

СУЧАСНІСТЬ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1983 — Ч. 7-8 (267-268)

М. ТАРНАВСЬКА: ДІЯЛОГИ НА БОЛЮЧІ ТЕМИ

Г. СНЕГІРЬОВ: ДЕ СОБАКУ ЗАРИТО

Я. ГНІЗДОВСЬКИЙ: ПРО ЕКСЛБРИС

**Й. ПРНЯК: ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
К. РУБЧАКОВОЇ**

Л. ПЛЮЩ: ПРО ЗАПАХИ СЛІВ М. ХВИЛЬОВОГО

В. СОКІЛ: ПОВОЄННИЙ ХАРКІВ

**М. ПРОКОП: У 40-РІЧЧЯ ІІІ НАДЗВИЧАЙНОГО
ВЕЛИКОГО ЗБОРУ ОУН**

**С. ПРОЦЮК: ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ
УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХІХ СТОРІЧЧЯ**

Леонід Плющ У КАРНАВАЛІ ІСТОРІЇ

Мюнхен, 1981, 374 ст. Обкладинка Любослава Гуцалюка.

Переклад з російської і редакція Марка Царинника.

Автобіографічна розповідь людини, яка чотири роки була об'єктом експериментів «психіатрів» КГБ,

— історія розчарування й кваття комсомольця, який про-
арів,

— етапи боротьби молодого ідеаліста й ученого проти на-
сильства комуністичного апарату терору над людиною,

— історія космополіта, якому російська шовіністична лихо-
манка допомагає усвідомити своє власне національне я і стати
активним учасником українського руху опору,

— першоджерельна документація для вивчення суспіль-
но-політичних та національних процесів в Україні та диси-
дентського руху в СРСР взагалі.

Ціна 16 ам. дол.

Йосип Гріняк СПОМИНИ

Нью-Йорк, 1982, 485 стор. У твердій обкладинці. Упорядкував
Богдан Бойчук. Мистецьке оформлення Ореста Слупчинсько-
го. 52 стор. фотографій.

Спомини Йосипа Гріняка — від раннього дитинства до емі-
грації — це не тільки автобіографія автора. Це історія україн-
ського театру взагалі, історія «Березоля», з біографіями акто-
рів української сцени. Це також розповідь очевидця про події і
культурне життя України, яка захоплює читача від першої до
останньої сторінки.

Ціна 23 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасності» висилати
на адреси В-аа:

В Європі:

Suubert
Müllersstr. 33, Rgb.
8000 München 8
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Inytskyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1983

Ч. 7-8 (267-268)

**РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ
МЮНХЕН**

«SUČASNIST» — JULI- AUGUST 1983

MÜLLERSTR. 33, RGB., '8000 MÜNCHEN 5

Редактор: Іван Кошелівець.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Василь Маркус, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, Müllerstr. 33, Rgb. 8000 München 5, Bundesrepublik Deutschland. Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I Czornij.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Gebrüder Westenhuber
8000 München 2, Heimeranplatz 4.

Буденні діалоги на болючі теми

Марта Тарнавська

I

«Чи добре відійти від батьківщини
і весь свій вік прожити в чужині?
(Які б для цього й не були причини?)

Я знаю, що ти скажеш, друже, — ні!
Хто раз пішов у світ, щоб не вертатись,
той біль і гріх рахує в множині:

не може він на рідну землю стати,
ні житом на чорноземі рости,
ні коренем у глибину вростати,

ні словом рідним, теплим і простим,
ділитися з людьми, неначе хлібом,
ні у прийдешнє зводити мости

синів синами й внуками — малі бо
в обличчі невмирущости народу
політики, що вправо йдуть чи вліво».

«Так. Емігрант — без дому, і без роду,
мандрівником самотнім йде у світ,
планети дивну пізнає природу,

відгадує прадавній людський міт
і вчиться жити з гідністю, на волі,
чужих батьків вивчати заповіт,

і, зрозумівши суть складної долі
народу, що страждає від прокази,
шукає ліків — вперто і поволі —

і гине в ролі цій, як камікадзе».

II

«Чи можна жити в світі без любови,
без ніжності, без людського тепла,
без дружньої і щирої розмови?

Скрізь розцвіли зрадливі квіти зла:
чеснотою вже стало — хамування,
підлота павутиння розплела...

Чи всі шляхи ведуть в розчарування?
Невже не буде за любов і труд
слів вдячності, заплати і визнання?

Як сплямить чисту душу лайки бруд,
як заплює брехня все найдорожче,
що лишиться з омріяних споруд?

Чи у фіналі життєвої прощі
уже нема рятунку для душі,
щоб у житті лишитись переможцем?»

«Життя — не торг. Не жди на бариші!
Любов — сама в собі бариш прекрасний
усім, кому вона — життя рушій,

хто вірний сам собі і мрії власній».

III

«Де твій читач, поете-емігранте?
Хто купить віршів наболілих том?
Навіщо доторкаєшся до ран ти

старого слова творчим долотом?
Самотній ти: ніхто не знає, хто ти!
Живи, як всі! Чому б не йти з гуртом?

Чому без гонорару й заохоти
плекаєш дивний цей анахронізм?
— Вмирає мова наша, дон Кіхоте,

не в моді ліберальний гуманізм!
Візьми ось мову кращої з імперій,
прийми новий і всемогутній „ізм“

і відчини собі в майбутнє двері:
там — замість книг — комп'ютер і екран
твій вплив на маси понесуть в етері

могутніше, ніж Біблія, Коран...
Не наживеш великого добра ти,
як будеш лиш останній з могікан!»

«Спасибі за пораду, любий брате.
Я знаю: ти говориш без злоби,
та в мене вже ніяк не відібрати

того, що я всім серцем полюбив.
Цілющий лік у розпачі і тузі
цінніший за коштовностей скарби:

поезія — одна із тих ілюзій,
що надають життю і глузд, і смак;
із нею ми — в довічному союзі.

А мова рільників і кожум'як,
бабусь неграмотних, дядьків упертих —
не дасть себе усмертнити ніяк:

не раз призначував її до смерти
бажання імператорський декрет,
але вона уже не може вмерти

поки живий один хоча поет».

IV

«Ось знову — смерть. І звужується коло
близьких людей, що разом йшли в життя,
і дише пусткою юрба навколо,

і ближчає нірвана небуття.
Все, що в житті здобув, що мав, чим жив, —
під знаком вічності — лиш суєта...

Хто віри ласку-казку заслужив,
той нагороди жде на тому світі
(хоч ще ніхто до нього не тужив)...

Чи варто без ілюзій і без мітів
прожити зайвий день на цій землі
в безглузлого страждання лихолітті?

Чи варто йти у непроглядній млі
до цих пізнань, що неприступні людям?
Весь поступ людства — іграшки малі

у космосі, що був, і є, і буде...
Який життя людського сенс і зміст?
Чим виповнити безпросвітній будень?»

«Людина на планеті — мов турист,
що раз в житті поїхав в Україну:
вбирай у себе атмосферу міст

і простір піль, і мову солов'їну,
і велич гір, і квітку у росі,
шукай в юрбі заховану людину —
молися проминаючій красі».

ДЕ СОБАКУ ЗАРИТО

ДОСТЕМЕННА БУВАЛЬЩИНА

Гелій Снегір'юв

1

Ну, взагалі, справа в тому, що в нас помер собака. Здох, одубів, я ж бо знаю, що стосовно собак не кажуть — помер, але цей собака й справді помер, інакше не скажеш. Але справа не в цьому, тобто, і в цьому також, але про це потім, а справа в тому, що... Таж ні, і не в цьому.

Власне, собака не наш, бо в нас є свій собака, так-так, у нашій квартирі живе наш окремий пес, Варвара узріла на вулиці хлопчаків, вони тягали по калюжах за мотузок на шиї щеня, ось вона й вигандлювала за десятку, в неї ані копійчини не було, вдома лише на молочко нужденне до платні, тож вона до родичів до домівки увігналась: «Собака, собака там, мордують, десять карбованців!» — тато видав їй десять карбованців, і в нас з'явився свій окремий пес, назвали Бобом, а потім виявилось, що він — то вона, так стала Бобкою. А Варварини батьки мали свого собаку, тож цей собака начебто й наш, бо Варочка мала десять років, коли Дінка з'явився в хаті, його повне назвисько Дін, саме так і в паспорті його собачому вписано, справжнісінький паспорт, книжечка в твердій палітурці, світлина власника, ну, не господаря, а собача світлина, довговухий кошлатий сланіель з карточки дивиться, і печатки в паспорті і позначки про медалі та нагороди. Дінка на всіляких виставках був, навіть до Москви літаком літав і одержував нагороди за расу, за мисливські здібності не одержував, бо Георгій Іванович мисливець жадний, хоча рушницю залюбки показує гостям, якась вона рідкісна з трьома кільцями. Але справа не в цьому, а в тому, що... Ба, та ось у чому справа.

П'ять днів поспіль валив страшенний снігопад. Накучугурило снігу силу, ціле місто захурделило, на вулицях замети, тролейбуси ледве сунуться, абож вишикуються на кілометр й опалюються під снігом, а ти мусиш товкти ногами це місиво, бабуня моя Маруся сімдесят сім років такого снігопаду не пригадає, вона тепер має вже вісімдесят два. Я чотири ранки підряд замість руханки сніг з балькону скидаю, скину, увечорі дивлюся — знову закидало балькон аж до півшибки, двері трохи відтулиш, стіна снігова по плечі, і починаєш її обвалювати совочком для сміття, щоб сніг туди зсувався, а не сюди до кімнати, на поріг, бо біля самого порога рура

гаряча від опалення, розтане миттю, потече, сусід Вітька знизу прибіжить, ми на дев'ятому поверсі, нам добре, нас ніхто не заливає, а з даху, доки будинок новий, не протікає. Я дивився, знизу дивився і з балкона, на інших балконах снігу не аж стільки, чи то до нас ще з даху сиплеться, в нас дах плаский, схилу зовсім немає, навіть трішки до центру схил, наче лійка, а в центрі труба крізь усі поверхи для води, це такий експериментальний проєкт, ну, побачимо, як воно вийде, ось почне цей сніг танути, його там на даху з півтора метра, не менше, чи не залле, — хай йому біс, хоча й експериментальний. А я ціле літо й осінь аж до першого снігу на даху руханку вправляв. Варвару намагався заохотити разом вправляти, та від неї годі домогтися системи, вона лише на дах гостей увечорі приводить, краєвид нічного міста показує, справді гарно, наш будинок високий і на горі стоїть. Чорна гора, так само й околиця в місті звалася, старожили ще й нині так звать, а таксисти вже не знають. Ні, справді таки гарно, лише дах жадними бильцями не обгороджено, і я Варочку саму не пускаю, а ключ від замка на горище завжди при собі маю. Тьху, трясця його матері, знову не в цьому справа, ніяк не впорядкую думки, щоб почати просто з...

Одне слово — так. Бувальщина ця, що я її хочу для вас вивудити, пишномовно висловлюючись, з ріки життя-буття і ніяк не потраплю вчепити на гачок, бувальщина ця щонайреальніша. Ось так просто цілком від початку і до кінця була така справа. Вигадувати мені нічого не треба, і не бажаю вигадувати, й годі, хотів імена попереобляти або місто, вулицю не називати — також не хочу. Просто все ось так, як є і як було. А там подивимося.

Уранці я прокинувся і відразу найперше усвідомив кілька фактів, а саме: що я на моїй канапці, а Варвара дає хропака навпроти біля стіни через кімнату на своїй отоманці, і лежу я під ковдрою без наковдрника і на кусючому килимі без простирадла, отже, вночі Варочка так розкинулася на всю отоманку, мене витіснила, утискати її було мені шкода, і я спросоння перечвалав на канапку; що сьогодні субота і хапатися за годинник на піяніні у головах нема потреби; що на даху брязкає шмат оцинкованої бляхи, погано приладнений до вентиляційної люки, він уже п'ять днів брязкає безнастанно, наче якийсь флюгер сполаху, а вийти подивитися й поладнати я, щиро кажучи, боюся, вітер такий, що й здмухати може з даху, до того ще й билець нема, та й борсатися по пояс у цьому снігу не дуже кортить, хай йому біс, нехай брязкає, вже звикли й навіть якось утульно, там виє, свистить, гуркотить, а в нас тепло й тихо; що за вікном на балкон — вікно широке, на цілу стіну, з трьох рам, перше вікно, далі скло в дверях і ще одне вікно, на одне вікно та двері спущено в'єтнамські циновки й навішено темнобордові фіранки, а третє вікно без циновок, і фіранку з нього відсунено, і кватирку в ньому відчинено навстіж. Вітер усі п'ять днів дме в

нашій квартирі в спину, — там крутяться великі сніжинки, і вікно знов до півшибки в снігу, і треба замість руханки скидати сніг, а мороз, здається, вщух, увечорі було мінус 18; що Вітька вже прокинувся, агукає та белькоче, і баба вже деренчить на кухні горнятком та ложкою, готує вівсянку, а візок і сьогодні стоятиме в коридорі на поверсі, виставити Вітасика спати на балькон не вдасться, а, може, й вдасться, треба кинути оком на градусник, а від снігу візочок можна запнути плащем; що біля канапки стоїть Бобка, метляє задертим оцупком хвоста, а відразу, щойно я розплющив очі, закрутила хвостом щосили, затріпотіла улесливо вухами, затупцювала лапками, треба йти нагулювати пса й по молоко та хліб, а вставати нехить, і якби ще троха вилежатися, та заворушилася б моя Варочка, і я перескочив би до неї на отоманку.

Аж тут я почув дзвінок, короткий і негучний, і не підводився, а лежав і слухав, як баба прошаруділа капцями, нахилилася й подивилася в очко в дверях, відчинила двері, з кимось півголосом загомонила, хтось до неї зашепотів, двері не причинялися, мабуть, сусідка Катя прохає позичити сірників або цибулину. Ні, двері зачинилися, тиха розмова тривала. Бобуся вже біля дверей, шкрябонула одвірок і заскиглила. Я сів на отоманку, єдиним відрухом заштовхав ноги в старі рідні лижвяні штани та пантофлі, ступив два кроки до дверей, потягнув двері трохи догори та до себе, щоб не так гучно клацнула магнетна заскочка. У коридорі навпроти бабці стояла Олена Владиславівна, Вароччина мати, в лівій руці тримала блакитні плетені рукавиці, обтрушувала ними залишки снігу з рудого пухнастого коміра, а правою трусила таку саму руду і ще пухнастішу шапку. У чорному в талію пальті та англійських так само рудих, наче з замші, чобітках за 65 карбованців вона була струнка, зовсім молода, висока, і я негайно пригадав, як вона роздобула з-під поли Варварі в подарунок та собі по сотні карбованців дуже вишукані бельгійські костюми із замшею спереду від плеч до стегон, як вони їх приміряли, надягли, вийшли разом там в них удома до світлиці, і Олена Владиславівна голосно засміялася й мовила:

— Ну, дорогий зятчку, котру з дам ви волієте обрати для балевого котильйону, га?

Вона таки справді молода і навіть здається стрункішою від Варочки, а з Варочкою в нас танцювати чомусь не виходить, хоча я танцюю непогано, лише твистувати ніяк не навчуся, а вона й твистує з іншими партнерами так, що Богові дякувати, а ми з нею намагалися зо два рази потанцювати, так вона чомусь на мене дивиться з іронією й каже, що з чоловіком танцювати банально, а мені з іншими танцювати не кортить.

Олена Владиславівна мовила щось до Бобки, опустила до неї руку з рукавицями, побачила мене і зразу швидко й енергійно —

вона все робить енергійно, взагалі жінка вельми енергійна, — загомонила:

— Оце добре, прокинулися. Варвара спить — і нехай, не будить. Добридень, Сашко, я не роздягаюся, мені треба незабаром іти.

Вона різко перегнулася в кімнату до малюка, цілком іншим тоном, несподівано ласкаво виспівала:

— Вітасичку мій малесенький, ти взе попоїв, моя сонеска? Ой ти мій лідненький катавасичку, ціпонька моя лідненька, любя моя!

Слово «катаваська» про нашого пацанка якось у припливі батьківської ніжності вихопилося в мене серед інших всіляких ойкань та захоплених вигуків, й Олені Владиславівні дуже сподобалося, вона знайшла в ньому вдале поєднання ніжних назвиськ Котка та Васька з тією катавасією, що її всі завжди влаштовували довкола Вітасика.

Так само різко Олена Владиславівна відхилилася від дверей, що до Вітасика, знову цілком по-діловому мовила:

— Маріє Петрівно, ми в кухні побалакаємо, щоб вам не заважати, — швидко пішла до кухні, сіла на триногий жовтий дзиглик. Я простежив очима за її спиною, сховав очі, коли вона обернулася до мене, я намагався відігнати залишки сну й краще приготуватися до того, що щось сталося і я зараз про це дізнаюся. Виходячи з того, що в привітанні до улюбленого внучати застосовано моє слово «катаваська», в тому, що сталося і про що мене зараз повідомлять, я не винний, а там бозна що має бути. Я зняв з вішака свою стару й улюблену куртку-больонью зі зламаною вже віддавна застібною-змійкою, з колись теплою і білою підбивкою, вліз у неї, запнув на голих грудях, груди в мене волохаті, Варочка каже «кошлучі» і каже, що любить моє «кошлаття», але, мабуть, від рідної тещі його все ж таки треба ховати. Я відчинив двері на сходи і випустив Бобку, шлях на вулицю вона знаходить сама, потім зробив крок до лазнички — в нас саме крокуєш: один крок — у лазничці, ще крок — у вбиральні, два кроки — в кухні біля вікна, квартира маленька, малометражна, це про неї той дитячий горщик з вірменського радіо з держактом усередині, але гаразд, у нас затишно і взагалі непогано. Отже, зробив я крок до лазнички, хлюпнув холодною водою в очі і просто з рушником увійшов до кухні, проліз за столик у кутку, сів на куту бабусину скриньку, вкриту малиноюю попонкою, — весь суцільна увага, підставив Олені Владиславівні свої порожні очі без жадного виразу: зараз мене про щось повідомлять, і тоді вони, тобто очі, наберуть якогось виразу.

Ох, справа в тому, що я недарма вирячив і примушував бути порожніми очі, а якби ні, то вони занадто відверто висловлювали б занепокоєння. Я не лише здогадувався, я напевно знав, що саме

сталося і чому в суботу з раннього ранку наскочила Вароччина матуся і чому мовила «спить — і нехай». Біда мені з моєю Варочкою — Варечкою — Варючкою, завжди ускочить в якусь халепу, і жадним чином не можна її устерегти. І так уже повільно її досвід той клятий на добрий той розум наставляє, аж терпець уривається.

Олена Владиславівна стукотіла лівою долонею руба по олійній плямі на цераті стола і промовляла:

— Сашко (грюк), треба терміново (грюк) нам з вами (грюк) відбути військову нараду (грюк). Удома в нас дуже (грюк) трагічна (грюк) ситуація (грюк), я прибігла якнайраніше (грюк)... Сьогодні рано вранці о п'ятій годині...

Ребро її долоні вістрям сокири повисло над цератою, а я сам до себе, жадним чином не вголос, а в думці, доказав: «...помер Василь Степанович Рогов» — і мені зробилося так ледь-ледь трохи м'ясо.

Справа в тому, що ми з Варварою потрапили в дещо дивну залежність від однієї людини, цього таки Василя Степановича Рогова. Дивну в тому сенсі, що якби з ним щось погане сталося, скажімо, він раптом віддав Богові душу, то було б погано й Варочці, тобто й нам з Варочкою. Я не хочу відхилитися, переривати розповідь про милу мені бесіду в кухні з Оленою Владиславівною і розріджувати мою досить струнку і лаконічну розповідь всілякими розтіканнями по дереву. Просто інформую вас: є такий собі Василь Степанович, який може наробити нам біди, і якби він, наприклад, помер, то нам від того було б не краще, а багато-багато гірше. Ну, а для тих цікавих, яким все таки кортить зрозуміти, як це таке можливе і в чому полягає суть, я викладу подробиці в кінці, після всієї епопеї із заритим собакою. Хто схоче — прочитає, хто не цікавий — такий і залишиться. Ось тут я ставлю число один (1) — отак, і при кінці під таким самим числом (1) ви знайдете деякі ілюстрації до проблеми «батьки та діти». Лише не гортайте відразу до кінця і не заходьтеся читати просто тепер, ще встигнете, інакше втратите цілість враження і цікавість до історії про собаку.

Отож, я, сидючи в кутку на бабусиній кутій скриньці, вкритій малиною попонкою, доказав у думці слова Олени Владиславівни:

— Сьогодні рано вранці о п'ятій годині...

Я (мовчки): — ... помер Василь Степанович Рогов.

ОЛЕНА ВЛАДИСЛАВІВНА (вголос): — ...помер, нарешті, наш Дінка.

Порожнеча в моїх очах зникла, очі, я сам це відчув, ущерть виповнилися очманілим здивуванням і криком, що рвався назовні:

— Хіба не Рогов?! Та ви не жартуєте?! Дінка здох... помер, так?!

Я захлинувся, ковтаючи слину, і не дав вихопитися крикові. І потім я вже про Рогових не кричав і нічого не питав: якщо Олена Владиславівна мовчить про них, то все гаразд, бож хоча загибель

Дінки і є трагедією для дому — для родини, але неприємностей, пов'язаних з Раїсою Захарівною Роговою, якби ці неприємності нам загрожували, вона, ця трагедія, не затемнила б. Так от, я захлинувся, ковтнув слину, надав своїй фізіономії безглуздо-співчутливого виразу і заспокоївся — ось так миттю внутрішньо й заспокоївся: ну, помер Дінка, на його собачу смерть чекали вже зо два роки і благали про неї Бога, бо він хворів, якась у нього виростала пухлина, доглядали його, наче малу дитину, гуляти з третього поверху на подвір'я на руках тягали, а в ньому, як-не-як, з пуд ваги було, шерсть з нього клоччям по всій квартирі, я вже не раз Георгію Івановичу казав — не мучте собаку і самі з нею не мучтеся, один лише застрик — і кінець, гуманно й натурально. Ні, каже, не можу, це ж він у нас наче член родини, як людина, чотирнадцять років у сім'ї, Варочці було вісім, як його такесенького принесли, в моїй старій пантофлі полюбляв спати, а бабуся Тетяна аж так йому віддана, адже він кожний її віддих і найменший порух мізинця розуміє — ні, не можу! Ну, як не можеш — то хай, терпіть і несить свій хрест чи то як його звуть, і таки несли, доки Дінка сам не зметкивав, нарешті, їм допомогти.

— Так, помер, нарешті, Дінка, — повторила Олена Владиславівна. — Ви знаєте, Сашко, наче людина жив у родині і помер, наче людина. Він же лежав, майже не ворухився під столом у Георгія Івановича ось уже тиждень, голову йому піднесе Георгій Іванович, я наллю отак збоку води з ложки, хвостом крутне і знову нерухомий, лише бік підноситься від дихання. А вчора ввечорі сам підвівся, двічі падав, доки дійшов, прийшов до бабусі-Тетяниного ліжка, вона отак сиділа, він біля її ніг витягся, і голову на ногу поклав, і припишк. Вона над ним цілу ніч просиділа, ногу не хотіла з-під голови забирати, а вранці о п'ятій годині він очі розтулово, подивився на неї, сльоза з ока викотилася, здригнувся й завмер. Назавжди вже.

Я співчував, витягав руркою губи, кивав — я справді таки співчував, Дінка був путящим псом, шкода лише, мисливського життя не довелося йому зазнати, головним своїм інстинктом та генієм насолодитися, — далі мовив щось щодо того, що пес виявився розумніший і гуманніший від людей, вони йому не допомогли раніше мук позбутися, так він сам улюблених господарів від себе звільнив.

— Так, так, Сашенько, — погодилася моя теща, — алеж ви знаєте, він наче людина був у хаті, для всіх, і для Варочки. А тепер ось у чому справа, Сашко, — вона заговорила ділово й суворо, — Дінку треба поховати. Собака, алеж не можна на смітник викинути.

Я помовчав, поміркував.

— Дати двірникові п'ятірку, закопає.

— Та де, жаден двірник не візьметься! Де закопає? Снігу на два метри всюди, земля промерзла, а як хтось і погодиться, то п'ятірку

до кишені, а собаку на смітник у сусідньому будинку жбурне. Ні, так не йде. Я ось для чого до вас приїхала.

І моя рішуча теща розповіла, що ще в грудні, коли снігу не було, Георгій Іванович викопав у лісі за містом яму в Пущі-Водиці, в них там було місце постійних прогулянок з Дінкою, по гриби ходили, на весні по конвалії, взагалі так, задля гімнастики, професор полюбляє ходити, ціле Закарпаття пішки облавив, і, між іншим, Дінка також з ним там відбув три літа поспіль, взагалі пес звидів стільки, як дехто з людей лише до старечих років встигає: літаками літав, у науково-дослідних клініках у славнозвісних лікарів лежав, пашпорт зі світлиною мав, медалями на ошийнику брязкотів не гірше від героя-вояка, до того дожив, що навіть до української енциклопедії до статті «собака» репрезентувати расу спанієлів своєю світлиною потрапив, ну, одне слово, по-людському прожив. Тож викопав задалегідь Георгій Іванович яму, могилу для Дінки, і позначив місце: звідкілясь там шістдесят кроків і зарубки на двох соснах, усе там, ясна річ, тепер снігом закидало, але Георгій Іванович вміє орієнтуватися, розшукає непомильно.

— Ось що, Сашко, — каже теща, — Георгій Іванович сам хоче йти, тягти Дінку, шукати яму — уявляєш, за такого снігу, таж він не дійде! Не пущу його самого!

Я підвівся зі скриньки, рішуче жбурнув рушник на плямисту церату і заявив, що все зрозумів, цілковито готовий, наче юний піонер, навіть цієї миті. виявилось, що цієї миті ще не треба, Георгій Іванович до першої години зайнятий. Тоді ми почали обговорювати питання спорядження експедиції: професор має гумові чоботи, в мене є лижвяні черевики, мороз сьогодні мінус 14, підупав мороз, ага, ще лижви треба взяти, це Олена Владиславівна сказала — лижви взяти, а я питаю:

— А чи далеко там від дороги?

А вона: «Шістдесят кроків Георгій Іванович відміряв, там близько!» — тож для якого дідька лижви, коли шістдесят кроків, хоч би й до шиї сніг, однак продеремося, а лижви тягати — до біса їх, лопати тягти і, як-не-як, рештки ці собачі, а лижви на свіжому пухнастому снігу лише клопіт.

Аж тут з нашої кімнати пролунало сонне Вароччине: «Кого там принесло, ба-або». Олена Владиславівна відразу ж завсміхалася милому доньчиному голосочкові, мовила: «А-а, прокинулася, сплюхо?» — і полинула туди. Вона не роздяглася, повідомила, що поспішає, пригорнула доньку, та ж у сорочечці притислася до хутряних плечей, почула про смерть Дінки і промовила точнісінько мої слова:

— Хвалити Бога, нарешті! Сам, бідака, відмучився і на вас зглянувся.

— Бабуня бідна страшенно побивається, — сказала мати і

повідомила мету відвідин. Варя вислухала, спитала, чи сильний мороз.

— Авжеж, треба таткові допомогти, самому важко.

Тут я глянув на Варвару, помітив, як вона дивилася на матір, а потім зустрілася поглядом зі мною, і відчув, що їй також дуже кортіло поспитати про здоров'я Рогова, але вона так само, як я, вирішила, що можна не питати: материни обійми і ласкавий голос тому запорука.

Олена Владиславівна ще про щось спитала, ще щось мовила, проспівала слова до кімнати Вітаськи-Катаваськи, від дверей промовила до мене: «Тож ми чекаємо на вас, Сашко, о першій», — і зникла. Баба Маруся вже довершувала згодовувати пацанкові вівсянку й молоко, і Варочка тихо спитала в мене:

— Вітасик добре спав?

— Баба не скаржилася.

— Спокійно поводитьсья?

— Цілком.

Я присів до Варочки на ліжку, глянув їй в очі, вона злегка погладила пальцями мою долоню, навіть не погладила, а полоскотала, я вийшов з нашої кімнати до Вітасика, спитав у баби:

— Бабо, ми тобі не потрібні?

— Молоко купити, — сказала баба, — хліба нема, здається.

— На тепер молока вистачило?

— Вистачило.

Баба Маруся відповідала без ентузіазму, вона вже знала, до чого йдеться. Я дуже фальшиво потягнувся, удавано відпружуючись, і мовив, позіхаючи на весь рот, — позіхання вдалося цілком природне:

— Ми ще трошечки поспимо, адже субота, а собака нехай погуляє, сьогодні не холодно.

Баба Маруся щось промимрила, я ступив до нашої кімнати, клацнула магнетна заскочка, я крутонув білу кістяну засувку, в русі вискочив зразу з обох ногавиць лижв'яних штанів, Варвара відсунула ковдру і притулилася до мене.

2

Рівно о дванадцятій я вийшов з дому і зустрів приятеля — Ісака, зубного лікаря. Я йому сказав, що в мене коронка дряпає язик, а він відповів, що коронка дрібниця, угнути або підпиляти, зайдеш і зробимо, а от чому я не заскочу, в нього такий спиртик стоїть, така наливочка: «Уговкаю тебе, як дитинку!» Я подумав і сказав, що тепер у мене похорон, а десь через чотири години я міг би ненадовго забігти погритися.

— Який похорон? — спитав Ісак.

— Дещо дивний похорон, розумієш, зайду, розповім. Не трагічний похорон, саме той рідкісний випадок, коли навіть і поспіяти за приводу похорону можна.

Ісак недовіркою втупився в мене, і ми домовилися на четверту годину. Я пішов повз молочну крамницю через пустир і побачив, що хоча й субота, а прокладання трубопроводу опалення з Дарниці триває, на дно широчезної траншеї бульдозер скидає згори глиняний зі снігом насип, засипає укладені вже товстезні труби. І я подумав: треба запропонувати отут і поховати собаку, під вечір привезти, розкопати в пухкій землі яму, потім присипати, а завтра бульдозер все вирівняє. Я навіть зупинився, почав розмірковувати, скільки встигне бульдозер протягом дня викопати землі і де виявиться найзручніше місце, — там улоговина, тут він закидає майже доверху, а там лише труби встигне присипати, — і тут мене ніби хтось штовхнув, я відійшов від траншеї і помчав до тролейбуса. Я йшов і розмовляв зі своїм внутрішнім голосом, як у тій анекдоті з пияком, який вирішив не пити, а внутрішній голос заявив: «хай тобі, мовляв, біс, сам піду вип'ю».

Я: — До дідька мені ця вовтузня з цією сентиментальщиною, чвалати бозна куди з тим собачим стервом. Їм, бачте, пам'ять про члена родини чотирнадцятирічна дорога, а я, палко коханий зятьок, мушу бабратися в снігу по шию, землю промерзлу довбати. От слово честі, зараз приїду, сам візьму цю дохлятину, знайду за власну п'ятірку, як їм шкода, першого-ліпшого типа на вулиці, і хай стоягне, куди схоче, ба, може, навіть і за трояк!

Внутрішній Голос: — Брешеш, не зробиш. Полізеш у сніг по шию і довбатимеш. І намагатимешся найважче зробити, у шляхетність гратимешся.

Я: — Хе! Заради чого, цікаво було б знати, хіба я підлабузник?

Внутрішній Голос: — Ні, не підлабузник, але діятимеш саме так і навіть єдиним словом не натякнеш, щоб закопати в бульдозерній траншеї.

Я: — Хе! Це чому ж? Ось так відразу і скажу, щойно увійду до хати!

Внутрішній Голос: — А от і не скажеш, бо...

Але тут я побачив, що надходить одинадцятка, кинувся бігти, а в бігу мій внутрішній голос не забажав далі сперечатися, тенькнув десь у селезінці і змовк. Змовк і далі ані пари з вуст, а втім закопати Дінку в траншеї я справді не запропонував, не лише коли увійшов до хати, а й потім.

Між іншим, мені не вперше ховати собаку. Був один випадок — дивний випадок, така собі недоладна, сентиментальна і жорстока пригода, я нікому про неї не розповідав, ні друзям, ні Варочці — ну, Варочці зі зрозумілих причин, хоча це все сталося ще перед нашим з

нею знайомством, а однак дружинам не конечно знати забагато про наше інтимне життя перед тим. Це сталося... Проте, я ж вирішив не відхилятися, тож ось вам число (2), на кінці після всього для цікавих і сама ця пригода, жорстока й сентиментальна.

У хаті, бігме, відгонило покійником, бабуся Тетяна плакала, дід Стасик скорботно мовчав і ходив за бабцею слідом. На Георгієві Івановичу вже були натягнені гумові чоботи і в них запхані старі штани, на штани звисала руда бабина ватяна куфайка, а поверх куфайки ми всі гуртом натягли старий чорний плащ ще передвоєнного зразка, гудзики не сходилися, стягнули паском від штанів. Я вхопив за шлейки рюкзак, з якого стирчали держак двох лопат, Георгій Іванович виніс з іншої кімнати новий світлий мішок з рештками пса. Я хотів допомогти й також підхопити, але Георгій Іванович промовив: «Я сам, він легкий», і було в цьому «я сам» трошечки чогось на зразок — не смій, мовляв, торкатися, це наші святості, а ти не наш, тож руки геть, — але, можливо, мені лише здалося. І бабуся Тетяна, вся зарюмсана, підтвердила:

— Він же всох весь, бідачка, два тижні лише водичку злизував.

Що бідака всох не зовсім і що таке собі «руки геть» тут не підходить, стало зрозуміле вже на сходах у брамі. З вулиці нам назустріч зайшла тітка, я її не знаю, з вигляду двірничка або прибиральниці, Георгій Іванович їй уклонився, переклав мішок з руки до руки і проказав:

— Х-ху...

Тітка спитала:

— Здох таки, так? — з цілковитою поінформованістю запитала, а професор метушливо-винувато забубонів: «Так-так, помер наш пес», і тут таки знову переклав мішок з руки в руку. А мішок зав'язаний мотузочком, його слід би оперезати шнуром якимось навхрест, наче пакунок, було би зручно вдвох нести, а так він тримає, а я вхопився вище від зав'язки, зібгав у кулаці ряднину, відчуваю — так далеко не потягнеш, ряднина пальці розціплює.

— Овва, — кажу, — той таки добрий пудочок в ньому й тепер є.

— Та ні, Сашко, він же зовсім висох! — мовив професор, але цілковитої впевненості його інтонація якось не віддавала.

Вийшли ми з брами, і чомусь Георгій Іванович відразу шмигнув з людної вулиці в кам'яну браму на задвірку їхнього будинку, звідки провулком можна було вийти до тролейбуса, я глянув на нього в світлі дня і зрозумів, чому він шмигнув. Професор був ну викапаний сільський піп, що заблукав на потребу до чужої парафії і тепер тягне додому свій зароблений даток. Чоботи для бездоріжжя, старий чорний підперезаний плащ, що скидається на рясу, борода проросла по всьому виду, висока шапка, похапцем вхоплений мішок з картоплею та парою каченят, і ще поруч чвалає, допомагає даток нести тип, чи то церковний староста, чи гробокон,

бож ось і лопати з-за спини з торби стирчать, і стара, куца ватянка, від зуба до пупа, як любить казати моя баба Маруся. Так, воно ж якраз належить шугонутися на задвірок!

Йдемо ми вулицею, промовляємо щось один до одного, і якось мені ніяково, неначе лоскочуть і сміх стримуєш, і відчуваю, що й професорові так само ніяково. І вигляд цей наш зовнішній, і вулиці снігом захурделені, бульдозери з проїзної частини кучугури на тротуари понагортали, стежки біля самих стін залишилися, ми з нашим тягарем ледве з зустрічними перехожими розминаємося, щораз боком рухатися доводиться, дехто за наші мішки й лопати чіпляється, хтось навіть лайнувся, але не обертається, здається, ніхто, хоча мені й здавалося, що на нас усі витріщатися мають — зрозуміла річ, бачить людина щось дивовижне, щось люди незрозуміле несуть, щось вчинили або готуються вчинити, людина цікавиться, хоче зрозуміти, коли бачиш у журналі «Огонёк» ребус — завжди кортить розв'язувати. А тут ще й двоє собакат до нас учепилися, потягнули носами за мішком і посунули за нами, наче прив'язані, націлюються носом у мішок тицьнутися і обидва хвости підібгали, а один, чорний такий невеликий дворняга, гарчить зловісно й карк наїжачив. Я на них тупнув, замахнувся — навіть не відскочили, носами в мішок тицяються й недобрим оком на мене позирають, аж до підземного переходу через Хрещатик супроводжували Дінку в останню путь, чи то вони знайомі були з прогулянок по подвір'ях і впізнали приятеля, чи то трупний сморід їх стурбував.

Ну, так от ідемо і щось промовляємо, перебільшено бадьоро промовляємо і на зустрічних перебільшено сміливо дивимося, широко посміхаємося — ми гарні, нічого не вчинили і не чинимо, але про всяк випадок не киньте на нас підозріння в чомусь поганому. Георгій Іванович каже:

— Сашко, с-станьмо в чергу, дочекаємося, щоб бути першими, і на задньому сидінні сядемо, а Дінку я в кут під лаву засуну, я вже все обміркував до найменших подробиць, маю т-талончик на проїзд, ви, Сашко, відразу біля мене сідайте, лопати також у куток прилаштуємо, і не вставайте, там компостер той, що для талончиків, поруч.

А я кажу, чого доброго, водій занадто спостережливий, гад, трапиться, запідозрить, що здохлятину веземо, не пустить, скандал, пояснюй потім, нумо начебто осторонь стоїмо, доки задні двері до нас підсунуться, і відразу туди, а взагалі, кажу, треба в цивілізованій державі запровадити якусь таку чи то контору, як побутова служба, ні, не похоронне бюро для собак, а якусь таку, щоб можна звернутися, приїдуть і заберуть, хоча можна й спеціальне собаче похоронне бюро, адже в Англії існують собачі кладовища, виходить, і контори є, ну, нам не обов'язково

запроваджувати такий собачий культ, а все таки, коли вже собаки живуть по-людськи, то й ховати їх слід якось організовано.

А Георгій Іванович каже:

— Сашко, а ви д-документ хоч який взяли?

— Який документ? — питаю.

— Посвідчення особи, паспорт.

— А навіщо?

— Я взяв, і своє посвідчення, і Дінчин паспорт, раптом, знаєте, хто такі є та що везете, собака, який собака...

І в мене гадка виникла, що якби хтось запідозрив і став перевіряти, важко було б міліціонера зі здоровим глуздом переконати в тому, що двоє нормальних радянських громадян дійшли такого маразму, за морозу й такеного снігу собаку поза місто везти ховати, хібащо тицяти йому в ніс професорський мандат та документи на собачі ордени, а разом, звичайно, й Дінчин труп витягати в якості речового доказу. А Георгій Іванович каже:

— Я, розуміється, боюся, що він від трясиння в дорозі промокне, мішок скривавиться, сморід піде, адже собаки вже відчули. Я таксівку взяв би — а втім, нас таксівка до того місця, де я м-могилу приготував, не доведе, туди т-тільки т-трамвай.

Георгій Іванович іноді зовсім не заїкується, а іноді заїкується, при тому, хоч як я силився збагнути закономірність — так і не знаю, від чого це стається, як на мою думку, не від хвилювання. І розповідає далі Георгій Іванович, що залишки Дінчини загорнено спочатку в багаті газет, а потім у церату, а з газетами трапився дивний збіг. У них в НДІ помер доцент, патологоанатом, який два роки тому вирізував Дінці ту саму пухлину, так доцента сьогодні також ховають, і саме через це й авто в інституті не вдалося випросити, а якби не це, то авто, певна річ, було б, а у вчорашній «Вечірці» надруковано некролог про доцента, тож коли Дінку вони з бабцею в газети загортували, то в ту газету з некрологом випадково саме собачу голову загорнули, випадково так вийшло, каже Георгій Іванович, обв'язали шпагатом, а потім він зирк — портрет у жалобній рамці краєчком видніється, от такий збіг, пацієнта та лікаря в той самий день і в ту саму, виходить, могилу. Хотів, каже, розв'язати й зняти газету, а потім подумав — та що, це ж лише умовності і жадного значення не має, а я подумав, що Дінку волокити бозна куди — це також умовності, алеж тягнемо, і взагалі професор за всієї складності наших з ним взаємин аж дуже якось довірливо й по-дружньому мені все це розповідав, так що я навіть тут таки й згадав стару анекдоту з учительської серії, хоча й не зовсім на цю тему, але за аналогією до розгортати чи не розгортати газету. Сидить старий учитель і крутить «козячу ніжку», аркушика вирвав зі старого учнівського зошита. Скручує, машинально дивиться і бачить помилку — написано... ну, наприклад, «йакось». Він висипав

махорку, розгорнув, розрівняв, взяв червоного олівця, виправив «йа» на «я», ще й двічі підкреслив і на берегах ризику зазначив, потім знову скрутив і, заспокоєний, запалив. Як на мене, то дуже кумедна історія, але цього разу майже не сміялися, і професор бідкався, вихваляв колегу, побивався, що через Дінку не є присутній на похороні, і взагалі жадного, так би мовити, блюзнірства в усьому цьому не було, та й до чого тут взагалі блюзнірство.

У тролейбусі ми сіли спокійно і цілком гарно, черги жадної не було, я затулив власним тілом мішок від очей водія, ми швиденько ввійшли через задні двері саме так, як плянував професор, посідали, рештки під сидіння в куток, рюкзак з лопатами зверху, талони, компостер — і все, сидимо, їдемо, і ніхто на нас не дивиться, і нам на всіх начхати. І провадимо ми з професором, моїм тестем, якому я доводжуся вельми улюбленим зятком, найчемнішу і найінтелігентнішу бесіду. Проминули будинок обкому над кручею Дніпра, — погугорили про архітектуру, професор — великий ерудит у цій галузі, знає історію Києва, наче щаблі власної біографії, книг має з цього питання мільйон; а обкомівська кам'яниця таки досить потворна: хоча в ній дуже й дуже шанована установа, але ніде правди діти, будівля ззовні таки погана, особливо коли її з того боку, з-за Дніпра, з пляжів на Матвіївській затоці, дивитися або навіть і звідси, з набережної, від річкового вокзалу — важка така незграбна сіра брила на горі лежить і гору цю гнітить, та ще поруч Андріївський собор, легкий, стрункий, аж весь у повітря поривається і гору за собою підносить. Професор розповів, що проєктував обком запрошений з Ленінграду архітект, і коли збудували його, жартували люди, мовляв, архітект поїхав до себе додому і забув на схилах Дніпра старий комод своєї бабусі. Я про це не чув і розвеселився на весь тролейбус. Потім торкнулися Андріївського собору, там ось нещодавно музей відкрили, і треба піти подивитися, і Растреллі врахував, коли його будував, усе, і обрав найвигідніше місце, і зміцнив урвища під собором, і вже минуло двісті двадцять чи тридцять років, а круча не оповзає і собор розколин не зазнає, і найцікавішим є те, що сам Растреллі, виявляється, в Києві жадного разу не був, ані перед побудовою собору, ані опісля, он як! А я тут пригадав — пригадав, але розповідати не став, — як п'ять років тому над цим таки урвищем, там є такий майданчик колом довкруг собору, огорожа зручна навколо неї над урвищем, а від міста майданчик собор собою закривав, і ми на цьому майданчику з моєю колишньою дружиною Алкою — ну, вона тоді ще не була дружиною, а з Варочкою я тоді ще зовсім знайомий не був, — цілувалися з Алкою до другої години ночі, аж потім зирк — браму зачинено, висока брама, не перелізи, я зміг би, але Алці не сила, повернулися назад і знову цілувалися, аж доки браму вранці відчинили, через ту браму я й одружився з нею...

Так, потім ми з професором заторкнули низку питань про значення релігії, згадали, як західні області України відійшли від уніятів і як забили єпископа Івана Костельника, який наполягав на приєднанні до православ'я, далі проїхали повз вулицю, де раніше професор жив з родиною, і мені показано сад, в якому билася з хлопчиками — з дівчатками вона взагалі не зналася — і видиралася страшенно високими ринвами моя дружина Варвара Георгіївна і одного разу впала й розпанахала ногу, а Дінки тоді ще в них не було, Дінка два роки після переїзду до теперішньої квартири з'явився. Проїхали Лук'янівку, спустилися вниз на Куренівку, ну, природно, згадали про катастрофу тут шість років тому, коли якось уранці в понеділок згори з Бабиного Яру ринула сила-силенна рідкої багнуки і затопила все вниз, — тут ми озирнулися на всі боки, пригнулися один до одного і стиха засперечалися:

— Скільки там все ж таки загинуло — понад двісті осіб, газети писали?

— Ой, т-та що ви! Я ж бо точно знаю — понад тисячу!

— Таж ні, Георгію Івановичу, навіть «Голос Америки» передавав тоді — п'ятсот дванадцять осіб.

— Як вам завгодно, не наполягатиму...

— А мера тодішнього, Давидова, хай земля йому туди-сюди, попереджали ж кілька днів наперед — точиться вода крізь греблю, а він наплював, а потім його навіть не усунули, не кажучи вже, щоб судити...

— Микита за нього заступився, сказав: «Такими кадрами не розкидаються!», так тоді про це подейкували, він під час війни його особистим охоронцем був...

Потім Георгій Іванович розповів, як він раніше працював у Кирилівській лікарні, і коли ще Кирилівську церкву тримали під замком, не реставрували, він товаришував з вартовим, той давав йому ключа, і він довго просиджував перед врубелівськими апостолами, й існує версія, ніби Врубель малював апостолів з кирилівських божевільних, а я сказав, що вірю цій версії, я лише один раз там був і лише з десять хвилин, може, стояв, задерши голову до цих апостолів, доки хребці скам'яніли в карку, так мені навіть після одного разу досі ввижаються їхні розпачливі очі та ламані рухи рук і тіл. Потім Георгій Іванович почав дещо занадто голосно розповідати, як він, писавши свої дисертації та інші всілякі вчені праці, завжди цікавився історією медицини і водночас писав статті з історії медицини і почав перелічувати одну за одною, і мені почулася хвалькуватість в його мові, а навкруг дехто прислухався, і він це бачив, і говорив не тихше, а гучніше. Тоді я, між іншим, просто, аж ніяк не акцентуючи, спитав, коли він надрукував першу статтю свою, він сказав, що мав тридцять п'ять чи шість, а дисертацію він захистив у тридцять вісім, я тоді сказав, що зо два тижні тому

опубліковано в науковій збірці мою статтю з теорії твердого тіла, а тепер віддана до складу і ось-ось має з'явитися ще одна, про кристали, і що дисертація також не за горами — що мені тепер двадцять шість, про це я не нагадав тестеві, це він і так добре знає, а сусіди в тролейбусі мене, слово чести, зовсім не цікавили, і казав усе це я не голосно, а тихо. Складні в нас взаємини з професором, моїм тестем, дуже й вельми складні. Два роки тому ми з Варочкою твердо вирішили бути все життя разом, вона посварилася з батьками, пішла з дому, і вони її, зовсім не фігурально кажучи, прокляли; і тут раптом, коли вона мешкала в моєї тітки — ми ще не одружилися, я жив в гуртязі, на хватору навіть і виглядів не мав, адже я перед Києвом у Харкові жив, там і інститут скінчив, але, якби навіть мав квартиру, власну й чудову, Варочка однак не прийшла б до мене, і я не покликав би її, усе це була рожева романтика та гра в середньовічне лицарство — між іншим, не шкодую, навіть навпаки, гарно це було, аж спазма в горлянці, так гарно; та лицарська романтика й досі нам якимось віддзеркалено-квантово світить і все життя світитиме. Отож, жила Варочка в моєї тітки Шури і зненацька захворіла. Дивна хвороба, кволість, блідість, апатія, сльози, я туди, я сюди, лікарі, аналіза. І раптом молодий один розумник-лікар відкликає мене набік, показує в аналізі числа якихось лейкоцитів-тромбоцитів і каже, що це типова картина пістряка крові, й дні Вароччині — ви мусите бути мужні — пораховані. За три дні виявилось, що він переплутав аналізи, той мудрагель, кретин і дурень, і я пішов до нього додому і вчинив два вчинки: спочатку поклав на стіл троячку в коверті, а потім підійшов до нього на відстань ближнього бою і лівою навкіс помацав його сплетіння, а правою, коли він уже поточився на долівку, наздогнав у шелепу, а він, хоча й дурень і кретин, не поскаржився. Алеж це потім, а протягом цих трьох днів — від Варочки, я, звичайно, приховав діагнозу того мудрагеля — передумалося багато. Привиділося мені й таке, що я виряджаюся на поклін до татечка, Варчиного батька тобто. Складні були взаємини, і я, слово чести, не знаю, як він повівся б, якби я прийшов і гепнувся на коліна. Ввижалося мені всліяке, коли вночі качався без сну на веранді в тітки, прислухався до Вароччиного сну — кому цікаво, ось число три (3) і прошу на кінець, лише знову таки не поспішайте, ще встигнете.

Таким чином сидимо ми, їдемо, гучно й весело бесідуємо, вже про мету нашої подорожі майже забули, коли раптом тролейбус перед сніговою кучугурою загальмував, лопати хитнулися, і одна Георгія Івановича просто по лобі, аж він лайнувся, пробурмотів щось чи то про чорта, чи про матір. А до нашої бесіди саме приєднався в цей час третій учасник, сусіда з сидіння попереду. Я почав розповідати професорові, що встановили в селі Катеринівціobelisk на честь перемоги над фашизмом, цікаве дуже вирішення,

височезний стовп на шістдесят метрів, при тому догори не звужується, а, навпаки, розширюється, на сталевій трубі, обшитій попередньо пружкими стрижнями і сталевою бляхою, і ось дмухають тепер цими днями всюди страшенні вітри, циклон іде, і цей обелісок завалився, переламався на височині коло тридцятьох метрів і гепнувся. Тут обертається до нас людина в чорному смушевому кожусі й каже:

— Пробачте, що перепиню вас — я сам з Катеринівки, сьогодні приїхав. Ходив дивитися, коли цей чортів пам'ятник упав. Не на висоті тридцять метрів, а шістдесят сантиметрів над землею переломився, і вітру сильного тієї ночі не було, так просто зламалося, десь не розрахували.

Ну, мене це все дуже зацікавило, мій товариш, співробітник з відділу, як на те друг скульптора, автора проєкту цього обеліска, він, мій товариш, в інституті про цей випадок розповів, і виникла суперечка, винний скульптор чи ні. Більшість твердила — ні, не винний, адже він скульптор, подав загальний проєкт у малюнку і в макеті, а обрахували й будували архітекти й будівельники, вони й винні; а інші злостилися й наполягали, що скульптор сам мусив усе знати, розрахувати й перевірити до решти, і посилалися на Клодта з його кіньми в Пітері та на того самого Растреллі; а перші кричали: не ті часи, тепер неможливо без чіткого розмежування завдань та відповідальності, цей скульптор, хай і стежив би за всім, однак нічого не втямив би. Не знаю, й ті, й ті трошечки мають рацію, але я на місці цього скульптора потрапив би точнісінько в таке саме становище: навіть як ти й скульптор, й інженер, і архітект, хіба здолаєш обрахувати всі перетини, особисто перевірити рентґеном всі зварені шви, якість сталі!.. Біс його зна, а либонь, і можна, не знаю. Одне слово, я уважно слухав нашого сусіду з Катеринівки, коли гальмонуло і держаклом лопати уперіщило професора по лобі. Він лайнувся, нахилився поправити рюкзак з лопатами, випростався й мовив:

— А ви знаєте, Сашко, таки протікло, на мішку пляма крові... Сусіда наш сидів, перехилившись через спинку обличчям до нас, почув це й спитав:

— Індика зарізали?

Професор страшенно так зніяковів, забурмотів: «Так, інди... ні, розумієте, це ми...» — подивився панічно на мене, благаючи про допомогу, поліз під сидіння, потім випростався, наблизив свою бороду до обличчя сусіда і плутано замимрив, перемішуючи жалісливі слова зі смішками:

— Розумієте, собаку ми ховаємо, з-загинув пес, чотирнадцять років прожив у хаті, членом родини став, адже не жбурнеш на смітник, ось веземо з зятем за місто закопати...

Хай йому біс, досі не втямлю: чому в нас весь час залишалося

відчуття сорому? Невже лише тому, що ми розуміли, що більшості нормальних людей наш собачий похорон має здаватися єретичною маячнею? Гаразд, а чому саме так? Мовляв, нема чого ясновельможним панам робити — лише зі стервом морочитися? Приблизно так само гадав я там, над траншеєю з бульдозером. Бож думка такого пляну — мовляв, тут люди ще не завжди щось там таке чи таке мають, а вони з собачим стервом цирк влаштовують, — таке думати ледве чи комусь спало б у голову. Хоча, зрештою... Ні, найскорше не тому. Так, справді, я от тепер зрозумів це, та я трошки пізніше про те саме.

Наш сусіда й попутник поставився до інформації, що її він одержав від професора, цілком нормально, поспівчував, порозпитував, який пес, Георгій Іванович витяг собачий пашпорт, сусіда з повагою мовив, що він не мисливець, але бачить, що собака чудовий, Георгій Іванович мовив, що Дінчине фото є венциклопедії — і саме тут ми приїхали на кінцеву зупинку, на дачу Кульженка. Витягли мішок, пляма виявилася не кривавою, а просто сніг з чобіт Георгія Івановича розтанув, жадні собаки, на щастя, до нас далі не збігалися, і ми щасливо пересіли до сімнадцятого трамваю. Людей було мало, ми посідали на передній площадці, Дінчини рештки знову влаштували під сидінням, трамвай рушив, на мене згори зі стелі з-під кінця дюральової налички полилася вода за комір ватянки, я підскочив, пересів, праворуч до дверей і побачив нашого сусіду з тролейбуса, він подивився, як я витрушую кашне, і промовив:

— Потікло, сонечко пригріло. А я вчора через холоднечу у валянках поїхав, тепер надіюся лише, що до вечора стужавіє.

Я сказав, що так, звісно, стужавіє, адже й тепер з десять ступенів, не менше, просто сніг на сонці на даху трамваю підтанув, — і подивився на його валянці, він їх тримав догори носками над мокрою підлогою — і бачу я, до штанів, що заправлені всередину валянців, вшито малинові оті шнурочки вздовж шва, облямовки малинові, міліцейські, і я подумав, що нема нічого дивного, якщо це міліціонер, і цілком логічно, якщо він нас запідозрив і почав, приміром, вистежувати. Георгій Іванович, здалося мені, також це подумав, бо озирнувся на попутника, посміхнувся йому й похитав бородою, подивився на задерті носки валянців над калюжею, побачив міліцейські облямівки і промовисто подивився на мене. І тут дивна річ сталася, здивував мене раптом професор неймовірно, досі не можу збагнути, які почуття в ньому раптом прокинулися і примусили вимовити те, що він вимовив.

Через трамвай ззаду передньої площадки прийшла тітка, сіла поруч мене і поставила на підлогу біля своїх та моїх ніг плетений кошик, з якого виглядала вухами й лобом обсмалена руда свиняча голова, і біля лівого вуха стирчала чистенькою вимитою ратичкою

ще й свиняча ніжка. І ось Георгій Іванович подивився на кошик, потім на мішок у себе під ногами, потім знову на кошик, на мене, підморгнув собі в бороду і промовив:

— Може, зміняємо, га?

Я спочатку не втямив, потім зрозумів і губи в мене попливли, потім я вирішив, що все ж таки втямив не як слід і стягнув губи до звичайної позиції, а потім уздрів, як професор, мальовничо розширивши очі й схиливши голову на плече, розглядає свинячі вуха і умисно облизується — і тут мене понесло, я почав реготати так, що на мене знову згори полилася вода, вже з другої половини даху. Спочатку я уявив, що ми справді якимось незрозумілим чином зміняли Дінку на потенційний свинячий холодець, і нинішня володарка холодцю певним чином реагує на вміст нашого мішка, а потім я вже реготав з того, що я ні чорта лисого не тямлю, як виявилось, в професорові, моєму зятеві — тьху, себто тестеві, Георгієві Івановичеві. Ні, справді, трагедія, похорон, могилу викопав задалегідь, їдемо ми з ним, наче ритуал відбуваємо, — і ось тобі раптом, професор хохмиться над, так би мовити, святощами та ще й трохи, можна сказати, несмачно хохмиться, на що я вже жадним чином від свого вельми інтелегентного родича чекати не міг. Одне слово, впродовж цілої зупинки я реготав, і попутник наш, міліціонер, заразившись, почав підсміюватися, хоча, звичайно, навіть якщо й чув репліку Георгія Івановича, то однак не втямив, що до чого; а професор, все ще схиляючи голову до плеча, роздивлявся свиняче вухо і ще раз облизнувся — і не посміхнувся ані трохи, все удавав поважність! Ні, жадним чином я не припускав у нього здібности до таких витівок.

Перестав я реготати лише тому, що ми приїхали. Обидва разом ми кивнули на прощання нашому міліціонерові у валянках і вийшли з трамваєм просто в замет — з вечора, мабуть, розчистили майданчик біля рейок на зупинці, а вночі знову накидало, ну, втолочили трошки сніг, але попри все ми потрапили в замет майже по коліна, а мішок та лопати поклали на сусідній замет, що був вищий, на рівні ледь не по плечі. Довелось зачекати, доки піде трамвай, я якось підсвідомо провів очима по вікнах, чи не визирає міліціонер, ми відступили зі снігу на рейки, і я спитав:

— Ну, від якого місця рахувати шістдесят кроків?

Я ж усю дорогу ні-ні та й уявляв собі, як ми на відстані шістдесятьох метрів від людної дороги борсаємося в снігу і ховаємося до ями, щойно почуємо трамвай.

— Що рахувати, Сашко? — запитав професор.

— Ну, таж ваша яма, тобто та, що ви викопали, де вона?

Георгій Іванович подивився вперед, куди пішов трамвай, потім назад, звідки ми приїхали, знову вперед і знову назад і мовив:

— Ось тут десь має бути дорога туди, — він показав у напрямі

лісу перпендикулярно до рейок (до речі, я ж забув сказати, що трамвай весь час їхав через ліс і вийшли ми фактично посеред лісу), — і ми маємо триматися цієї дороги.

— А... а звідки шістдесят кроків? — поцікавився я, оглядаючи зрізану боками трамваїв снігову стіну, що в неї треба було вганятися.

— Це там, Сашко, далі, від старих сосен, — пояснив професор.

— А до них?

— З кілометр, а може, що й трохи більше.

3

І ми увігналися. І я, бігме, не знаю, що було і чого не було, що сталося насправді, а що мені приверзлося. Ні, назагал я знаю, бож врешті все є так, як воно є, все на своєму місці, але коли я думкою повертаюся туди, то знову втрачаю відчуття того, що насправді, а що приверзлося.

Десь приблизно за шістдесят кроків, тих самих, що ними мав би скінчитися наш рейд, я стиха лайнув свою тещу Олену Владиславівну, а разом і себе за те, що повірив інформації, яка походила від жінки, і не прихопив лижв. Тобто я тут таки й закинув собі несправедливість, бож саме вона сказала — візьми лижви, алеж вона сказала шістдесят кроків, пощо ж лижви та ще й на свіжому сипкому снігу. Ой, ні, хоча й сипкий, а треба було лижв: з перших кроків, як ми лишень увігналися в цю стіну, зрізану боками трамваїв, так і опинилися по пояс у снігу, слово чести, не перебільшую, ватянка на мені куца, сягає стегон, приблизно, тож коли скінчилася вся ця епопея, на полах ватянки з боків і ззаду намерзло снігу на долоню завширшки, не менше, бо весь час полами сніг загібав.

Одне слово, я хоробро поринув уперед, за плечима рюкзак з лопатами, ногу якнайвище, великий крок, розсуваю сніг лижвним бутсом, переношу вагу тіла на це стегно; другу ногу вгору і вперед, ширше крок, так начебто легше — загалом крокуєш звичайно, ніби на рівному, але там механізму кроку не помічаєш, звично й вироблено відтоді, як пішки під стіл ходив, а тут черевик тягнеш не в повітрі, а в щільнішому середовищі і намагаєшся ногу задерти щонайвище, щоб із цього щільного середовища знову до розрідженого, на повітря витягти — ну, вся ця фізика-механіка мало цікава, це я так сам до себе, крізь сніг продираючися, прикидав різні теоретичні проблеми. Іду я попереду, шлях торую, а слідом за мною Георгій Іванович суне з мішком за плечима, якимось ми, не домовляючися, відразу кинулися вперед по-спринтерському, чи то для того, щоб скорше зслизнути з очей людських, чи то бажали

переконати самих себе, що не страшний нам сірий вовк; прокладаю я шлях, озираюся, а сніг позад мене тут таки обсипається, і лише зовсім маленький залишається рівчак із заглибиною там, звідки ногу щойно витягнув, а Георгій Іванович зігнувся під мішком, ноги одну за одною задирає, а бородою мало не сніг замітає.

— Важко? — питаю.

— Та що ви! — Георгій Іванович весело. — Аж ніяк не важко, онде дорогу бачите, — нам її триматися треба.

І тут ми звернули ліворуч цією самою дорогою — де він там побачив дорогу, бігме не знаю, такий самий сніг, лише ще глибший, — молоденькі сосни затупили від нас трамвайну колію і професор мовив:

— Сашко, відпочиньмо.

Кинув він на сніг Дініні рештки, стоїть і дихає, добре так дихає, зі свистом, а я кажу — я не втомився, а давайте мінятися, тепер я потягну, ось вам лопати, а Георгій Іванович каже — тоді я попереду піду, дорогу втоптувати, будь ласка, кажу, ідіть попереду, мішком крутонув, через ліве плече перекинув і посунув за професором, спочатку намагався ногу в слід ставити, а потім кинув, даремно, лише баянсує марно та прицілюєся щокроку. Тут мені впала на думку одна річ, і мене сміх розібрав, кажу я — а як ви вважаєте, професоре, ті люди, які з трамваєм бачили нас, як ми в сніг полізли, що вони гадали, хто ми є такі і куди нас біс несе? І заходилися ми висувати версії, він каже, гадали, що в нас у мішку якась рослина, що її конче треба взимку посадити, а я кажу, можуть гадати й таке, що ми вбили, розчленували тіло і частинами по різних околицях міста розвозимо, кажу, був би я дільничий міліціонер або дружинник якийсь і побачив би таке, неодмінно запідозрив би і почав би вистежувати, а він каже, можна й так вирішити, що ми скарб ідемо викопувати, а я кажу, що і в такому разі дільничому не завадить пильнувати і вистежувати, кроків з шістдесят ми таким чином пофантазували, посмішили один одного — і знову професор стоп, стоїть, плечі здіймає, каже — треба мені бабину куфайку скинути, дуже гаряче. А погода довкола — мрія, сонце на повну силу, вітерець не дихне, морозець ступенів на дванадцять, ну хоч роздягнися голий і загоряй; скинув професор плащ, стягнув куфайку, знову плащ надягнув, ворухнув вільно руками й плечима, зовсім інша справа, я ватянку розхристав, також гарно, і знову ми вперед, я мішка професорові не віддавав та ще й наперед поліз, так мені легше здалося, але насправді не легше, це я невдовзі зрозумів, все ж таки той, що попереду, розпушує сніг. А довкола краса, сніг на ялинових лапах підтає, обсипається, блискотить, іскриться, знову ми стали, професор оголосив перекур, а я палити давно покинув, ще три роки тому, коли хотів майстра з каное зробити, я тоді поважно веслуванням захопився, навіть бокс покинув.

— Знаєте, — кажу, — ви покурить, а я потягну, тут угору трошки, я краще отам біля тих беріз відпочину.

Наздогнав мене професор біля беріз, дихає, і я дихаю, серце в ребра калатає, каже він:

— Знаєте, Сашко, потягнемо його ось так волоком по снігу, ану, я спробую, нумо.

Я вперед, Георгій Іванович за мною, а рештки за ним, і слід такий прим'ятий залишається, начебто ми його чи то загортали, чи то замітали, і я кажу, ну, тепер, якщо навіть не дільничий, а найпересічніший громадянин, навіть не слідопит і не дуже цікавий, такий слід побачить — обов'язково за ним піде, щоб дошукатися істини, а професор:

— Це правда, кожний схоче збагнути, де в прямому і переносному сенсі зарито собаку, німці кажуть не «де зарито», а «тут зарито»: hier ist der Hund begraben.

Професор — він мудрагель, він три мови знає, я з цього погляду дуб і йолоп, дійде справа до кандмінімуму — як я цю бідолашну англійську спихатиму, не знаю й не відаю, Варочка вже разів з п'ять починала зі мною працювати — вона також до мов талант має, англійську та еспанську порядно, а французьку — взагалі досконало — нічого в нас не виходить; ну, тут не лише моя тупість, таке навчання в рамках родини справа кисла, бракує обов'язковости, системи чортма, здається — що таке півгодини щодня, аж тут кіно, а тут затримався чи гостя чорти принесли, чи Витасик розкричався, одного разу зірвалося, іншого, і полетіли добрі наміри стежкою до того самого пекла. Між іншим, саме ця моя лінгвістична безкультурність — одна з причин того, що батьки так не хотіли мене в чоловіки Варварі, мовляв, вона така освічена, в неї кар'єра з працею по закордонах, а він ані телень, ну, а головною причиною, певна річ, було інше, їм доповідали, що я розпусник і такий собі бабник, моя найдорожча дружина Алочка, коли ми розлучалися, виявила сприт, мене мало з інституту не викинули і з партії заразом. А крім того, ніде правди діти, іншого зятька їм закортіло, такого, щоб уже із солідною течечкою, хоча й я також не безперспективний товариш, професор щодо цього довідувався, а все таки нехай би був уже зі становищем і при пеньонзах, бож сором, ледве неповну сотняку загібає, а дисертація та майбутнє — це ще курча в яйці під куркою. Хе, а цікаво це все було, дивно згадувати, аж як вони мене не хотіли, до запаморочення, аж поки Витасик з'явився — заспокоїтися не могли, та й нині, власне, все це лише дотримування добропристойности, проте, де-не-де крига все таки рушає, особливо в Олені Владиславни.

Здається, про це все я міркував, коли перся снігом і торував професорові дорогу, хекали й хукали ми дуетом, пихтіли, замітав він сліди рештками, двоє дружніх конячок у спільному запрязі, пара

гнідих, буланих та сіро-рябих у яблуках, і постає переді мною чудова бувальщина, і сміх, і горе, ще б трошки, і не бачити б мені Варочки, наче сонечка темної ночі, ось пишу число чотири (4), і знову таки, хто цікавий, див. на кінці.

Тупаємо ми й відпочиваємо, відпочиваємо й знову притоптуємо сніжок, якось професор під час спочинку сів у сніг, за груди тримається і в бороду сміється:

— Ой, як д-добре на пуховій перинці вилежатися від ут-утоми.

Потім я за корч зачепився, писком у сніг тицьнувся й не сила встати, сніг з вуст облизує, і щораз далі в ліс наша путь, і слід-слідочок за нами тягнеться. Я вже й лаяв професора, навіщо він так далеко в ліс залазив — каже, тоді без снігу було близько, а крім того, яму я викопував, каже, в найулюбленіших наших з Дінкою грибних та конвалієвих місцях. Потім почали ми після кожної зупинки цитувати один одному «індо іще побредемо, отче» — це зі староруської бувальщини про героя-попа Авакума та його відданої дружини-попаді, не пригадаю її імені: відхекаємося, хапає кожний за чергою мішок, неначе пароля — «індо іще побредемо, отче», — і ніби, й справді шкандибати легше, слава предків підштовхує. Ой, багато більше від кілометра там виявилось, чи не два, або й з гаком. Як завжди під час таких заходів, надходить мить, коли в людини виникає нахил до прожектерства задля полегшення власної долі, а також задля ймовірного запатентування світового винаходу; так я раптом і кажу:

— А дурні ми з вами, — пробачте, звичайно, — професоре! Адже оцю от лопату, широку, дерев'яну (він дві лопати прихопив, залізну, землю довбати, і дерев'яну, сніг відкидати) ми зараз витягнемо отак, Дінку на неї покладемо й за держак тягтимемо, все таки дошку легше волокти снігом, ніж мішок.

Не без задоволення вимовив я це «дурні ми з вами», але дуля з прожекту вийшла: мішок з лопати зсувається, і дошка чомусь сама себе гальмує, єдине — професор тепер почав на лопату як на ціпок спиратися, держакотом униз, фанерою вгору, коли надходила моя черга тягти мішок. А в останні три ривки черга весь час моя була, тут уже Георгій Іванович і сперечатися не міг. Іду я попереду і мішок тягну, він слідом за мною, на лопату спираючись, і чую:

— Згинув би я без вас, Сашко, хотів сам іти, д-добре, що дружина не дозволила й вас піти примусила, не д-дійшов би я сам, а я ж упертий, однак ліз би, доки...

І, знаєте, в мене від цих його слів у носоглотці наче наркозою зсудомило, коли в зуб застрикнуть, і промайнули переді мною всі кривди, що їх я від Вароччиних предків витерпів, і пішли всі кривди, нема їх, сніжинками з ялинової лапи блимнули, і силкий сніг їх увібрав; і немов друге дихання від того, як професор ці слова вимовив, у мене виникло, і я знову: «Індо побредемо, отче!» — і

шкварю, і шурую, наче на спортовій прямій на каное. А потім озираюся і...

Відстав професор. Підніс трохи лопату і не занурює її в сніг, а стоїть і похитується. Змахнув лопатою, пустив її, вона в сніг встромилася держаком, дошкою догори, мов би таблиця з написом на зразок «По клюмбах не ходити». І професор біля дошки на спину впав, повалився на повний зріст і в сніг занурився, лише снігова курява здійнялася. Я остовпів, потім кинувся, мішка не випускаю, невідомо навіщо за собою тягну, підбігаю. Очі заплющені, повіки здригаються, хрипить, борода вгору-вниз, вгору-вниз на груди, лише сніжинки на ній крапельками. Я: «Професоре! Георгію Івановичу, професоре!» — пульс його в снігу шукаю, плащ на ньому розстібаю, голову підношу, мішок із рештками під голову йому заштовхую. І намагаюся зметикувати, що ж робити: тут залишатися, серце масажувати, снігом годувати й на чоло класти, може, в кишені десь про всяк випадок валідол якийсь він прихопив — чи бігти туди, до трамваю, людей кликати, але що ж люди, коли звідси лише на ношах, ні, на санях лише можна, з лижв сани зробити. Ой, хіба можна бабів слухати, були б лижви — я й сам би впорався, а так за найбільшої швидкості я до трамваю за півгодини доскочу, не менше, а там доки швидко викликати... Ні, стій, тут біля зупинки якась лікарня чи то санаторія. Але однаково, як я його на повні дві години залишу — неможливо, замерзне. А залишатися тут? А як багаття розпалити? Аби він лише швидше опритомнів, ми разом вирішимо, він же лікар, до лихої години, врешті-решт! Понесло його, яму викопав, сантиментальщина панська, клята!.. Стою я, сам похитуюсь, чорні кулі перед очима крутяться, і чую:

— Сашко, а онде бачите — сосонки високі зелені? — ласкавий такий, ніжний, з великою любов'ю чи то до мене, чи то до сосонок професорів голос. — Так от від них — шістдесят кроків. Не туди поза ними, а від них сюди до нас. Шістдесят кроків — сюди від них до нас.

І стоїть переді мною професор, мій тесть Георгій Іванович, і пальчиком так собі в бік сосонок, ласкаво і люб'язно їх приманює. Я обернувся до сосонок, потім знову до професора, подивився на лопату в його руці і зідхнув так видовжено, що весь шлях від трамваю назад до залишеного мною в снігу професора протягом цього подиху прошастати встиг.

— Вам... це, вам не зле, Георгію Івановичу? — поцікавився я. — Ви, може, валідольчик прихопили?

— Я прихопив, — відмовляє професор цілком бадьоро, — але покищо не треба, гадаю, що й взагалі обійдуся, ось іще трошки, і будемо позначки на деревах шукати.

Я хотів спитати, чи не допомагає валідол від маячних видив, але втримався.

Професор пішов наперед зі своєю лопатою, я залишився чекати на сигнал до фінішного ривка, стою, втоптую сніг і з-під одворотів черевиків крижинки спресовані витягаю, погано заправив лижвяні свої штани до черевиків, раптом чую:

— Є-є, Сашко, є! — трубним голосом на весь тихий зимовий ліс.
— Знайшов!

— Що знайшли?

— Яму знайшов! Зараз позначки шукатиму!

Дивно, до якого біса твої позначки, якщо яму вже знайшов. За півхвилини:

— Є, і позначки є! Все гаразд, рушайте сюди! Повернутися, допомогти вам, Сашко?

— Гаразд, обійдуся.

Так, ковбаньку професор викопав доладну, наче для людини.

— Тут, — каже, — видно, окіпчик був з воєнних часів, майже вже засипаний, я його поглибив, лише з півтори години працював, земля м'яка, задоволення мав від копання. І добре, що я тоді копав, тепер ми цю мерзлоту не продовжали б!

Професор з радощів перекур надумав, а я стрибнув до ями — на дні снігу також по пояс, а замет на вінцях вище від голови, — і згадав, що о четвертій чекає на мене Ісак, уговтувати мене спиритком, наче дитинку, отже, треба поспішати, хоча б до п'ятої встигнути. До речі, от паскудство людського єства, або, можливо, не варто узагальнювати — це лише зі мною таке. Адже коли професор повалився в сніг і я над ним метушився — от слово чести, пам'ятаю, що я навіть про Ісака подумав, що до Ісака тепер не потраплю.

Працюю я внизу залізною лопатою, сніг викидаю, упрів, ватянку скинув, нагору жбурнув, професор нагорі над моєю головою сніг розгортає, до глини докопується, щось там ми про бої у цих місцях за часів визволення Києва згадуємо, міркуємо про те, що з такої ями Дінку ані лисиця, ані єнот не витягне, а вовки ледве чи тут водяться. Професор довкола мене нагорі походить, лопатою шурує, а я в центрі ями стою, угору кидаю. І от став він між мною та сонцем, бачу я свою тінь на зрізі ями і професорову тінь. І тінь професора замахується лопатою, дошка руба уперіщує мене по черепу — шапку я разом з ватянкою нагору жбурнув. І я падаю в яму догори обличчям. І негайно мені на обличчя згори падає смердючий мішок, а поверх цього ще щось м'яке, моя ватянка й шапка. І ще з гори твердо й гарячково, щораз важче й глухіше, вдаряють грудки землі й снігу. І я похований разом з собакою і з портретом того патологоанатома, що собаку лікував. А професор довго вминає ногами яму і щораз дивиться на небо, щоб хмари накликати і щоб сніг упав і сліди запорошив; і наші вздовж дороги сюди, і саму цю яму. І мене не знайдуть, і жадному дільничому не

спаде на думку пертися сюди. Але, з іншого боку, зникнення мое помітять, і Варочка заявить, і в професора спитають. А він скаже — не знаю, повернулися з лісу, попрощалися, а де собаку закопали — хіба, гадаєте, я пам'ятаю, дець у лісі в сніг кинули, чи маю я з ним морочитися, не знайшов я тієї ями за такого сніговиння, хай вона сказиться. І шукатимуть мене, а професора навіть не підозріватимуть, ніхто, навіть Варочка. Справді, адже міг я, скажімо, в того ж таки Ісака налігатися спирту і втопитися дець в ополонці або ще якось...

— Сашко, мені здається — досить, ви вже глину викидаєте, дайте руку, вибирайтеся.

Я подивився на професора, на сонце і мовив, що ні, спочатку спускайте мені сюди ті рештки, я їх тут покладу, зі стінок мерзлої глини на них нагорну, а потім випізу і згори загортатимемо. Він обійшов довкола ями, став над мішком і, мабуть, якби не повісив шапку на гілку раніше, то скинув би шапку тепер. Підняв він мішок, потримав на випростаних руках біля бороди — така собі хвилина мовчанки — подав мені рештки з рук до рук і промовив:

— Лежи, собачко...

І додав:

— Hier ist der Hund begraben...

А я пригадав, як професор пропонував міняти за свинячі ніжки, поклав мішок на дно, почав зішкрябувати лопатою зі стінок глину і знову відчув, як грудки важко й гарячково падають на мішок, а під мішком лежу я. Чорти б його взяли, слово чести — я маю абсолютно здорову психіку, а нерви, наче линви з металокоорду в нас у лябораторії на пристрої наднизьких температур! Я на змаганнях завжди завдяки залізному спокоеві вигравав і бокс, і перегони, а щоб будь-які галюцинації, маячня якась — так я навіть сню раз на рік. Варочка все випитує і про свої сни розповідає, а мені хочби раз що приснилося! А тут така справа вийшла, дійшов до ручки і не втямлю, з якої причини, сказати — втомився, так хіба це втома, влітку в затоці ще й не так намахаєшся. Це не від втоми, тут інше, не знаю — що, але зовсім інше, внутрішнє якесь, треба Варочці розповісти, вона вміє такі речі трактувати.

Коли ми закидали яму — спочатку глиною, потім снігом, — утрамбували й загалом скінчили працю, професор сказав, що тепер нехай так, що ми не зрівняли яму по вінця, не кажучи вже, щоб горбок насипати, але на весні, коли підсохне, він прийде сюди і все зробить чепурно, як справжню могилку, і я, нехай йому біс, ще раз побачив себе в цій паскудній могилці, звеселився й кажу:

— Професоре, ша! До нас за нашими слідами підкрадається рій міліції з собакою-дойдою! Бачите?

Професор став навшпиньки, вдивився, відскочив за сосну, що на ній була зарубка, і тихо гукнув:

— Ховайтеся!

— Даремно, однаково знайдуть! Але присягаюся прахом цього собаки — навіть під чорною цівкою нагана мене не змусять розкопувати яму і подавати докази нашої невинности. Нехай самі риються, чорт їх бери!

Ми одягалися, зав'язували до рюкзака лопати, запевняли один одного, що шлях назад видасться соняшною прогулянкою, потім рушили, і я почав розповідати професорові страшний фінал нашого поховального походу, ставлю число п'ять (5). Потім посміялися з якихось анекдот, чи то старих, чи то нових, іти й справді було легше, хоча ми й відпочивали так само що шістдесят приблизно кроків, і я мовив:

— А знаєте, нумо зірвемо з тієї ялинки гіллячку й принесемо бабуні Тетяні, скажемо — з дерева над Дінчиною могилкою, їй приємність буде.

Георгій Іванович зрадив, подивився на мене розчулено, а потім раптом, коли я вже за гіллячку вхопився, каже:

— Ні, Сашко, знаєте — краще не треба. Хай забуває. Не треба атрибутів, не треба над атрибутами сліз.

І я подумав, що це, либонь, правильно, справді не треба, не треба над атрибутами сліз, це добре професор вирік, це мені сподобалося. Ми йшли і все таки намагалися потрапляти ногами в свої старі сліди, я крокував знову попереду, а коли вже наближались до трамвайної колії, я помітив, що якимись аж занадто великими кроками йшли ми тут, на самому початку рейду, тепер на такий крок навіть і ніг не вистачало. Потім ми вибралися зі снігу на розчищений майданчик біля зупинки, обтупалися, обтрусилися, на майданчику стояли люди, на нас не дивилися, ми підійшли до них, і я неголосно професорові кажу:

— Тепер саме слушний час спитати: гей, браточки, а фашисти в селі є?

Професор не зрозумів, і я йому розповів анекдоту, див. цифру (6), а один з тих, що чекали на трамвай, дядько в чоботях і в підперезаному товстому пальті, знав, виглядає, анекдоту, засміявся й сказав:

— Так, тепер саме партизанити.

Що він мав на увазі — чи так просто бовкнув, щоб ми зрозуміли, що він анекдоту знає, а може, що снігу багато накучугурило, ніхто, мовляв, не спіймає; я чекав — він питає, поцікавиться, звідки ми це з лісу з лопатами вивозили, але ні, не спитав, відійшов, відвернувся, не цікаво йому, бач, ні до чого.

До Ісака я спізнився на півтори години. Точніше, не я сам спізнився, а ми обидва з професором. Коли ми пересіли з трамваю до тролейбуса... До речі, добре тут Георгій Іванович мене набрав: увійшли, тролейбус рушив, а він раптом:

— Сашко, мішок забули!

Я очманіло на нього поглянув і підскочив, мало не кинувся до водія просити, щоб зупинився. Ми пореготали злегка, і я думав, наскільки все таки нам без цього мішка краще почувається!

Так, отож, коли ми пересіли, професор і каже:

— Ну от, вшанувати треба пса, поїдемо до нас, нехай наші дами пляшку ставлять.

— Е, — кажу, — хазяїне, за таке пляшки малувато, не гріх було б і додати.

А сам бачу — нема в нього цілковитої певности, що вдома поставлять пляшку і взагалі схвально поставляться до цієї ідеї, навіть якщо ми пляшку самі принесемо, оберігають старого професора вдома від чарки. Тут я й кажу: зустрів, мовляв, вранці приятеля, лікаря, ваш, сказати, колега, — і дуже він просив зайти покуштувати наливочки якоїсь особливої, давайте, кажу, разом мотнемо, чарка добра нині аж ніяк не завадить! Професор весело на мене глянув, схилив голову на плече й облизнувся, як на ті свинячі ніжки: питає — а чи зручно, незнайомий, та ще так одягнені, — я його переконав і вмовив, і ми до іншого тролейбуса і тут як вродилися. На будинку Ісака професор побачив телефон-автомат, сказав: «Заждіть, Сашко», — дістав гаманця, дві копійки, промовисто підморгнув мені:

— До дружини задзвоню!

Він обернувся до мене спиною і цілком поважно, зі знанням справи почав брехати, що ми от щойно вибралися з лісу — от сніг обтрушуємо, — а тут біля зупинки саме автомат, а трамваї ходять рідко, так що зо дві години, не менше, будемо діставатися до центру.

— Усе гаразд, Оленонько, цілую тебе, рідна! Сашко вклоняється... Ні-ні, зовсім не втомилися! Цілую тебе!

І він знову мені підморгнув: чоловіча, мовляв, справа.

Дуже професор веселився при столі в Ісака, аж такий він був милий, чарівний і дотепний, що Ісак навіть на дружину свою, Белу, почав погляди кидати, Белка молодичка гарненька і реготуха страшенна. А коли ми після однієї-двох чарок чудового хлібного спиртику, забавляючись і один одного перепиняючи, розповіли їм про собачий похорон, Ісак відсунув тарілку, забув піднести чергову чарку і підозріло в нас утупився, вважаючи, що це все кпини й наша фантазія. Потім, ще й далі придивляючись до нас із сумнівом, по-філософському зазначив:

— Ну так, це як у тій одеській анекдоті: Хая з Пересипу побачила похорон губернатора й каже: «От живуть люди, ми так жити не будемо».

(1). ДЕЯКІ ІЛЮСТРАЦІЇ ДО ПРОБЛЕМИ «БАТЬКИ Й ДІТИ» (то, кажуть, що проблему висано з пальця, то вона не варта ламаного шельяга).

Одна родина зустрічала Новий рік. Батьки, батьки батьків, донька з чоловіком. І запросили господарі, тобто доньчини батьки, найближчих своїх друзів, чоловіка й жінку: він — генерал у відставці, вона — дружина при чоловікові, Раїса Захарівна. До речі, їхне, батьків із друзями, знайомство розпочалося на собачому ґрунті, разом собак нагулювали, батьки спанієля Дінку, а ті другі якогось славетного сетера, ошійник весь у медалях. Варочка про цю Раїсу, хоч вона чомусь терпіти не може і мени Раїса, розповідала мені начебто шанобливо і навіть з захопленням якоюсь авантюристю її життя. Походила вона зі збіднілого чи, може, від революції потерпілого панства, дівчам потрапила до босяків, пройшла крізь усі ті мідяні труби, прибилася до військової частини, потроху почала виходити в люди, одружилася з великим начальником, уже не молодим, а десь за п'ять років зустріла молоденького лейтенантика Васю Рогова і втекла від начальника. Потім вона поруч з чоловіком стійко пройшла крізь життя і за мирних часів і за воєнної негоди, при тому дуже сприяла його кар'єрі — про це моя Варвара також говорила аж ніяк не з осудом. Особливо виокремлювалися заслуги дружини, коли вона врятувала чоловіка за складної доби 37 року; довірливо проговорився генерал Георгієві Івановичу, що вона, Раїса, за допомогою їй лише відомим способів-засобів врятувала його, вберегла, а потім і піднесла, коли ті, що стояли вище й попереду, пішли у вічність і в небуття, і звільнилася дорога; ще з цього приводу генерал Рогов пожартував досить тонко й автоіронічно: «Я, мовляв, зразка 1937 року». Пройшла вона фронт медсестрою і запільні шпитали, зазнала, чого всі зазнавали, він скінчив війну генералом при повному іконостасі орденів, з шість років уже у відставці, а Раїса Захарівна — нині господиня вельми панського дому, оздобленого скульптурами й картинами з Німеччини та старовинними меблями. Суха вона, наче тараня, обличчя темнобрунатне з густою-густою сіткою зморщок, під очима велечезні мішки, а в кутках очей на мішках такі собі білуваті кістяні наліпки. І голос у неї прокурений аж до хрипкого басу.

Сіло товариство до столу, провело Старий рік, шампанським відзначило Новий рік, сидить товариство, жує, мирну бесіду провадить, ще наливає, холодці й паштети одне одному подає. І від чого почалося — хоч убий, не пам'ятаю. Сказати б, що Раїса Захарівна забагато випила, — ні, не багато, Варочка мені розповідала, що вона завжди вміла по-чоловічому хильнути, і я, чекаючи на ефектне видовище, побіжно придивлявся, скільки вона п'є, — так їй Георгій Іванович підливає до чарки, а вона прикриває чарку своєю сухорлявою рукою, жадного видовища. Ну, й Варвара випила чарку горілки, а потім шампанське посьорбувала. Ще, бач, була на Варварі нова сукня, зо три дні перед тим купили, така темнопомаранчова, мішком, з важкої вовняної тканини з фактурою трохи під церковну ризу, великі чи то завитки, чи квіти — одне слово, дорога англійська сукня, придбали за власні гроші, відкладали для подарунка. Ага, та ще одна річ сталася. У нас на восьмому поверсі є сусіда, грузин Серго, милий хлопець, ми до них — вони до нас, часто друзі й родичі до нього з Грузії приїздять, якось з молодим малярем з Тбілісі ми в них познайомилися, він умовляв Варочку, що намалює їй портрет, а наступного разу привіз їй подарунок, браслет грузинського карбування. Не відмовишся — за звичаєм сходу! Ну, ми накрили стіл, а браслет Варочці дуже подобається і завжди в неї на руці. І от на початку вечора вона Раїсі цій чорній з кісточками під очима розповіла, звідкіля взявся браслет, і як їй ця сукня подобається, і потім... Ні, таки не пригадаю, як це спалахнуло. Ага, щось Варочка бовкнула про введення наших військ до Чехо-Словаччини, що, мовляв, це окупація, не згодна вона, мовляв, а Раїса їй... Гаразд, коротше.

Стоїть отак моя Варвара в стійці фехтувальника на шаблях, а обличчя в неї палає, наче та помаранчова сукня. А біля другого кінця столу підскочила Раїса Захарівна, цілком уже чорна, наче баняк з картоплею над багаттям. І ми всі: батьки, дід та бабця Вароччини — застигли хто з кавалком у зубах, хто з чаркою в руці. І гримить-шаліє словесний дуель:

РАІСА ЗАХАРІВНА (хрипким басом, усуміш з густим димом «Біломора», кричить і палить): — Сукня англійська? За які грошики, красунько? Чоловічок молодий заробив і татуньо-професор підкинув? Ти сама зароби, тоді хвалися!

МОЯ ВАРВАРА (зривистим верещанням, в люті й розгубленості): Як накажете заробляти? Солдатам кальсони прати? Не вмію!

РАІСА: — Зумієш! Гадаєш, зростала при татуні-мамуні, білі руки маніюрила, так і все життя триватиме, чоловічок тата-маму замінив? Карбований браслет їй грузини дарують! (Легкий погляд у мій бік). За що грузини подарунки дарують?

Я (знизавши плечима, вдаю ніяковість): — Ну, Раїсо Захарівно, це вже...

ВАРВАРА (підборіддя скаче туди й сюди, губи сіпаються):
— Усі ці собачі жетончики ваш пес чесніше заробив, ніж ви своєму чоловікові-генералові!

ЗАГАЛЬНИЙ ГОМІН: — Варваро, схаменися!

ВАРВАРА (не схаменулася): — Гер-рої! Воювали! Шльондрою під начальство лізла!

ЗАГАЛЬНИЙ ГОМІН: — Варваро, схаменися!

ВАРВАРА (не схаменулася): Партиїні квиточки задля кар'єри за халяви замість ножів ховали!

ЗАГАЛЬНИЙ ГОМІН (з якого виокремлюється суворий із заїкуванням крик батька, Георгія Івановича): — Варваро! С-с-схаменися!

РАІСА (суворо й чітко): — От, Георгію, от, Олено, яку ви виховали дочку! Ми не можемо далі перебувати в хаті, де нас так ображають! Ідемо, Васю.

ОЛЕНА ВЛАДИСЛАВІВНА (волає гістерично): — Варваро, дочко, негайно проси пробачення, чуєш?! У моїй хаті, Господи!

ВАРВАРА: — Що-о-о-о?!?! Про-ба-чен-ня?!?! Мене називають шльондрою в хаті моїх батьків — та я ще й мушу... Ноги моєї тут не буде!

Варвара шарпонулася, вилетіла, грюкнули двері на сходи. Я підвівся, пішов слідом за нею до коридору, на сходи, зійшов донизу, визирнув на двір — бр-р-р, мороз, тихо й порожньо. Чуттям молодого закоханого чоловіка відчув, що вона сидить на поверх вище від квартири батьків у подруги Міли, і зійшов нагору. Рогови одягалися в передпокої, біля стіни, неначе в почесній варті, застигли Варварині дід та баба. Георгій Іванович попідруки вивів дорогих й улюблених друзів з коридору, повернувся по забуту в поспіху шапку, зиркнув чомусь на мене з-під брів.

Варочка прийшла за п'ятнадцять хвилин, навіть не почала вдавати, ніби залякла на морозі, спитала з-за порогу:

ВАРВАРА (холодно, опановано): — Ці... пішли?

Я: — Так точно, добродійко. У супроводі таточка.

ВАРВАРА: — Старий кретин... (Засичала на мене.) А ти чого блазнюєш? Твою дружину так... а ти... ти чому разом зі мною не пішов? (Розридалася). Я (затиноючись): — Я пішов, але... я тебе не знайшов...

Коротко. Минув день, перше січня. А другого січня вранці Варвара мовила:

— Я вчора надіслала Раїсі Роговій ось цього листа.

І простягнула мені сторінку, чорновичок, перший чорновичок, як виявилось, бо другий вона надіслала батькам з позначкою «до відома». Боже, Варочко, Варочко, сонечко моє Варешко-Варюшко! Лист закінчено постскриптумом:

«Якщо Ви незадоволені з висліді нашої суперечки, я надаю Вам можливість віднести це моє послання до Інституту громадської думки і там вирішити наш конфлікт на підставі законності».

А вище, над тим постскриптумом — і ордени-собачі-жетончики, і шльондра зробила чоловіка-генерала, і знову партійний квиток за халявою — ну, це вже зовсім зайве, у мене також партійний квиток.

— Варочко, — кажу, — збожеволіла! Ти справді надіслала?

— Рекомендованим. Ось квиток.

Прийшов десь за два дні батько, Георгій Іванович, не подивився на доньку, посидів скорботно над ліжечком улюбленого внучати, і пішли ми з ним на кухню. Рогови одержали листа — я все сподівався, що Варвара нас містифікує! і сказали: за пораду звернутися до Інституту громадської думки — дякуємо, покищо (покищо!) утримаємося; але ви, дорогий наш друже, мусите й зобов'язані застосувати суворі виховні заходи до вашої дочки, а ні, то... справді, хіба ми можемо дозволити, щоб у нашому суспільстві жили й розкошували, закінчували університети і купували англійські сукні дівки з такими ідеологічними настроями? Ми чекаємо, сказали Рогови, ваших, дорогий наш старий друже, висновків і рішень.

— Мені вже с-стало від-дому, — вимовлялося з заїкуванням, що посилювалося від хвилювання, — що Р-раїса Захарівна показала листа одній нашій спільній приятельці і натякнула, що, імовірно, ознайомить зі змістом л-л-листа керівництво університету. В-ви уявляєте, що-що б-буде?

Я уявляв. Жадних рішень не вдалося схвалити. Варвара кричала, що вона не шкодує, що так сталося.

Минув місяць. Пізно ввечері з'явилися Варварині батьки, суворі й скорботні, і професор повідомив:

— Вчора у Василя Степановича Рогова стався дуже важкий інфаркт. Р-раїса Захарівна повідомила нас, що лікарі особливо ретельно допитувалися, чи не мав він останнього часу якихось особливих хвилювань, і дала нам зрозуміти, що Василь Степанович весь цей місяць переживав ту жахливу Варварину образу...

Залягла довга павза. Промовиста павза.

— Ви уявляєте, чого вона накоїть, якщо він раптом...

Це промовила Олена Владиславівна, моя теща.

От і все в загальних рисах.

(2). Кортить розповіді про цю справу в динаміці, без вступів та психологічних розмазувань.

Я йшов уздовж дороги. Асфальтова дорога за містом, транспортний зв'язок між залізорудним кар'єром та гірничозбагачувальним комбінатом, я там практику студентську відбував, це в Комсомольському-на-Дніпрі, біля Кременчука, жадним чином без вступу не виходить, гаразд, якимсь виїде. Іду вздовж дороги, на рудню після обіду повертаюся, озираюся — попутне авто зупинити, кілометрів зо три як-не-як. Як на біду назустріч — КРАЗ за КРАЗом, величезні, навантажені рудою, ревуть на шалених швидкостях, там водії — аси, крила автові лише дай, заробляють до трьох сот на місяць, отже, його швидкість — його гроші. А попутного — чортма. Крокую, озираюся і бачу попереду біля дороги на узбіччі двох собак. Спочатку не розгледів, підійшов ближче — еге, вони в цікавій позі: займалися, як воно зветься, любов'ю і, як часто трапляється, залишилися, не роз'єднавшись, зад до заду, мордами в різні боки, в народі кажуть — «склічилися». Великі два сірі собаки, покруч вівчарки з чимось ще. Вони жалюгідні бувають, безпорадні, коли стається така ситуація, тупцюють на одному місці, язички висолоплять, вищать від болю, ні на що уваги не звертають. І люди, я помічав, коли таке

побачать, вважають за краще відвернутися — лише зрідка кинуть оком: чимось своїм соромним тхне, непристойним. Власне, я й сам відвертався, пам'ятаю, коли йшов якось з дівчиною і наштовхнувся на таке, намагався від неї затулити.

Підходжу я до них, кроків ще з двадцять, а собаки, так само тупцюючи на місці, потроху з узбіччя на дорогу, на край асфальту посунулися, і назустріч нам летить від кар'єру навантажений КРАЗ. Мені навіть на думку не спало, що він може наїхати на них, — адже вони біля самого краю, шквар собі, як шквариш, ближче до осьової лінії. І ось цей КРАЗ метрів зі сто до собак подає сигнал: загудів довго, потім коротко і почав — ту-уу, ту-уу, ту-ту-ту-ту — наче зареготав, я так і уявив водія, що там, побачивши таке видиво, звеселився так, що й авто зареготало. Собаки від сигналів засіпалися, лапами задріботили, але відбігти від дороги не зуміли. І тоді КРАЗ, виючи сигналом, на повній швидкості метльонув до них, вдарив їх, викрутив знову до осьової, промчав повз мене — я інстинктивно стрибнув на узбіччя, хоча він, мабуть, і не зачепив би мене. Те, що відбувалося цієї миті в різних, так би мовити, точках простору довкола мене, зафіксувалося в моїх очах приблизно так: летять собаки, одно перекидом по землі, інше в повітрі гепається; суне на мене КРАЗ, сиплються мені на ноги грудки руди (я відскакую в цей час); за вітровим склом — пика під козирком кашкета, писк у реготі, а поруч — сповнене жаху жіноче обличчя.

Я став на узбіччі, подивився навздогін автові, мимоволі запам'ятав номер — досі пам'ятаю, 19-37, за асоціацією з роком щедрого людського морду, не інакше; запам'ятався й собачий. Подивився на собак — за десять метрів лежать, не ворухаться, в одного на місці, де голова, з кривавого мисива стирчить вухо. Чую — позаду гальмує авто, вшухає мотор, дивлюся — ще й не спинився КРАЗ, а вистригнула на правий бік жінка в штанях, застигла на мить, дивлячись у мій бік, швидко пішла до мене. З лівого боку вистромила голова в кашкеті, щось крикнула жінці, та, не озираючись, ішла до мене. Голова ще постирчала трохи над бортом, потім сховалася, заревів мотор, попер, нарощуючи швидкість, КРАЗ. Жінка наближалася — йшла, не бігла, — я вже бачив, що це молода жінка, дівчина — штани, синя курточка від комбінезону, волосся зав'язане жовтою в червоних пуп'янках хусткою.

Вона підступала, дивилася на те, що було позаду від мене, сповільнювала крок. Зупинилася, подивилася в мій бік, чи то питаючи щось, чи просто переконуючися, що я тут насправді є. Знову почала дивитися туди, на собак, повільно підійшла до них. Я також підійшов. Один собака був понівечений і жаюшений, другий лежав чистенький. Дівчина мовила:

— Сволота. Ну й сволота.

Мовила вона це хрипко, з тремтінням, збоку я бачив, що вона не розціплює зубів, а ніздрі в неї побіліли й тріпотять, і груди та плечі швидко здійснюються.

Дівчина стрімко обернулася, подивилася навздогін КРАЗові, що привіз її сюди. Повернулася до собак, постояла над ними, кинула погляд праворуч, за дорогу, щось ніби шукала там, потім знишпорила поглядом по нашій стороні й промовила, не дивлячись на мене:

— Треба їх поховати.

Я ще не встиг скласти собі певну думку про це, здається, що не завадило б, у мене також аж у нутрощах бриніло від жалю до собак і від злости до вбивці — а чи не найсправжнісінький вбивця! Чорт забирай, алеж і вона була там, разом з ним, — щоправда, вискочила відразу, алеж могла... А що вона могла, бублик у його руках, та й ногу з акселератора не зіпхнеш. І тут дівчина — слово чести, саме цієї миті? — мовила, ніби виправдуючись:

— Я не сподівалася, жадним чином не сподівалася. Він зареготав,

загудів, я й подумати не встигла, кажу — припини, аж він... — І тут таки перейшли на інше: — Треба знайти лопату або щонебудь.

Ми відтягли собак далі від дороги, пішли шукати лопати й, уявіть, знайшли — лопату знайшли, стару, але навіть з уламком держака. Копали яму — там пісок, копати легко, потім закопували. Мовчали весь час. Правду кажучи, мене ця собача загибель також приголомшила. Постояли ми над могилою, подивилися одне на одного — ніяково якось почувалося, негайно очі пішли додолу, і вона також, не знаю, від чого було ніяковість відчувати. Пішли разом по шосе, зупинилися, вона на мене подивилася, я на неї — ось так і розійтися кожне в свій бік?

Вона промовила:

— Ти пробач, я...

Ворухнула кистями рук, знизила плечима й пішла. Тоді я обізвався:

— Я тут на практиці, студент.

Вона не зупинилася, через плече мовила:

— Нас тут група, ляборанти з Ленінграду.

Наступного дня я її відшукав.

А за тиждень той самий водій, пика в кашкетуку, чатував на мене після танців, четверо їх було. Ух, як я трошив йому щелепи і робив січеник з портрета, лише його обробляв, ті троє не так на мене нападали, як його обороняли. Але четверо проти одного — це щось, це лише в кіні просто й легко героєві вдається, хоч я тоді боксував першим розрядом у напівтяжкій вазі. Вранці Ніна принесла мені до лікарні хлібинуку та бичків у томаті і, ойкаючи над мою забинтованою макітрою, з люттю повторювала:

— Піду до автоколони, примушу зібрати збори, все розповім, як він... як він собак...

Ну, правильно, звичайно — собак, бож я сполошився, що вона мене на зборах обороняти хоче. І я подумав: а якщо й справді на зборах влаштувати суд за таке — зрозуміють, засудять? Біс його знає. Офіційно засудять, хтось покиддю назве, а загалом то лише посміються.

Ось так мені довелося ховати собак.

(3). Це виглядало так. Людина натиснула гудзик дзвінка. Третій поверх, сходи вгору й униз, сітка ліфта, кабіна на поверсі. Почулися кроки, відчинилися двері. Обличчя в бороді, білий комір без краватки. Двоє дивилися одне на одного.

— Мені відома ваша ненависть до мене. Я прийшов тому, що нема ради.

Один відступив, повернувся, пішов від одвірка. Двері залишилися відчинені. Інший переступив поріг, причинив за собою двері.

Щоб зрозуміти, що протягом цих тридцятьох секунд сталося, треба знати два життя цих двох. І ще одне життя...

— Я нічого не можу поробити. Це невеликовне.

Під бородою на комірці сорочки була краватка.

— Мені це відоме. Усі відмовилися. Я знаю, ви можете спробувати щось зробити.

Обидва стояли поруч перед двома вікнами, руки поза спинами, дивилися в темряву за шибками, в кімнаті світила яскрава люстра.

— Я нічого не можу зробити.

Біля вікна залишився один. Інший перетнув кімнату і від дверей не дивився на спину із закладеними назад руками. Другий також перетнув кімнату. Вони стояли обличчями один до одного по обидва боки дверей.

— Ви можете спробувати. Існує препарат. Дістати його — спробувати — можете лише ви.

Руки в обох були за спинами.

— А ні, то вона помре.

— Ідіть.

— Я прийду завтра. У такий самий час.

Двері відчинилися. Один з двох зробив два кроки. Двері зачинилися. Один залишився. Руки за спиною. У кімнаті палала яскрава люстра.

Пролунав дзвоник. Відчинилися двері. Віддалилися кроки і двері зачинилися.

Люстра не світилася. У два вікна зорів місяць. В обличчя двох. Руки за спинами перебували в затінку.

— Я вже сказав.

Шмат хмари пригасив місяць.

— Вона помре. Ви це розумієте?

Нічого не трапилося, не змінилося, лише знову в два обличчя світив місяць.

— Це станеться. І ми ніколи не пробачимо собі.

Біля лівого вікна хруснули пальці, зціплені за спиною.

— Я нічого не можу зробити.

Біля іншого вікна заскрипів під ногами паркет.

— Ви мусите намагатися.

Той, що стояв біля лівого вікна, перетнув кімнату, став біля дверей, не дивився на спину біля правого вікна на тлі місяця.

— Я вже намагався.

Місяць світив в обличчя одного.

Місяць зник за дахом навпроти.

Людина біля правого вікна обернулася, швидко зробила крок, перетнула кімнату, двері відчинилися й причинилися.

І годі.

Що ви зрозуміли, люди? Визнайте, ви вигадали собі таке:

«Людина біля правого вікна мовила:

«— Я згодний на все.

«Людина біля лівого:

«— Добре. Але вона покине вас!»

Вигадали, визнайте? Отож. І марно вигадали. Ні до чого це, марно вигадувати.

Просто — хтось ненавидить. І хтось любить.

І хтось помре.

Ось таке мені привиділося на подобу маячні. Добре, що лише на подобу маячні.

(4). ПРО ЧЕРВОНЕ Й БІЛЕ

Вона мовила:

— У мої крові сучасні білі лейкоцити не зжерли ще всіх дурних романтичних червоних тілець. Ти маєш єдину нагоду стати моїм чоловіком, одержати мене: треба мене вкрати.

— В кого? Або — від кого? — як правильно граматично в цьому разі, ти ж знаєш, я в лінгвістиці не тямлю.

— Не має значення, як граматично. Головне, що треба вкрати. Вивезти, вкрати зі всіма атрибутами, зі скандалом, із зойками «допоможіть», з переслідуванням. Коли хочеш — з затриманням у міліції і з фейлетоном у газеті.

— Гм... А куди викрасти!
— Дати тобі адресу?
— Але де сенс, Варочко? Я бажаю чесно довести твоїм батькам...
— І уяви: навіть якщо вони тебе полюблять, у що я дуже мало вірю, і дадуть згоду, я — дам тобі відкоша!

— Дивно... Навіщо? І як це так — викрасти? Хапати тебе край тротуару, зв'язувати телефонним кабелем, підігнати трійку сірих у яблуках або захвати тебе до таксівки і водієві — жени до загсу або краще — до палацу одружень?

— Трійка сірих у яблуках, з балабончиками, о-ляля! Моя мрія. Але можна і в таксівці.

— Слухай но...

— Годі! Заповідь «не вкрадь» скасована. Вкрадь!

І що ви думаєте? Він украв її. Схопив, повіз. Так, так!

Її цербери-батьки були приготовані на все. Упадав біля неї залицяльник, якийсь доцент, він подобався батькам. Їй, здається, також — доки з'явився на обрії наш герой. Батьки влаштували так, що вона, їхня донька, сіла до авта з доцентом-залицяльником і він повіз її далеко-далеко, до тихого сонного міста над повільною широкою рікою до хати своїх батьків. Він не відходив від неї ні на крок удень і спав уночі на підлозі біля дверей (зовні), щоб вона не втекла. Він був люб'язний, милий, закоханий, цікавий. Він стежив, щоб вона не підходила близько до пошти та телефону. А наш герой тим часом божеволів, ревів і метушився, але жадних слідів коханої виявити не міг.

І минуло десять днів, і вона все ж таки пройшла повз поштову скриньку, і він одержав листівку з таких слів:

«Шукай — блукай! Ага? Ось!»

Він почав посилено блукати й шукати. І уявіть — знайшов. І прилетів нерейсовим вантажним кукурудзяником¹ до тихого міста над повільною рікою. І відшукав будинок, де жив залицяльник з татом та ньенькою. І залицяльник потім сказав їй:

— Ну й звірчачий вираз обличчя буває в цих майбутніх інтелектуалів! Я в паніці почав пригадувати відомі мені прийоми самбо.

До самбо не дійшло. До боксу також.

Залицяльник і в думці не мав відступати. Він був щасливий, тато й ньенька його були щасливі. Авжеж, вона приїхала не як гостя, вона ввійшла в дім майже як наречена, он як. І вони позирали на нього, нашого героя, досить і досить іронічно. І в його крові різко спадав вміст червоної романтики.

Суперники були джентлменами. Господар гостинно запросив гостя до обіднього столу. Почаркувалися з ньенькою й татком, натякали про молоду господиню. А потім він (герой) тужливо виголосив:

— Мені час. Автобусом їхати, чи як?

Так, тужливо він це прорік, цілковита безнадія бриніла в голосі. Він не прикидався, не хитрував, не містифікував суперника. І переможець-суперник, тріюмфуючи, зглянувся:

— Ми вас відпровадимо до автобуса.

Вони рушили. Вона посередині, тримала обох під руки. І спитала:

— Ти гроші маєш?

У нього в крові заметушився червоний струмок. Він дивився на неї, шукав очей, щоб очі підтвердили здогад, але мовчазний профіль не підтверджував нічого. А суперник виявляв великодушність:

— Будь ласка, візьміть у мене!

¹ Побутова назва поширеного свого часу маленького літака, що офіційно звався «У—2», а потім — «По—2» (перекл.).

Суперник був самовпевнений. І занадто довірливий. На автовокзалі він залишив їх удвох і, за обов'язком господаря, побіг дізнаватися, коли й як можна відпровадити переможеного гостя. Здається, він і квитка хотів придбати за власні гроші. Ні, він був просто йолоп, цей суперник!

І тоді вона мовила:

— Ось стоять таксівки.

Знову він побачив лише її профіль, але стиснув її лікоть і потягнув її до авт.

— Хто до Києва?

— Ми місцеві. А ось той, здається, шукав до Києва.

Знову він потягнув її, він захекувався:

— До Києва... їдете?

— Ви вдвох? Тут щойно ходила одна, також хотіла, туди пішла, зараз я її...

— Я сплачую за все! Негайно їдьмо, швидко!

Він шарпонував задні дверцята, впихнув її поперед себе.

— Швидше!

Водій копався в путівках.

— Швидше, чуєте? Потім позначите путівку!

Водій здивовано дивився на них.

— Ідьте звідси кудинебудь.

Це сказав не він. Це сказала вона, дуже спокійно мовила, але під рукою водія ураз увімкнулося запалювання.

Що це? Нічого. За два місяці гуляли весілля. І він шляхетно надіслав запрошення тому доцентіві-суперникові, але доцент не з'явився. І він, наш герой, був гордий. І вона була задоволена — з нього задоволена. А коли з'явився в інститутській газеті фейлетон «Романтика по-київськи» — і він, і вона загордилися надто, а він цілий тиждень був кумиром всього інституту: і молоді, і старих.

Оце й усе. Вони прожили в любові та злагоді довге життя і, кажуть, відійдуть у кращий світ того самого дня й години. І онукам своїм він розповість, як викрав їхню бабцю, вирвав з лабет суперника.

Хай не спадає кількість червоних тілець у крові їхніх нащадків!

(5). Пізно вночі пролунав дзвінок. Професор, заспаний, хворий від отому, підійшов у спідньому до дверей.

— Хто це?

— Відчиніть, міліція.

— Х-хто? Чому вночі...

— Відчиніть, професоре, не примушуйте ламати двері.

Ланцюжок тремтить, рветься з пальців, наче живий, ключ крутиться не в той бік. Заходять троє.

— Одягайтеся. Ось ордер на арешт. До авта.

— Б-боже милий, щ-що сталося?

— Про все дізнається.

Одягається, виходить, плаче дружина, тремтять старі, сідає до авта, сам посередині — двоє з боків, точнісінько, як в одній гарній співаночці в Сашка Галича, приїздять; кабінет, стіл, яскрава лампа в очі, людина в цивільному за столом.

— Отже, професоре, без зайвих формальностей, нам треба негайно з'ясувати істину. Ви були сьогодні в лісі біля Пущі-Водиці?

— Б-був.

- З ким?
- Із зятем, з моїм з-ятем.
- І це все?
- Так, усе.
- Нікого ще з вами не було?
- Н-ні.
- Пригадайте!
- Ні, ми були вдвох.
- Припустимо. Що ви робили в лісі?
- Ми х-ховали собаку.
- Со-ба-ку-у?
- Так, собаку.
- Якого собаку?
- Мого собаку, Д-дінку.

Людина за столом бере дві світлини, дивиться на них, потім нищівно зиркає на професора.

— Так, її ім'я було Діна. Але який цинізм, професоре! Жінку називати собакою.

- Щ-щ-що? Як-ку ж-ж-жінку?
- Не прикидайтеся!

Слідчий жбурляє професорові дві світлини. На одній — молода, вродлива, усміхнена жінка з товстою косою-короною, на іншій — жалюгідний труп з розплетеною в грязюці косою.

— Б-боже! — скрикує професор.

— Її викопано з ями, яку ви власноручно приготували — для неї приготували! — ще восени. Сьогодні ви разом з вашим зятем учинили вбивство й закопали тіло в цій вашій ямі!

Тут відчиняються двері й уводять мене, зятя.

- Сашко, — кидається до мене професор, — що ж це таке, С-сашко!
- Я нічого не розумію.

Інтелігенти, вчені! Вбивці — ось хто ви такі! Жінка — для них собака!

— Ви не смієте! — вибухає професор і стукає об стіл кулаками. — Я не знайомий з цією жінкою! Ми поховали там собаку, ось світлина, ось кого ми там поховали!

І, неначе сімку козирним тузом, професор ляскає Дінчиним пашпортом по світлині красуні з косою.

І поступово, потроху з'ясовується справжня картина. За нашими слідами до ями прийшли вбивці, викинули нашого дорогого пса і закопали замордовану красуню.

Га, хіба поганий детективчик?

(6). Виходить з лісу поява: зарослий волоссям, гранати при поясі, автомат німецький на шії. І шкандибає бабця на ринок з кошиком.

- Стій, бабцю!
- Свят, свят, свят... Стою, синку.
- У селі хвашисти є?
- Свят, свят! Які фашисти?
- Які? Обнаковенні... Хрици, хвашисти!

— Господь з тобою, синку! Адже війна скінчилася двадцять п'ять років тому!

— Скінчилася, кажеш? — здивувався партизан. — А чий ж я тоді поїзди під укіс спушаю?

Київ, 1970

З російської переклав Ізраїль Клейнер

Гелій (Євген) Снегірьов (1927-78) добре відомий нашим читачам з його самвидавних творів і виступів проти режиму советської деспотії. Літературну діяльність він почав 1954 року як критик і прозаїк: зб. оповідань «Літо вернеться» (1957), повість «Чи мав я право?» (1962), у співавторстві з Ю. Лубоцьким сатирична повість-памфлет «Золотий бутс» (1963). Велику популярність на Заході Снегірьов здобув блискучою повістю-есеєм «Ненько моя, ненько» (надрукована за кордоном у журналах «Континент» і «Нові дні») та памфлетами проти диктатури Кремлю. 1974 року виключений зі Спілки письменників України. Тоді ж важко захворів на серце і майже цілковито втратив зір. В останній рік свого життя був заарештований і, не витримавши тортур у кагебівській в'язниці, помер 28 грудня 1978.

Самвидавні твори, з метою якнайбільшого їх поширення, Снегірьов писав, крім української, також і російською мовою. Нам не відомо, чи існує український варіант оповідання «Де собаку зарито», датованого 1970 роком, і ми передруковуємо його з журналу «Континент» (ч. 33) в перекладі з російської.

Редакція

ЧОТИРИ ВПРАВИ

Поля Валері

МОРСЬКИЙ ЦВИНТАР

*Μή, φίλα ψυχά, βίον άθάνατον
σπεύδε, τάν δ' έμπρακτον άντλει μαχανάν.*

Піндар, Піфійські оди, III

Безмежний дах, покритий голубами,
Дрижить між соснами та між гробами;
А вірний полудень до купи сплів
Огонь і море у його віднові!
Хосен дарують помисли раптові,
Тривалу з'яву спокою богів!

Яке зірниць зусилля поглинає
Цих діамантів вирвище безкрає,
І тиша з себе мов росте для дня!
Бо сонце як зустріне тьму бездонну,
Підлеглий давньому світів закону,
Час міниться, а Мрія — це знання.

Несхитний скарб, Мінерви храм, та й годі!
Могутня тиша, втілена в природі,
Глибінь сувора, Зір, що в тайниках
Їй сон вартує полум'ям покрову...
Мені цей спокій звів душі будову!
Золотосяйний череп'яний Дах!

Святиня часу вмить стає моєю!
Її побачивши, я звикся з нею,
Для поглядів моїх тут вільний світ;
І як останній дар богам від мене
Сумирно зносить блимання щоденне
З цих височин зневажливий привіт.

Як форма плоду, перше ніж умерти
На піднебінні, віддає не смерти,
А ласощів йому дрібні ковші,
Я свій майбутній дим зачути в силі,
Де зміну берега в зідхання милі
Синь прославляє спаленій душі.

Загальна назва „Чотири вправи”, якою перекладач об'єднав надруковані тут твори Поля Валері (1871-1945), пояснюється тим, що їхній автор звичайно сам волів розглядати свої поетичні композиції як певного роду exercises, роблені з метою дослідження життя власної свідомости, а також удосконалення різних форм вислову наявних у ній думок (О. З.).

О небо щире, глянь на мене в зміні!
Тепер без пихи і чудної ліні,
Хоч силою наповненої вкрай,
Себе я прагну в синю шир віддати,
І над гробами тінь моя, мов шати,
Повільно рине у її розмай.

З душею між вогнів сонцевороту
Мене твій суд не кидає в турботу,
Безжальне сяиво, як сталльні ножі!
Тебе я шлю туди, де ти розквітло:
Поглянь на себе!.. Та відбити світло —
Це стати знов на тіней рубежі.

В собі ж самому, там, де серце б'ється,
Де вірш мій зріс із чистого джерельця,
Між небуттям і з'явами щомить
В собі я жду луни тієї віри,
Яка з цистерни темної без міри
В душі новою пусткою дзвенить.

Скажи, фальшивий в'язню на сторожі,
Затоко в цій тендітній огорожі,
У примкнений мій зір секрет хоч раз,
Яка це тягне плоть мене до скону,
Як голову спасати безборонну,
Що спогад в ній про вмерлих не погас?

Заказаний, де спалахи нетлінні,
Шматок землі у сонячнім промінні
І в свічниках, люблю його, цей схил!
Між золотом, гранітом, деревами
Тут мрамур тіняви гойдає плями
І море стереже моїх могил!

Віднаджуй, сучко, геть поганську злуду!
Я ж пастухом усміхненим побуду
Серед овець на вічній паші цій,
З отарою могил під сяйвом неба,
Де й голубів тямких мені не треба,
Ні пильних янголів, ні зайвих мрій!

В цім закутку скрізь лінощі єдині,
Комаха зграбна тут скрегоче в глині.
Згоріло все, розсипалось на пні
І в небі сенсу жде, хоча б і всує...
Життя впилося тим, що не існує,
Смачна тут гіркість і думки ясні.

Лежать спокійно мертві під землею,
Всихає й таємниця їхня з нею,
А День завис у безрусі до дна!
Для нього правда мріями розквітла...
Весь розуме, о діядемо світла,
В твоїх думках я зміна потайна.

В мені лише страхам твоїм квартира!
Мій жаль, неволя і розпука щира —
Твого це діяманту гандж навік...
Хоча в твоїй п'їтьмі, серед коріння,
Порожній люд під тягарем каміння
Звертає вже поволі на твій бік.

З усіх там небуття зросла навала,
Червона глина рід блідий всмоктала,
Життєвий дар у квіти перейшов!
Де ж мертвим ділися слова проворні,
Їх сприт відомий, душі неповторні?
Тепер їм черви заступають кров!

Сміх, верески від лоскоту дівочі,
Блискучі зуби і вільготні очі,
Грудей спокуса в пломені жаркім,
Ті губи, що здалися наостанці,
Їх згода повна й непокірні пальці...
Все в ґрунт іде й назад в рулетки грім!

А ти, душе, від сонця, в хвиль напливі,
Чекаєш сну, що фарби їх фальшиві
Тобі, величній, принесуть з безмеж!
Чи випарів твоїх уста б співали?
Ні! Плин життя в мені пробив канали,
Святий нестрим загладу стріне теж!

Безсмертя, що вдягло вінки злотисті,
Страшна розраднице в лавровім листі,
Що лоном ньєнки називаєш скін,
Облудо красна, хитросте побожна,
Тебе б істота відцуралась кожна,
Уздівши череп, як сміється він!

Глибокі предки, голови спустілі,
Під тягарем землі в німім дозвіллі,
Ви теж земля й збиваєте наш крок,
А справжня напасть, невідхильні черви,
Не вас гризуть в могилах без перерви:
Життя їм харч, мій розум, цар думок!

Любов чи зганьблення себе щоденне?
Та ікло це таке близьке для мене,
Що кожна назва прийдеться йому!
Воно мене займає у дрімоті,
Ба й в ліжку я життя своєї плоти
В безсмертника цього не відніму!

Зеноне злий, жорстокий Елеате!
Стріли твоєї вістря незім'яте
Все ж досягло мене крізь мить тугу!
Звук породив, жало стріли збороло!
О сонце!.. Черепаше забороло
Душі, Ахілл незрушний на бігу!

Ні, ні! Вставай! В майбутню еру, далі!
Відкиньмо форму дум у їх печалі,
Зідхання, груди, пийте грозів!
Морська волого, що вертаєш радо
Ожилу душу!.. О солоня владо,
У хвилі мчімо й вернемось живі!

Так! В забутті твоя, о море, слава,
Пантери шкіро, свитко ти дірява,
Побита тьмою сонячних божків,
Сп'яніла гідро, що, зігнувши спину,
Хвоста свого кусаєш без упину
Серед грози, немов оглухлий гнів,

Надходить вітер! Жити закликає
І віддихом, якому дна немає,
Мою він книгу шарпає в руках!
Летіть же, сторінки, в шальнім безладді,
Рвіть, хвилі, кораблям наплилим раді,
Цей, тишею поінятий, сонний Дах!

СПІВ КОЛОН

Звабні колони, що в лоб
Світить вам сонце, уміло
Справжніх птахів для оздоб
Дах вам поріддя обсіло,

Ваша оркестра щомить
В згоді, святі веретена!
Німо від неї в блакить
Музика в'ється надхненна.

— Що ви шлете догори,
Порівну сяйвом зігріті?
— Пильної ласки дари
Щирим жаданням на світі.

Рівний наш спів, як ріка
Нашого неба простору.
Голосу щедрість рідка
Та, що співає для зору!

Гімни відверті у нас,
Чисті від звука до звука.
В сяйві, чий племінь не згас,
Ясности їх запорука!

В холоді й злоті гуртом
Ще від коліски своєї
Навчені ми різакон
Так зацвісти, як лілеї!

З ліжка, забутих у сні,
Там, де блискучі кристали,
Зуби заліза міцні
Нас підвели й порівняли.

Для привітання з імлі
Місяця й сонця уранці
Кожну з нас вилощили
Так, наче ніготь на пальці!

Ми наймички без колін,
Лиць не являєм подоби,
Врода ж віддасть нам уклін
Без піклувань про суглоби.

Спільний нам святощів дух
Встоїть і перед грозою.
Тож, не турбуючи вух
Білим ярмом над собою,

З храмом своїм на очах,
Темним, як вічність розлога,
Хай без богів, ми на шлях
Разом прямуєм до Бога!

Молодість наша в житті,
Завжди зваблива, не висхла,
Горда за тонкощі ті,
Що породили їх числа!

Доньки ми чисел-окрас,
Дужі в небеснім законі,
Бог медосайний на нас
Падає й спить, як на троні.

День він, утішений, спить,
Той, кому ласку данини
Ми на столі у блакить
Зносим лобами щоднини.

Звад ми не знаєм пори,
Що нам снага і безсилля?
З нами танцюють вітри,
Листя посохле й бадилля,

Кожне сторіччя прудке,
Царства, що квітнули гоже,
Це проминання, яке
Нас проминути не може!

Тяжчі, ніж сонце само,
Рівні любов'ю від роду,
Ми крізь віки летимо,
Наче каміння крізь воду!

В часі нам путь пролягла,
Сяють там наші діла,
Кроки лунають за нами
Повними слави піснями...

ПОЕЗІЯ

Злякавшись, мов згуби,
Поезії грудей
Скупих, лишили губи
Їх, наче зимний глей:

— О Розуме, дитини
Твоєї харч п'янка,
З якої це причини
Забракло молока?

Як я на груди милі
Припав, пелюшки звій,
Мене гойдав на хвилі
Скарб серця повний твій;

Небес твоїх імлою,
Твоєї зваби влов,
Я з тьми твого напою
У ясність перейшов!

Бог у собі самому,
Для щирих насолод
Вітаючи свідому
Безмежну владу згод.

Стрчав я ніч годинну,
Де й лихо не страшне:
Там річка без упину
Мов протяла мене...

Тож правду як знайти цю,
Хто мав на мене зуб
І чарівну криницю
Порвав мені від губ?

Жорстокосте! Єдиний
Ти знак душі почвар,
Бо спокій лебединий
Від неї знявсь до хмар!

Твої святі повіки
Відмову шлють мені,
А груди вже навіки
Зробились кам'яні.

Які мене обмови
Лишили неба втіх?
Чим буду без любови,
А ти без губ моїх?

Але Криниця-Мати
Відказує моя:
— Ти так почав кусати,
Що вмерла в болях я!

НЕВЕЛИЧКИЙ НОКТЮРН

Слух до ночі розкрий...
Все бо в ній чарівниче.
Тиша з віддалі кличе
Привид звуку легкий...

Це шептання слабе
Йде від мене, будь певна,
Бо душа моя ревна
Скрізь наводить тебе!

Кинь же сумніви злі,
Бо це я, що кохання
Шлю тобі без вагання
З даліни, звіддалі,

Де розмову смутну
В ліжку я без утаю
Ненастанно звіряю
Простирадло полотну.

Світ розрад мій погас,
Окрім ніжної муки,
Та, ламаючи руки,
Жду я чуда весь час.

І молю я в журбі
Серед ночі без вгаву
Повну сльеза з'яву,
Непідвладну тобі,

І благання моє
Крізь безмежну мовчанку
Через місто до ранку
Голос той подає,

Що був завжди моїм,
Вір його ти примарі:
Він з тобою у парі,
Хоч далеко мій дім.

*З французької переклав
Олег Зуєвський*

ПРО ЕКСЛІБРИС

Яків Гніздовський

Десь у середині тридцятих років, казали мені, загостила до Львова британська делегація. Вони відвідували також українські установи. Представники наших установ хтіли похизуватися досягненнями нашої кооперації, які в умовах польської окупації були відносно значні. Але представлені ними числа не справили помітного враження на представників британської делегації. Зате вони з ентузіазмом оглядали видання «Екслібрис», яке 1932 року появилось заходами Асоціації незалежних українських мистців у Львові.

Для представників Британської імперії, що тоді ще не була така звужена, як сьогодні, досягнення нашої кооперації не були значні, але згадане видання «Екслібрис» було на рівні світових публікацій, і з уваги на політичну й економічну відсталість країни це видання могло викликати подив.

Завдяки динамічній діяльності групи мистців між двома війнами, українські книжкові знаки були показані на багатьох світових виставках. На міжнародній виставці екслібрисів у Лос-Анджелесі кілька українських мистців здобули відзначення (Ковжун, Осінчук).

На досягнення українського екслібриса склалися різні причини, передовсім економічні, а також політичні. Монументальне малярство, наприклад, чи скульптура вимагають догідних умов і часто значних фондів. І одне й друге було часто не приступне нашим мистцям. Екслібрис від цих умов не залежав. Він був у стані розвиватися на малому столі малої кімнати мистця. Як особистий та інтимний рід графічного мистецтва він мав вбудовану відпорність навіть проти найбільш суворой цензури. Екслібрис потребував тільки одного: відданого, ентузіастичного споживача і його активної співучасті. На це у нас, на жаль, також часто бувала посуха. Але про це буде мова далі.

Мета цієї статтейки — відсвіжити у нас ідею книжкового знаку, показати, як він розвивався на Заході й у нас, які можливості його розвитку.

Екслібрис — вузька ділянка, а разом дуже широка. Той, хто ніколи не чув про екслібрис, не свідомий того, що він його сам робить, і то з дитинства. Хто ставить своє прізвище на книжці на те,

щоб показати, що він її власник, — робить екслібрис. Коли діти вирізують з гуми чи з картоплі свої ініціали і відбивають їх на книжці — роблять справжній екслібрис.

Екслібрис по-латинському означає: «з книжок», що належать тому, хто на ній підписаний. Але підпис — це найелементарніша форма екслібриса. Замість підпису власник чи книгозбірня можуть поставити свою печатку або вклеїти наліпку з інформацією про власника. Наліпка, крім прізвища, може мати ще орнаментальну рамку. Власник екслібриса може поставити на ній свій герб, якщо його має, може поставити медичний символ, коли він лікар, або взагалі може замовити у мистця близький його серцю чи професійному зацікавленню символ. І це якраз поле цього малого розміру виду графічного мистецтва, яким є екслібрис.

Початку екслібриса слід шукати у середині п'ятнадцятого століття, хоч китайці у цій ділянці випередили Захід бодай на 1500 років. За їх традицією, мистець мав бути в одній особі поетом, каліграфом і майстром проектувати, хоч не конечно витинати у дереві, печатки. Ці печатки виконували також функцію, яку має на Заході екслібрис.

Постання і розвиток книжкового знаку на Заході тісно пов'язані з розвитком друкарства.

Рукописна книга, наприклад, не потребувала екслібриса. Писана на пергамені, оздоблена розкішними ініціалами і складними малюнками, вона була така унікальна, що її не можна було переплутати з іншою. Її не треба було ідентифікувати, вона сама себе ідентифікувала. Нею цікавилися й її збірали як велику цінність, якою вона, зрештою, й була. Її, мабуть, і не позичали з таким легким серцем, як це роблять сьогодні. Сьогодні не тільки не дорожать книжкою, а часто стараються її позбутися.

Друкарство уможливило існування більшого числа однакових книжок, яких не можна відрізнити одну від одної. Тільки підпис, печатка або вклеєний книжковий знак вказує, кому належить даний примірник. І саме з цієї нової ситуації, яка від Гутенберга витворилася у книжковому ділі, народилася ідея екслібриса. Це свого роду персональна нотка, намагання надати деякої неповторності продуктові, що народився саме з повторності. Це несмілива самооборона перед масовою продукцією, що саме тоді народжувалася, відпадки якої сьогодні занечищують цивілізовану частину земної кулі.

Як друкарство, так і книжковий знак пішли з Німеччини. З поширенням друкарства поширювався й екслібрис, спочатку на сусідні країни — Францію, Італію, Англію, а згодом і на інші країни Європи й Америки.

За перший екслібрис вважають книжковий знак Йоганнеса Кнабенсберга, приблизно з 1450 року. Він виконаний у дереві, на

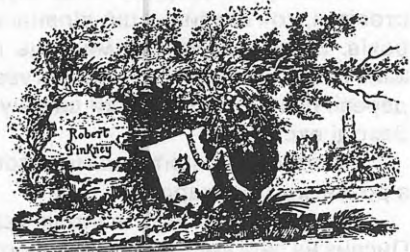
1

2

3

4

EX LIBRIS
Ivan Rampal

5

6

7

1. Мабуть, перший екслібрис (1450, Німеччина). — 2. Англійський книжковий знак (1668). — 3. Альбрехт Дюрер. — 4. Тома Бевік (Англія). — 5. Жорж Оріоль (Франція). — 6. Рейнольдс Стон (Англія). — 7. Адольфо де Кароліс (Італія).

ньому зображений їжак, а над ним стрічка з написом «Ганс Іблер, хай тебе поцілує їжак». Це, очевидно, звернення до тих, що позичують, але не поспішають віддавати кижки. Подібні гумористичні звернення знаходимо часто і на новіших книжкових знаках.

Перші екслібриси були вирізані на дереві, з часом почали уживати ритовин на металі, з винаходом літографії виконували їх на камені, потім прийшов офорт, у дев'ятнадцятому столітті вживали популярної тоді ритовини на поперечно стятому дереві або ксилографії. Цією технікою також виконувано ілюстрації до книжок, газет і журналів.

З винаходом фоторепродуктивної техніки ситуація докорінно змінилася. Ціла кляса висококваліфікованих майстрів дереворитників лишилася без роботи, а потім взагалі перестала існувати. Для ілюстрацій мистець виконував тільки рисунки, фотографічно їх можна було відповідно зменшувати або збільшувати й репродувати. На той час з'явилися також перші рисовані екслібриси. Тому що ця техніка була значно легша й дешевша, вона була більш приступна для широкого загалу. Тим вона значно спричинилася до поширення засягу книжкового знаку, але поширення рідко супроводиться поглибленням. Ритовина, як повільніша і більш коштовна техніка, була свого рода бар'єром і виконувала для екслібриса функцію фільтра, що перепускав переважно фаховіші досягнення. Фоторепродуктивна техніка дозволяла репродувати все. Побіч мистецьких, з'явилися і сумнівної якості книжкові знаки. Сьогодні помітний поворот до традиційної техніки: дереворізу, дерево-лінориту, гравюра на металі й офорта. Такі екслібриси мають і найбільший попит між колекціонерами.

Тематика екслібрисів різна, як різні ті, що замовляють для себе книжкові знаки, і ті, що їх виконують. І одні, й другі мінялися, як мінявся час. Перші екслібриси були геральдичні. З постановням нової міщанської освіченої верстви тематика поширилася. Сьогодні вона віддзеркалює зацікавлення найширших верств.

Довший час, у дійсності цілих п'ять сторіч, екслібрис мав тільки вжиткову функцію. Він мав ідентифікувати книжку й обороняти її від крадіжки чи, власне, від тих, що позичують і не віддають книжок. Екслібрис міг бути виконаний визначним мистцем. Фактично і Дюрер, і Гольбайн, і багато інших визначних мистців працювали в цій ділянці, але на цю ділянку їхньої праці ніхто не звертав особливої уваги. Аж у середині дев'ятнадцятого століття додумалися до того, що малий формат екслібриса не конечно є малим мистецтвом, і його почали трактувати як окрему, незалежну ділянку графічного мистецтва.

Перший, що звернув увагу на це й вказав, що книжковий знак, як й інший рід графічного мистецтва, гідний наукового розгляду, був

француз А. Poulet-Malassis. У 1875 році він видав «Екслібрис Франсез» і тим розпочав дослідження цієї, протягом довгих сторіч занедбаной, ділянки. Уже в 1880 році Leicester Warren випустив в Англії «Guide to the Study of Book Plates»: Лейстер Воррен (Довідник до вивчення екслібриса), а в 1894 — Charles Dexter Allen (Чарлз Декстер Еллен) опублікував вичерпну працю «American Bookplates» (Екслібрис в Америці), яка й досі є головним джерелом інформації до вивчення американського екслібриса.

Від першої французької публікації про книжковий знак література про екслібрис потужно зростає. Сьогодні у бібліотеках можна знайти понад тисячу позицій з цієї ділянки. Українською мовою є також десяток книжкових публікацій і розкиданих у пресі статей.

З першими публікаціями про екслібрис почалося колекціонування книжкових знаків. Засновувалися товариства любителів книжкових знаків. Вони видавали інформативні бюлетені, гуртували колекціонерів книжкових знаків й улегшували між ними обмін.

Перше товариство книжкових знаків було засноване в Лондоні 1891 року. Вже п'ять років пізніше (1896) було засноване товариство книжкових знаків у Вашингтоні. На терені царської Росії перше товариство любителів книжкових знаків постало 1905 року. Одним з основоположників його був українець В. Трутовський, який мав у границях тодішньої Російської імперії найбільшу збірку екслібрисів. По цілій Європі й Америці, як гриби по дощі, поставали товариства любителів книжкових знаків, що з'являлися і часто скоро зникали. Не зважаючи на це, вони у великій мірі спричинювалися до стимулювання розвитку книжкового знаку і до його поширення. Під теперішню пору існує в Каліфорнії American Society of Bookplate Collectors and Designers (Американське Товариство колекціонерів і майстрів екслібриса) під енергійним проводом пані Одрі Спенсер Ареланес.

Сьогодні існує понад мільйон знаних книжкових знаків, але їх число, мабуть, значно більше. Деякі книжкові знаки є суто приватні, вони не існують на міжнародному обмінному ринку, і про їх існування важко довідатися. До цієї категорії належить напевно також багато українських книжкових знаків.

Число екслібрисів є таке велике, що сьогодні вже неможливо мати їх повну збірку. Деякі екслібриси — унікальні, і вони, самозрозуміло, зберігаються у поодиноких національних колекціях. Найбільша з відомих збірок книжкових знаків знаходиться у Британському музеї, вона нараховує кілька сот тисяч зразків. Але існують також значні приватні збірки: Айрін Двен Ендрюс у Лос-Анджелесі має у своїй збірці не більше й не менше, як 25 000 екслібрисів. Таке велике число можливе тільки у т. зв. загальних збірках. Більшість колекціонерів обмежують свої збірки спеціаль-

8

9

10

11

12

13

8. Юрій Нарбут. — 9. Валентин Ле Кампйон (Франція). — 10. Марк Северен (Бельгія). — 11. Фрідольф Джонсон (США). — 12. Ярослав Марик (Чехо-Словацчина). — Ян Маас (Голляндія).

ними ділянками, як от — національні, тематичні, геральдичні, медичні, еротичні, звіринні й обмежені певним відтинком часу. Власне, тільки такі збірки мають ще дані бути повними.

Історія українського книжкового знаку, як і зрештою історія інших ділянок нашої культури, творить виразну лінію постійних упадків і піднесень. Екслібрис і на Заході переживав піднесення та занепади, але в нас занепади сягали до самого дна. Бо яка мова могла бути про екслібриси, коли на певних відтинках нашої історії було заборонено навіть друкувати українською мовою? Коли приходила відлига, оживало культурно-творче життя, а з ним, як фенікс з попелу, підносився й екслібрис. Часом його піднесення сягало небуденних, бодай у відносному значенні, висот, хоч до тих піднесень слід ставитися, як до солом'яного вогню, не так з подивом, як з деяким скептицизмом щодо їх тривалості. У нас з різних, належно не досліджених, причин багато збуджених надій і занепадів.

Початків українського екслібриса слід шукати у середині шістнадцятого століття. Функцію книжкового знаку тоді виконували шляхетські, міські чи цехові герби. Але перший дійсний екслібрис належить майстрові Самборському з Кам'янця Подільського.

Історія українського книжкового знаку, як зрештою багато інших ділянок нашого культурного життя, не є достатньо досліджена. У середині вісімнадцятого століття згадуються імена кількох українських граверів, що виконували книжкові знаки. За того часу замовляли книжкові знаки також за кордоном.

У дев'ятнадцятому столітті український екслібрис занепав. До його віднови дійшло аж з початком двадцятого століття. Як на Заході, так і на Україні відродження книжкового знаку було тісно пов'язане з розвитком фотомеханічної репродукції або цинкографії. Ця нова техніка значною мірою спричинилася до популяризації книжкових знаків як на Заході, так і в нас, хоч не конечно у якісному відношенні. Проте, українські мистці, передовсім Нарбут, піднесли мистецтво книжкового знаку до високого рівня.

Ще більш динамічного розвитку зазнав український екслібрис у двадцятих роках. І в Києві й у Львові уряджувалися тоді виставки екслібрисів. Українські мистці тоді брали також жваву участь у міжнародних виставках. І в Києві, й на західніх землях багато українських мистців працювало у ділянці книжкового знаку. У середині тридцятих років був виданий за редакцією Павла Ковжуна згаданий на початку збірник «Екслібрис».

На той час був поживавився рух колекціонування книжкових знаків. Побіч приватних збірок, найбільша колекція екслібрисів була тоді у Києві, в Українському науково-дослідному інституті книгознавства.

На початку тридцятих років з іншими проявами нашого культурного життя на радянській Україні занепав також й екслібрис. Він ще якийсь час розвивався на західніх українських землях, але друга світова війна і там перервала нитку його розвитку.

Після другої світової війни велике число наших культурно-творчих кадрів опинилося поза батьківщиною. У переходових умовах еміграції почало проявлятися, а з часом навіть буйно розвиватися культурно-творче життя. Поставали видавництва, а з ними ожив й екслібрис. Українські мистці, що тоді опинилися поза батьківщиною, виконали декілька десятків екслібрисів.

У 1948 році, у місті Регенсбурзі (Західня Німеччина) був навіть заснований Осередок любителів і збирачів екслібриса. Мета його, як було сказано в оповістці осередку: «Плекання українського книжкового знаку і продовження у нас уже багатої традиції цього тонкого й інтимного роду графічного мистецтва».

Серед трьох перших засновників цього гуртка були: Богдан Кравців — поет, журналіст та завзятий колекціонер, і Микола Марковський — рідкий ентузіаст музейництва; їх уже немає між нами, і тільки мені доводиться розказати про цей осередок і його початки. Збереглася пожовкла, друкована на дешевому повоєнному папері оповістка, яку ми наприкінці 1948 року розсилали приблизно до 50 власників книжкових знаків, про яких знали, з проханням переслати до «централі» 50 примірників своїх книжкових знаків. Осередок розподіляв їх і розсилав до кожного з них 49 різних екслібрисів. У той спосіб кожний з них діставав автоматично основну збірку (включаючи його власний) 50 книжкових знаків. По одній відбитці лишалося в архіві осередку.

З переїздом за океан кожний з нас трьох засновників осередку опинився в іншому місті Америки. Це, як також їх матеріальні умови, значно утруднювало діяльність осередку. Після обміну думок усі три члени-засновники вирішили передати справу осередку молодому, сьогодні вже покійному лікареві, що цікавився цією ділянкою, — Миколі Кузьмовичу. Основна збірка осередку, упорядкована й значно побільшена особистими заходами Кузьмовича, була виставлена кілька років тому у Літературно-мистецькому клубі в Нью-Йорку, а тепер зберігається у його родині.

На радянській Україні, під час тридцятилітнього занепаду, що нагадує цілковиту темряву, занепав також екслібрис. Він ожив аж у шістдесятих роках, не тільки ожив, він у повному значенні цього слова — забував.

Відродження книжкового знаку на радянській Україні тісно

15

16

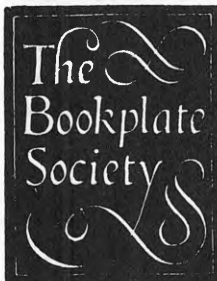
17

19

18

20

21

22

14. Юрій Вовк. — 15. Ясуші Омото (Японія). — 16. Роквелл Кент (США). — 17. Знак Словенського товариства книжкових знаків. — 18. Ліда Перевальська. — 19. Остап Обраца. — 20. Знак Британського товариства книжкових знаків. — 21. Лео Бает (Англія): знак Ейльської друкарні. — 22. Гакетей Ішії (Японія).

пов'язано з рухом, що в літературі й мистецтві дістав назву шестидесятників. За екслібрис взялися тоді молоді мистці. Вони внесли в цю ділянку не тільки свій ентузіазм, але й нові ідеї. Ще більш цікавий цей рух і ще більший його внесок у розвиток нашого мистецтва тим, що мистці повернулися до самого джерела, з якого випливає екслібрис — до ритовинної техніки. Більшість відомих мені книжкових знаків цієї групи була виконана на дереві, у лінолеумі чи вирита на іншому матеріалі. Тим самим їх вклад у розвиток книжкового знаку був також поважним вкладом у віднову й розвиток сучасної української гравюри. Одною з причин, що молоді радянські мистці почали працювати у ділянці книжкового знаку, було те, що на цьому, малому розміром, ніби маргінальному мистецтві вони почували відносну свободу. Тут вони не були змушені зважати ні на цензуру, ні на смаки широкої публіки, і це вплинуло дуже додатньо на їх творчість і значно піднесло її позем.

На еміграції появилoся у сімдесятих роках багато ілюстроване видання «Книжковий знак шестидесятників». Це з багатьох поглядів гарне видання мало дані познайомити західнього читача з сучасним українським екслібрисом. Мені не відомо, наскільки воно виконало цю функцію, радше можна сумніватися, чи воно залишило якийсь помітний слід у зацікавлених цією ділянкою західніх колах.

Для нас це видання дає достатній образ намагань і часто високих досягнень цієї динамічної групи молодих українських мистців.

Можна мати і деяке застереження до їх творчості. Виглядає, що декому з мистців важко визволитися з орбіти історії й фолкльору. Складається враження, що вони навіть свідомо звертаються до тих джерел, ніби з своєрідного протесту проти існуючого шаблону, а може, і для підкреслення власної відрубності. Але у мистецтві є різні форми протесту і різні їх скалі — від голосного до мовчазного, і часом важко сказати, котрий з них голосніший і більш ефективний. У мистецтві можна продемонструвати відрубність не тільки виробленими в історії й застиглими у фолкльорі формами. Мистецтво, що народжується з протесту, хоч виходить з найбільш шляхетних мотивів, може бути м'ячем, що, відбиваючися від однієї небажаної крайності, — падає в другу. І це проблема також інших родів мистецтва, зокрема літератури. У цьому, мабуть, одна з причин, чому їй так важко переступити межу світової літератури.

Поза тим ще одне приходить на думку. У вступі до згаданого видання Микола Вірук пише: «Як правило молоді художники не виготовляють екслібриси на замовлення, а як своєрідний сюрприз друзям та заслуженим діячам мистецтва, які чимось здобули їхні симпатії та повагу». Чи молоді мистці відмовляються працювати на замовлення, чи, може, тих замовлень немає, і мистці змушені виконувати подвійну функцію — продуцента і споживача мистецтва?

У згаданому вступі говориться далі: «В той час, як майже у всіх країнах світу існують численні товариства любителів екслібриса, видаються спеціальні каталоги, бюлетені та навіть журнали, влаштовуються систематичні виставки, семінари, конференції, з'їзди, на Україні нічого подібного нема».

Якщо так, то плівка відродження книжкового знаку на радянській Україні, хоч і блискуча, але дуже тонка, вона не має підбудови, позбавлена ґрунту. Коли б там було живе зацікавлення книжковим знаком, коли б там, як на Заході, було багато замовців і колекціонерів, тоді через обмін книжкові знаки наших мистців були б частіше на виставках, про них би знали, а багато з них якісно незаперечно заслуговують на це.

На еміграції є також українські мистці, що працюють у ділянці книжкового знаку, і є чимало людей, що такі знаки мають. Мені, однак, не відомо, чи вони беруть участь у товариствах книжкових знаків у країнах їх поселення, чи і наскільки вони обмінюються книжковими знаками, чи беруть участь у виставках? Які, крім внутрішньої інертності, причини стоять їм на перешкоді? Ми чуємо тільки часті нарікання, що нашому мистецтву важко переступити межу свого середовища. Хто ж його мав би перевести через ту межу? І що це за межа, і хто її створив, чи не ми самі?

ДО СТОРІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ КАТЕРИНИ РУБЧАКОВОЇ

Йосип Гірняк

За рішенням ЮНЕСКО 1980 року серед інших пам'ятних дат відзначено 100-річчя з дня народження української драматичної артистки — Катерини Рубчакової (1881-1919).

Чому саме така честь припала на долю Катерини Рубчакової — через 62 роки після її смерті?

В історії українського театрального мистецтва є чимало прізвищ, які ввійшли до аналізів світової культури. На сторінках праці Дмитра Антоновича «300 років українського театру, 1619-1919» золотими буквами вписані: Максим Березовський, Дмитро Бортнянський, Артем Ведель, Михайло Щепкин, Карпо Соленик, Іван Дрейсих, Григорій Квітка-Основ'яненко, Іван Котляревський, Тарас Шевченко, Марко Кропивницький, Іван Тобілевич, Михайло Старицький, Микола Садовський, Панас Саксаганський та Марія Заньковецька; а також світової слави вокалісти: Олександр Носалевич, Олександр Мишуга, Модест Менцінський і нарешті — Соломія Крушельницька, які були окрасою сцени світових оперних театрів.

Усупереч царським «указам», цензурним заборонам, тематичним обмеженням, — згаданим корифеям сцени поталанило в 19 столітті створити і розбудувати народний побутовий театр.

Тут вартий згадки збіг фактів: у першій половині дев'ятнадцятого сторіччя вирішили справу існування світського театру трое великих письменників: Котляревський, Квітка-Основ'яненко і Шевченко; так само, як у 1880-их роках справу народно-побутового театру вирішили трое драматургів: Кропивницький, Старицький і Тобілевич; а з початком двадцятого століття виступили творцями нового модерного репертуару, а тим самим обумовили й зародження модерного українського театру знову ж таки трое славних українських письменників: Леся Українка, Володимир Винниченко і Олександр Олесь.

Багата своєю землею Наддніпрянщина зуміла — попри катерининську кріпаччину, царські укази, цензурні заборони — зберегти духовну та матеріальну базу для подвижників світського і народно-побутового театрів. За їхніми плечима стояло чимало

Цю статтю автор прочитав на зборах, організованих 64 відділом Союзу українок Америки в Нью-Йорку, 16 жовтня 1982 року.

багатих землевласників і навіть високородних дворян, які були готові кожночасно надати моральну та матеріальну допомогу. Та й самі засновники були не з порожніми руками... Для них були відкриті двері всіх міських сцен; ба навіть у столиці імперії їм «соізволяли» дати привілей розважати царський двір, а Марію Заньковецьку вшанували запросинами на імператорські сцени. Михайла Семеновича Щепкина царська Москва пригріла і навіть дозволила перейменувати всеросійський Малий театр у Москві на «Дом М. С. Щепкина». Сцени оперних театрів нерідко пишалися і донині пишються українськими іменами.

Покоління Старицького, Кропивницького, разом з братами Тобілевичами заповнили сторінки історії українського народно-побутового театру.

■

Не така доля судилася Наддністрянській Україні. Малоземельне, закріпачене селянство Галичини (зі спольщеним Львовом) було непридатне до плекання театрального мистецтва. А проте Степан Чарнецький на перших сторінках свого «Нарису історії українського театру в Галичині» пише:

«Український театр, високопанська забаганка наддніпрянських вельмож від половини 19 віку, — глибока тиха мрія галицьких українців — ставав щораз то частіше предметом приватних і публічних розмов, наближався до здійснення, щоб засвідчити перед світом і серед своїх, після років знемоги, занепаду й мертвоти, що — як писав Омелян Огоновський:

По довгім сні, по сні, мов внутр могили,
ми до життя ся знову пробудили...

«Шістдесяті роки — це новий зворот у духовому житті тодішньої австрійської України. Внесли вони у знеможене життя народне свіжу кров, новий приплив енергії».

За словами Михайла Павлика, «і на цей раз галицькі українці завдячують своє пробудження Наддніпрянщині, а в першій мірі генієві Шевченка, що його твори, відомі давніше тільки небагатьом одиницям, змогли тепер викликати загальне захоплення й цілу революцію між українцями, особливо молодшими». За їхнім почином з'являються народні часописи, а львівська інтелігентська громада засновує 31 січня 1864 року першу читальню «Руська Бесіда».

І цього разу галицьке духовенство, яке колись врятувало Західню Україну від цілковитого спольщення, взяло ініціативу до своїх рук, а за цим ідея постійного українського театру висунулася на порядок денний. Після довгих та складних організаційних

заходів 29 березня 1864 року почав діяти театр «Руської Бесіди» під керівництвом Омеляна Бачинського. Попри героїчні заходи духовенства та активного громадянства, не пощастило розбудувати постійної бази для театру у Львові чи в більшому повітовому центрі. Трупі судилися постійні мандри, матеріальні злидні, змінний склад акторів, навіть адміністративний апарат часто змінювався. Одначе, за тих ненормальних обставин, було одне втішне явище: театр «Руської Бесіди» не мав репертуарних обмежень. Він мав змогу обслуговувати своїх глядачів *всіма жанрами* театральної літератури: драма, комедія, опера, оперета, не оминаючи й фарсу. Натомість театр на Наддніпрянщині був обмежений тематикою українського селянства та його побуту. Біля півсотні п'єс з цієї тематики — Михайла Старицького, Марка Кропивницького та Івана Карпенка-Карого — розв'язували проблему репертуару, на якому розвинули свій хист корифеї народного театру, беззастережним апологетом якого став наш Іван Франко. Одначе, пробудник галицької землі, бувши в конфлікті з тодішньою провідною верствою галицького громадянства, яке заініціювало «Руську Бесіду», не створивши відповідної матеріальної та мистецької бази, довгий час ставився дуже критично до цієї, як він казав, «театральної мізерії».

І ось артистка театру «Руської Бесіди» в Галичині Катерина Рубчакова була відзначена ухвалою ЮНЕСКО. Це тим більше знаменне, що йдеться про театр, співробітники якого не мали постійного осідку, бо весь час мандрували по містах, містечках, ба навіть по селах Західньої України. Їхня підготовта праця і вистави відбувалися на необладнаних конах, при наспіх споруджених лаштунках, що мали викликати враження княжих палаців або селянських садиб. Після цілоденної підготовної праці та вечірньої вистави актори одержували теплу вечерю та ночівлю у вдячних глядачів.

До такого театру потрапляє дівча, яке народилося 29 квітня 1881 року в Чорткові, в сім'ї Андрія Коссака — місцевого дяка-диригента. Після закінчення народної школи, участі в хорі під управою свого батька Катерина Коссаківна 1896 року була прийнята до театру «Руської Бесіди», де її старший брат Михайло Коссака — диригент, композитор і педагог — завідував музичною частиною. За його допомогою шістнадцятирічна Катерина, крім участі в хорі театру, незабаром почала співати в оперетах «Чорноморці», «Корневільські дзвони», «Пташник з Тіролю» та «Мікадо». В її перших кроках на сцені їй допомагали Степан Янович (батько Леся Курбаса) та Михайло Ольшанський. Музичні партії

вона вивчала за допомогою брата Михайла, який награвав їй на скрипці вокальні шедеври світових композиторів, які вона сприймала своїм надзвичайним музичним слухом і такою ж пам'яттю.

У театральних рецензіях 1898 року глядачі читали про Катерину Коссаківну як про «найсимпатичнішу молодшу артистку. В оперетах дуже добра сила. Ролі веселі і наївні виходять у неї якнайкраще. Взагалі по її тепер виступах слід вважати, що та молода артистка матиме велику будучність». Та «велика будучність» прийшла дуже скоро. Починаючи від того ж 1898 року, вона, завдяки вродженій сценічній інтелігентності, феноменальній інтуїції і дарові перевтілення, на очах глядачів опинилася на першорядних ролях.

1899 року Катерина Коссаківна з'являється на афішах театру «Руської Бесіди» вже під прізвиськом Катерини Рубчакової. Опанувавши перші ролі, вона стає «багатоплямовою» артисткою: виступає в драмі, комедії, опері, опереті, — скрізь і завжди успішно, з найглибшим перевтіленням в образи.

З приводу ухвали ЮНЕСКО заворушилася і наша окупована батьківщина. У багатьох газетах та журналах надруковано чимало про те, хто така Катерина Рубчакова і звідкіля вона взялася. У журналі «Жовтень» (ч. 4, 1981) під заголовком «Служіння народові» появилася стаття Петра Медведика з Тернополя, в якій наведено багато промовистих фактів, які ще чекають на вникливі дослідження. Зі сторінок цієї статті довідуємося, що ще на початку нашого століття молодий тоді письменник Михайло Рудницький писав про Катерину Рубчакову: «Її очі могли враз заясніти полум'яним блиском і померкнути від меланхолійної задуми, уста вміли червоніти та вкриватись хворобливою блідістю... У її голосі таїлись переливи, що розбуджували почуття до життєствердної радости, то нез'ясованого смутку — того смутку, коли хочеться без сорому заплакати серед найбільшого натовпу; її голос порівнювали до голосів Заньковецької і Сари Бернар». 1905 року Микола Садовський назве її «галицькою Заньковецькою». Історик і режисер Степан Чарнецький скаже про неї: «Велика артистка, найбільша. І здається мені, що довго на нашій сцені ніхто не засміється так широко, як вона, і ніхто так, як вона, не заридає...»

Феноменальне явище! Молоде дівча, якому диригент на скрипці награв оперові партії, своїм абсолютним музичним слухом запам'ятовує і самою природою розвиненим та удосконаленим голосом підсвідомо передає мистецьке багатство творів світових композиторів. Опинившись на сцені поруч з майстрами Антоніною Осиповичевою та Василем Юрчаком, вона миттю пристосовується до їхнього сценічного стилю і доповнює співзвучний ансамбль.

Упродовж вісімнадцятих років, від дня вступу до театру «Руської Бесіди» до першої світової війни, Катерина Рубчакова, за

умов постійних мандрів Галичиною і Буковиною, не маючи постійного родинного гнізда, зуміла виростити і виховати трьох доньок. Щоденні родинні турботи не зупиняли праці над ролями, над підготовою одягу для кожної ролі. Кожна нова оперова, драматична, комедійна чи опереткова роль була новим етапом у творчому зростанні артистки. Таємниця її феноменального успіху полягала в органічному стопі віртуозного вокалу з драматичним і навіть трагедійним триванням.

Під проводом директора театру «Бесіди» Йосифа Стадника значно збільшився музичний репертуар. На примітивних сценах, у клубках чи читальнях «Просвіти» Катерина Рубчакова проспівала в операх та оперетах сорок партій. Її блискуче сопрано і драматичний хист торували шлях до виняткових успіхів. Вона, як ніхто, була здатна голосом передати глибинні хвилювання серця. В опері Станислава Монюшка «Галька» артистка досягла таких вокально-драматичних вершин, що зачарований діяч польського оперного театру у Кракові Тадей Павліковський радив примадоннам цього польського театру звернути увагу на виняткові успіхи Катерини Рубчакової, виконавиці головної ролі в провінційному театрі в Галичині. Він писав, що це був злет до вершин майстерности, коли одним рухом, мімікою та голосом творено силу і красу мистецької правди!.. Картина зламу Рубчакової-Гальки — від божевілля до прощення — потрясала глядачів до спонтанних сліз та усвідомлення виняткового мистецького явища...

■

Дебют Катерини Рубчакової в опері Шарля-Франсуа Гуно «Фавст» у ролі Маргарити продемонстрував силу і красу її майстерности, музичного та лицедійського обдарування та надзвичайної жіночої чарівности. У другій дії її беззвучний перехід через усю сцену зачарував не тільки Фавста разом з Мефістофелем, але й уся зала глядачів із затамованим віддихом завмирала, боячися порушити візію її мистецького перевтілення у постать небесно-чарівної феї.

В «Оповіданнях Гофмана» Жака Оффенбаха Катерина Рубчакова виконувала три ролі: Олімпії, Віолетти й Антонії. За словами польської критики в Кракові, її героїні мали тріумфальний успіх. Вона співала, «артистично, досконало, з вокально-драматичною характеристикою образів». Це був небувалий успіх майстерности перевтілення! Філарет Колесса — музикознавець, композитор, співробітник Івана Франка, Лесі Українки, Миколи Лисенка, — згадуючи про оперу Ярослава Лопатинського «Еней на мандрівці», в якій Катерина Рубчакова виступала знову у трьох ролях, писав: «Дуже трудну задачу мала до співання Рубчакова (сопрано), що

сего вечора виступала аж у трьох ролях: Евпарети (у першій дії), Дідони (у другій дії) і Лавінії (у третій дії). Та завдяки своєму визначному талантові драматичному і дуже старанному підготованню артистка ця поборолася щасливо всі труднощі. Вона зуміла дуже удачно індивідуалізувати свою кожночасну роль... Голос сильний і дзвінкий вгорі; при тім співачка виявляє поправне фразування та вміє вдало визискати широку скалю відтінків у динаміці і модулюванню голосу так, що її спів і гра складається на дуже гарну артистичну цілість».

Тут слід мати на увазі, що артистка, виконуючи під час однієї вистави три різні ролі, не володіла такими засобами ґримування, як актори-чоловіки — перуками, вусами та бородами. Вона використовувала лише свої подиву гідні здатності внутрішнього перевтілення і тим досягала виняткових наслідків. Чарівно-поетична була Катерина Рубчакова в «Різдвяній ночі» Миколы Лисенка. Музичний критик писав: «Рубчакова у ролі Оксани є така знаменита, що прямо любуєшся кожним її рухом, свіжою зовнішністю і милим голосом».

А в опері Жоржа Бізе «Кармен» чарівно приваблює і доброю була її синьйорина Мікаеля, що так страждала від неподіленої любови до Хосе, що вміла терпіти та нишком виливати тугу наболілого серця, однак при нагоді знаходила в собі силу, щоб рятувати милого від зрадливої Кармен.

Скільки хвали та прихильних пресових відгуків пролунало на адресу незабутньої вистави «Чіо-Чіо-Сан» Пуччіні, коли Катерина Рубчакова чарувала глядачів своїми мелодійними аріями! Співачка майстерно змальовувала розпач до безтями закоханої Баттерфляй, яка, будши зраджена, накладає на себе руки. І все це творила природно, високомайстерно.

Дмитро Антонович у праці «300 років українського театру» (посилаючися на «Нарис історії українського театру в Галичині» Степана Чарнецького) твердить, що Катерина Рубчакова розв'язувала кожну технічну проблему на сцені, будши «ясноювою». Від часу, коли вибилася на перші ролі, вона не спочивала вже ні днини. Ні драма, ані комедія, опера чи оперета не обійшлися без її участі. Часто здавалося, що вона кидала під ноги натовпові живий шматок свого скривавленого серця... Кому не вкарбувалася в пам'ять Маруся Рубчакової, коли божевільною піснею виправляла Гриця в зоряну дорогу? Чи можна забути її втілення Анни у Франковому «Украденому щасті», або Ріти у Винниченковій «Чорній пантері», або жінки генерала в драмі Трахтенберґа «Відьма»? Скільки там було сили і краси, що переходила всю хроматичну гаму — від найніжнішого ліризму до правдиво драматичних вершин... Її

репертуар обіймав усю нашу драму: Карпенка-Карого, Старицького, Кропивницького, Франка та інших, а з числа її сучасників — Винниченка, Пачовського, Черкасенка. Були в її репертуарі Ібсен, Ростан, Зудерман, Горький, Чехов і ціла низка інших авторів.

Великим стимулом у процесі творчості було для Катерини Рубчакової партнерство з Василем Юрчаком, який, за твердженням Степана Чарнецького, був *артистом* у повному значенні цього слова, що творив типи, жив на сцені життям своїх персонажів. Скаля творчості Юрчака була незвичайно широка: від Квітчиного Стецька до Франкового Миколи Задорожного. Юрчак був сержозним, глибоким драматичним народним актором. В його голосі було стільки драматичних наголосів, у грі стільки виразу сили, що в «Бесіді» він підносився на верхи творчості. Поза драматичними наголосами був у грі Юрчака щирий ліризм. Він умів вустами, обличчям, очима, рухом снувати фрагменти ліричних мелодій чи цілих поем...

Творчий дует Василя Юрчака і Катерини Рубчакової розкрив нову сторінку в історії театру Західньої України.

Кількамісячний гостинний виступ у театрі «Руської Бесіди» Марка Кропивницького, а згодом цілорічне перебування 1905 року в Галичині Миколи Садовського та Марії Заньковецької залишили помітний слід у пам'яті глядачів та співробітників театру. Та, на жаль, матеріальна база, брак театральних сцен з потрібним обладнанням і, нарешті, постійні мандри примусили їх повернутися на свою ситу-широкостепу батьківщину. Однак, Микола Садовський помітив хист Василя Юрчака, а Катерину Рубчакову назвав «галицькою Заньковецькою». Марія Заньковецька була надзвичайною інтерпретаторкою ролей з репертуару народно-побутового театру. Хто бачив її на сцені, той ніколи не забував її як Харитину в «Наймичці» чи Соломію в «Безталанній»; у «Батьковій казці», «Циганці Азі», у «Глитаї» чи в «Жидівці-вихристіці»! Але на цьому її репертуар закінчувався. Щодо Катерини Рубчакової, то вона своїм вокальним та лицедійським обдаруванням — зокрема в опері Миколи Аркаса «Катерина» — донині є неперевершеною на всеукраїнській сцені. Досі ніхто ще не зумів досягнути такого органічного поєднання вокалу з драматично-лицедійською грою.

Надзвичайно плідним відтинком творчого життя Рубчакової був період її співпраці з Лесем Курбасом.

Катерина Рубчакова.

Микола Садівський (сидить у центрі) в театрі «Бесіди» (1905), ліворуч від нього — Катерина Рубчакова; праворуч — Стаднікова. Стоять зліва: І. Рубчак, Й. Стадник, А. Нижанківський і В. Коссак. Перший праворуч Василь Юрчак.

Після закінчення виступів у Галичині «Гуцульського ансамблю» під проводом Гната Ходкевича Лесь Курбас подався до театру «Руської Бесіди», що був тоді під проводом Йосипа Стадника, й попросив «дебюту» у п'єсі Михайла Старицького «Маруся Богуславка» в ролі султана (яку, до речі, виконував сам Стадник). Прохач заявив, що текст вивчив, мізансцени запам'ятав і готовий до виступу з ансамблем. З розповідей учасників не пригадую, чи відбулася проба цього дебюту, чи був це ризикований експромт. Однак, учасники розповідали, що після першої сцени директор Стадник підбіг за кулісами до Курбаса-султана й поправив на його голові султанську чалму. Очевидці пояснили, що це був особливий директорський вияв хвали й задоволення. Бо й справді: всі були захоплені появою актора, який здивував своєю інтерпретацією образу султана, — його голосом, жестом, поведінкою та внутрішнім емоційним станом. Однак, чи не найпритягальніше для всіх учасників, та й для глядачів, прозвучав дует обох партнерів — Марусі Богуславки (Рубчакової) і султана (Курбаса). Нова інтонація чи трактування підтексту миттю знаходили відгук у партнерів, — немов дотик пальця до струн арфи. Творча інтуїція виняткової артистки допомогла їй достосуватися до нових, незвичних інтонацій, емоційних відрухів внутрішнього стану партнера.

Поява Леся Курбаса в театрі «Бесіди» внесла новий подув, який оживив ансамбль. Репертуар доповнився чужинецькими творами, що, в свою чергу, сприяли змужнінню і зростанню технічного діапазону акторського молодняку театру. Співпраця Василя Юрчака, Катерини Рубчакової й Леся Курбаса відкривала нову сторінку в творчих можливостях театру на Західній Україні.

Та вже минав шостий рік невсипущої діяльності директора Йосипа Стадника, чия тривала боротьба з матеріальними нестатками була для нього настільки прикрою і втомливою, що примусила зректися своїх обов'язків і віддати провід театру управі «Бесіди». Після енергійних заходів управі пощастило доручити ці функції талановитому аматорові, фанатичному прихильникові театру, до того ж заможній людині, — Романові Сірецькому. Він погодився прийняти ці обов'язки з умовою, що мистецьке керівництво і режисуру буде доручено Степанові Чарнецькому.

Це було ранньої весни 1913 року. Сірецький створив умови й атмосферу, сприятливі для оживлення творчої праці. Він виплатив борги попередньої дирекції, актори почали своєчасно отримувати платню. З дуже дбайливою підготовкою було поставлено драму Івана Франка «Украдене щастя» — з участю Катерини Рубчакової (Анна), Леся Курбаса (Гурман), Василя Юрчака (Микола) й Антоніни Осиповичевої (Настя). Великий успіх «Украденого щастя» у глядачів справив надзвичайно корисний вплив на весь ансамбль. Новий дух і запал заохотили всіх до праці. Про оживлення

працездатности акторського ансамблю свідчила вистава нової комедії Ляверса «Дім божевільних» та вистава російської драми Трахтенберга — «Відьма». Драма, сповнена психологічних глибоких сцен, які тримали глядача в безнастанному напруженні, — давала і виконавцям, і глядачам справжню мистецьку й естетичну насолоду. Вистава дала виконавцям головних ролей змогу виявити найкращі риси їхнього обдарування.

У листопаді 1913 року театр знову приїхав до Кракова, де вже раніше місцева преса ставилася до нього дуже прихильно.

У Стрию театр уперше показав Винниченкову драму «Чорна пантера і білий ведмідь». Там також відсвяткували п'ятдесятиріччя заснування українського театру виставою п'єси Василя Пачовського «Сонце руїни». Перед виставою Лесь Курбас виголосив пролог, написаний Степаном Чарнецьким.

Згодом, 1914 року, з приводу вистави «Чорна пантера і білий ведмідь» у Станиславіві Ярослав Веселовський писав у «Ділі» від 2 квітня:

«Саме впровадження сеї інтересної та місцями назвичайно сильної в драматичні ефекти модерної п'єси до репертуару нашого театру і її дбайливе виведення на сцені треба почислити в заслугу режисерові Ст. Чарнецькому. Загалом беручи, виведено п'єсу на вдоволене і найбільш вибагливого глядача. Річ очевидна, що в багатьох річах, особливо щодо уладжень обстановки, треба було примиритися до скромних уладжень провінціальної сцени, але ж годі вимагати в Станиславіві сценерії, наприклад, надвального театру у Відні. Артисти вистудіювали п'єсу та ревно заходились, щоб удержати виставу на належнім рівні... Усім граючим належить признанє. На перший плян вибилася між виконавцями Рубчакова, яка відтворювала „Чорну пантеру“, була особливо в 2-ій дії *просто знаменита*. Видержаним вповні її партнером був „Білий ведмідь“ у старанно продуманій інтерпретації п. Курбаса. Семен Дорошенко виведенням „Мулена“ дав доказ про цінність його надбання для театру „Бесіди"... В кінці слід зазначити дбайливе відтворення „Мігуелеса“ п. Коханенком та коректність виконання й поменших роль».

Засуджуючи порівняно слабку реакцію публіки, тодішній редактор «Діла» писав:

«Не дивлячись на великі матеріальні вклади теперішнього директора театру п. Сірецького, який збільшив і скомплетував персонал, що перейнятий найкращими інтенціями, не дивлячись на те, що режисерія змагає до обнови репертуару справжніми літературними творами, аби забулись ті часи, коли говорено про наш театр як про „шміру“, — публіка поводить ся супроти театру неприхильно... Тепер наш театр на такому рівені, що до него можна ходити не тільки з патріотизму, але й для заспокоєння своїх культурних потреб!»

*Катерина Рубчакова і Лесь Курбас у болгарській п'єсі
«Осіння буря».*

Про театр тих часів Осип Маковей писав: «Перед війною наш театр, мимо касових недоборів, стояв досить високо. Стверджували це українська і німецька преса [...]. Про це свідчили рецензії всієї преси Кракова».

І тут ще один показовий факт: наш великий Іван Франко, беззастережний апологет народно-побутового театру, будши в тривалому конфлікті з громадянством, яке заснувало «Руську Бесіду» та театр, не створивши відповідної матеріальної бази, довгий час ставився дуже критично до цієї «театральної мізерії»... та під кінець свого життя, побачивши гру Рубчакової, Курбаса та Юрчака у драмі «Украдене щастя», збагнув, що на цій «мізерії» визріває зародок нового етапу в історії українського театру.

Під час цього динамічного мистецького злету театру «Бесіди» почалася перша світова війна, яка миттю розкидала цей винятковий творчий гурт по просторах України. Одні клали знеможені свої голови (Василь Юрчак), інші, наснажені безсмертними мистецькими видіннями геніяльної Катерини Рубчакової, створили під проводом Леся Курбаса український модерний театр «Березіль». Театр широкого дихання, театр багатих, різноманітних тем і жанрів, широкого діапазону технічних засобів і зразків світової театральної культури. Лесь Курбас, два роки подихавши одним повітрям з геніяльними акторами Катериною Рубчаковою та Василем Юрчаком, збагнув стихію їхнього обдарування, систематизував її і вклав у свою «Систему виховання актора», яка мала стати основою обличчя нового українського актора й театру. Згодом у театральних школах і в підручниках її звали системою Леся Курбаса.

Сьогодні, коли Україна визбирує по всіх архівах сліди мистецьких осягів неповторного хисту Катерини Рубчакової і Василя Юрчака, які своїм мистецтвом надихали Леся Курбаса й створений ним театр, ми, свідки того золотого періоду, повинні усвідомити, збагнути рідкісний феномен, який на наших очах виблискував райдужними барвами на провінційному галицькому небосхилі театру «Руської Бесіди»!

Лесь Курбас згодом у своїй «Системі виховання актора» казав наступне: «Актор це людина, яка має здатність тривати в наміченому пляні і ритмі!».

«Тривати», а не «грати»! Це значить — жити, бути!.. Грати це — розважати...

Катерина Рубчакова та Василь Юрчак «тривали», а не грали!

Протягом вісімнадцятих років свого творчого життя Катерина Рубчакова досягла виняткових мистецьких вершин. Вона й сама цього не усвідомлювала. Коли Микола Карпович Садовський назвав її «галицькою Заньковецькою», він при тому не звернув уваги на те, що Катерина Рубчакова була ще й віртуозною оперовою співачкою, якою не була Заньковецька. В усіх жанрах — операх,

оперетах, драмах, комедіях і навіть фарсах — Рубчакова не випадала з цього органічного тривання.

При моєму обізнанні з історією світового театру, я не зумів знайти прикладу такого феноменального обдарування, яким природа нагородила неповторну Катерину Рубчакову. Степан Чарнецький написав про неї, що «довго на нашій сцені ніхто не засміється так широко, як вона, і ніхто так, як вона, не заридає...» Дмитро Антонович твердив: «Часто здавалося, що вона кидала під ноги натовпові живий шматок свого скривавленого серця...»

І ось триває сьоме десятиріччя від часу її смерті, а не чути, щоб на наших сценах — по обох боках залізної завіси — хтось зумів засміятися так широко, як вона, і так, як вона, заридати... І ще не з'явився ніхто, хто жбурляв би під ноги натовпові шматок свого скривавленого серця, як це робила неповторна Катерина Рубчакова...

ДЕЩО ПРО ЗАПАХИ СЛІВ МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО

Леонід Плющ

...Хорошо, когда в желтую кофту
Душа от осмотров укутана...
... может быть Иисус Христос нюхает
моей души незабудки...

В. Маяковский

Собака почуває проміння сонця,
а ти — чоловіче — ти знаєш блиск
байдужих зор?

Пустить по тирсі Арімана
свій гострий нюх!

М. Хвильовий

Шевельов й інші дослідники вказують на центральне у Хвильового-письменника — запах слів.

Ясно, що поки не в'ясиємо сенс цього образу — не матимемо ключа до душі його прози. На перший погляд проза ця — хаос мотивів, сюжетів, образів, понять або, як сам Хвильовий характеризує свою й одного з своїх героїв (Карно) мову: «розхристана» мова, розхристана проза; і не проза навіть, а непереварена поезія.

Цікава добірка «гоголівських» місць та імен, зроблена В. Гришком у статті «Гоголівське у Хвильового» («Сучасність», 1982, ч. 7-8), доводить, що Гоголем і не пахне в прозі Хвильового, в його стилістиці. Так само, як Дмитро Карамазов і Аглая у «Вальдшнепах» не пахнуть Достоєвським. Гірше того, коли я написав статтю про внутрішній зв'язок оповідання Хвильового «Я» з «Серебряным голубем» Андрія Белого, мені досить влучно вказали на головне, що я довів: між Белим і Хвильовим нема ніякого стилістичного пов'язання. Ерго! можна зрозуміти деяке здивування Шевельова з приводу того, що на публіцистиці Хвильового ніяк не позначилася критика символістів.¹

І все таки. І все таки доведеться повірити Хвильовому на слово: «Чумаківська комуна» «пахне Гоголем». Чим ще вона пахне?

...«в монастирському саду пахтять медом», волосся весникоханки «пахне, мов виноградне вино», а від оселедця (іронічно) чується «буржуазний дух».

Комуна, протиставлена провінційному повітовому містечку, пахне гоголівською провінцією. Комуна розташована біля монастиря, де колись черниці «запричашалися тайни вбивства» своїх незаконнороджених дітей.

Вбивством дитини комунаркою Валентиною тхне в кінці новелі (мед «кохання»).

Революція — це весна, волосся якої пахне виноградним вином причастя до нового життя, тхне спиртом, що ним упився «капітан Іванов» від нудьги.

Вірші революційного поета Андре віддають російським декадансом, українізованим «під Шевченка».

Одним словом, як у Гоголя: «Скучно на этом свете, господа». Про це *скучно* говорить поет Хлоня в «Санаторійній зоні». Про це ж говорить і потяг у «Лілюлі» в інтерпретації поета Альоші, який римує протяжне паротягове «у-у-у» як: «КП(б)У» — «в п...у»...

Економіст Карамазов б'ється головою об стіну й кричить, що революція попала в раковину з калом (в «Бараках, що за містом» у ній борсаються пацюки), а Б'янка відчуває, що попала в «світовий бардачок», у якому мова лише про те, хто ним буде керувати: світовий крамар (сірий чортик) чи світовий бюрократ.

Здається, що «пахне Гоголем» означає лише всеохопне почуття нудоти, «скучно», бо після «голубої грози» й «білої музики дня» прийшла «всерйоз і надовго» мжичка сірого осіннього дня НЕП-у.

У «Вальдшнепах» українське місто пахне росіяниці Аглаї «Фльобером і навіть старофранцузьким життям». Чому Фльобером? Вона пояснює: їй душно в своїй рідній культурі. Але це лише частина відповіді.

Звернімося до Гоголя; може, він несе в собі ключі від «пахне Гоголем».

М. Вайскопф⁵ показує, що запах відіграє в Гоголя специфічну функцію: «Оживити мертвий предмет може тільки душа, дух, дух плоті — запах». Відповідно до цього герої, що втілюють нечисту силу, нечистих духів, мають адекватні їхній суті теристичні запахи. Сходи, наприклад, кривого Петровича в «Шинелі» «були умащені водою, помиями і просякнуті наскрізь тим спиртуозним запахом, що їсть очі і, як відомо, присутній невідлучно на всіх чорних сходах петербурзьких домів». Як указує Вайскопф, Гоголь свідомо використовує тавтологічне «спиртуозний запах», який ототожнює в негативному семантичному полі дух (spiritus) з запахом.

У відповідні семантичні зв'язки з духом і душею вступають «ніс», «квітка», «дама», «табакерка» тощо.

Деякі з цих зв'язків можна побачити і в Хвильового.

Тавтологія-калямбур «Шинелі» в «Лілюлі» ще більш чітка: «Мамочка, безперечно, тягнув десь спиртуозу: дух нехороший». І саме цей «нехороший дух» у ніч перед Новим роком і викликає у горбаня Альоші сороміцьку риму до КП(б)У.

Маючи тепер у руках цю гоголівську ниточку до «запаху слів», продивимось усе запашне життя Хвильового.

Почнемо з найабстрактнішого запаху — слів.

Слова пахнуть в «Арабесках» і в «Кіт у чоботях».

«О, Мартінесе Сієрра! Не тільки ти закоханий у звуки, фарби й запах слова. Я вірю, що наші душі зійдуться десь у міріадах міріядів голубих метеликів, у цій голубій хуртовині» («Арабески»).

І після цього двічі повторює Марії про її наївність щодо слів — не інформацію про реальне життя несуть вони, а «запах»: «я тільки приніс тобі запах слів», та «я даю тобі запах слів».

А тепер «про глухе слово: Гапка — глухо, ми її не Гапка, а товариш Жучок. Це так, а то — глухо.

«А от гаптувати — це яскраво, бо гаптувати: вишивати золотом або сріблом.

«... А то буває гаптований захід, буває схід, це коли підводиться або лягає заграва.

«Гаптований — запашне слово, як буває лан у вересні або трави в сіновалах — трави, коли йде з них дух біля плавневої осоки. Гапка — це глухо».

Хвильовий не лише вказує на семантичний зв'язок — він конструює, вишиває, орнаментує цей зв'язок.

На мій смак, «гаптувати» — теж «глухо». Але процитований уривок про Гапку (Жучок, вона ж — «Кіт у чоботях») вияскравлює це слово так, що воно справді починає грати різними кольорами й пахнути.

Ось одна нитка: «глухе — глухо, захід — дух»: *ухе — ухо — ахі — ух*. Друга нитка: — *ово — ова — ува — аво — уви* — йде через «слово» і «гаптувати» — до «буває» — буття *заграви, трави, сіновалу*.

Глухе слово — для «вуха», «уха», воно безбарвне й бездушне, в ньому немає буття, плоті й душі плоті: запаху. Та саме цим уривком, цим запереченням буття слова «Гапка» воно теж заграло, запахло.

«Жучок» та «Кіт у чоботях» також пронизані ниточкою: *учо*. Останнє переходить далі в *ичи* (личить), в ічни (комічний), *ечі* (вечір), *уче* (у червінцях), і це створює новий запах. Гапка пахне минулим; товариш Жучок, кіт у чоботях — «нашою запашною червіньковою революцією». Жу несе в собі «Жовтневу тайну» — а разом *ве, че, жу* — тайну календаря революції та самого Хвильового...

Та тайн Хвильовий таїть в собі достатньо — все життя його — тайна.

Тому, оминаючи покищо дух його слів, підімо за запахом інших його слів, як це в багатьох його творах роблять собаки. З них, мабуть, і почнемо.

У «Санаторійній зоні» лікаревого сетера поранено тоді, коли поет Хлоня остаточно зрозумів, що розминувся з епохою, а «анарху» «прийшла мисль [...], що відціль, з санаторійної зони, нема шляхів».

Якось собаки пов'язані з душею людини, тому то й приношуються до всіляких слідів. Виконують ту ж функцію, що й численні гоголівські «носи».

У «Бараках, що за містом» «пахне трупами» — аж «смердить» ними все — навіть смерть. Бо «буває смерть, коли від неї смердить трупами». Це окупанти, німці ховають Юхима й Мазія серед трупів — живих, бо вони так само вбили німця в голубій формі.

«Окупація слово не наше, і прийшло воно з темних країв, щоб захмарити наше блакитне небо.

Ходять по городу каски, суворо дивиться голуба одіж.

«Не голубіють дні».

І «чорно на душі». «Д'ех! Не голубіє на душі»; від Мазія ще за життя «йде труповий запах». «... Смерділо трупами. Мазій поставив над ямою зв'язану голубу людину й штовхнув її», «живого закопали». Собака знаходить і «чоловіка голубого», що «умер від задухи», і вбивць, бо «нюхом чує, де злодії».

Оповідання встановлює кілька семантичних зв'язків: дух — задуха — душа — нюх — собака; злочин — злодії — смерть, що смердить трупом; блакитне небо — голубі мундири — голубі люди — голубі-голубі душі. Дух, душа пов'язані не тільки з носом, нюхом, запахом, але й диханням (власне, цей зв'язок і був первісним у мові).

Мазій смердів трупами ще за життя свого, бо не голубіла його душа, чому відповідає темне захмарене — неблакитне небо України. Тому й смерть Мазія смердить трупами.

Слід, яким іде собака, — зв'язок між поняттями-образами душі, задухи, духу, запаху.

Звернім увагу на голубі та блакитні кольори в цьому оповіданні.

В «Арабесках» душі — голубі метелики, що сходяться в голубій хуртовині. І це пояснює фразу з «Лілюлі» «про морський вітер, що голубий, мов запах, і запашний, мов смак». «Все переплуталося. Стихія». Та це не плутанина, це «радісна весна, де міріяди міріядів голубих метеликів над *гармонією* моєї душі». Голубе небо — море — вітер — запах — дух та душа, а тому й запах. Голубіє також голуб — символ Бога-Духа.

Голубіли весною душі в «Кімнаті ч. 2», мабуть, тому, що в цей час «сантиментальничало сонце». А на селі «ціле поле, як ризи Христові».

Та «знову в порожній вулиці біжить тротуаром похилий пес. Тихо вмирає блакить» («Лілюлі»). Він «понюхав калюжу й побіг далі». Чому калюжу — і що він у ній чує?

Ось вона, ця калюжа, ще з Гоголя, що в ній борсалася свиня, а тепер «в калюжі вовтузиться сонце, як поросся». Чому сонце стало пороссям? Бо «навкруги комуни сіро, тільки зрідка апельсиновою шкуркою промайне сонце» («Чумаківська комуна»).

І стає ясно, чому Карно бажає анархові в «Санаторійній зоні»: «Хай вам присниться сьогодні запашний апельсин».

Чи не сонце-апельсин нюхає пес у калюжі «Лілюлі»?

«Калюжа тихо замислилась на вечірнє небо», та... «але не

калюжі думають про небо. То зорі подумали в калюжі й одразу сховались...» Собака нюхає ці «мислі» зір. У «Чумаківській комуні» — мислі й дух Сонця. Подивимось, що винохує «Пудель».

«Од ставка запахло осокою». В купальні стоїть «запашний туман в голові» від «запашних перс» і «запаху жіночого тіла»...

«Знову важко задихала мадмуазель Арьон.

« — Чорт!

«Хто чорт — невідомо. І інстинктивно оглянувся. Побачив: за ним, як примара, брів пес.

« — П'шов!

«Пудель подивився, розумно й холодно...»

Пудель знайомий — він, здається, з «Фавста» Гете. Недарма приятель Карно — провінційний Мефістофель, а сам Карно (що означає у французів сутінки) — фантом, привид, щось між вовком і собакою.

Та — «На сході невідомо ріс день», «запахло ранком» («Пудель»). Впадає в очі, що «Ранок» є анаграмою «Карно». Врахуймо це.

А тепер повернімося в ніч. Крім пуделя, в ній є мисливський пес Марчик, а з мадмуазель Арьон конкурує Татьяна. Послухаємо її (бо нащо слухати мадмуазель, хазяйку пуделя?).

«От, скажімо, небо, — і Татьяна зідхнула. — це ж дивне явище в житті людини. Але ми ніколи не бачимо. Правда? Думаю зараз: загубилися сотні, тисячі мільйони в темряві, і загубилися сотні, тисячі, мільйони в стосах паперу, і думаю: хіба вони помічають це надзвичайне, дивне явище в житті людини — небо?»

Подивимось і ми разом з героями «Пуделя» в нічне небо: «Невідомо росла ніч, росли нічні звуки, і невідомо ріс запашний дуб. Збігалися зорі на тайну вечерю, і нечутно зідхав зелений Оріон на голубиних гонах». «Хотілось упасти на землю, крикнути збентежений крик, потім надхненно молитися в тайну вечерю зір. І ріс невідомо запашний дуб».

«Пахтить дубовим молодняком» в селі «Солонського яру», а «у кімнаті смердить архівним папером».

Архівних авторів просвітянських драм і комедій згадує анарх «Санаторійної зони», залазючи на сіновал. Та коли «анарх вліз на сіновал і коли ліг, почув млосний запах чебрецю: він був глибокий, мов *мисль*, і сухий. Так пахнуть і степові могили, і буйний травневий цвіт. „так, мабуть, пахне й смерть”, — чомусь подумав він». Як мислі, «потокі чебрецю затоплювали сіновал, і здавалось анархові, що вони пробивають йому мозок. Десь, ніби за тисячу верстов, дзвенів лікарів сетер». Це ми повернулися до пса з «Пуделя».

«Незабаром із загірних гір фаркне перлямутровий ранок. Задумається за ставком — рожевий, чуйний, як сантиментальний юнак, і здивовано подивиться на світ повноросими очима». Ранок,

як і сонце, й зорі, мислить. І запах мислі, мабуть, і означає фраза: «Запахло ранком».

«На другій верстві пудель нарешті відстав і повернувся на віплу». Повернемось і ми до переглянутого на швидку руч матеріалу, зробимо деякі попередні висновки. Запахи взагалі й запах слів зокрема якимось чином об'єднують у Хвильового небо й землю, природне й суспільне життя, побут і «битіє». Спиртуозою пахне від Пупишкіна та Мамочки після їхніх дискусій на тему «битіє завжди определяє сознание». А в «Арабесках» смердить гнилою рибою і тухлими яйцями перед і після лекції на тему: що таке душа й «що появилось раніш: мисль чи слово».

Тухлі яйця, як відомо, тхнуть сірководнем, тобто всяким чортovinням. Риба символізує Христа. Яйце — також. І те і друге — символізує народження. Гнила риба, тухлі яйця пахнуть пеклом, Сатаною, Антихристом.

У «Пуделі», як ми бачили, пахне також небом, ранком, запашним дубом — тайною вечерею зорь: Христом.

Перед нами досить струнка система запахо-символів.

У своєму зверненні до Мартінеса Сієрри Хвильовий згадує також звуки та фарби слова. Слова не лише пахнуть, вони мають колір: «І цей строкатий колір б'є мені в вічі, мов чітка червона пляма, що від слова „ярмарок“». Чому від «ярмарку» б'є червона пляма, ясно — це запах Гоголя, «Сорочинського ярмарку», червоної свитки.

Сам запах має колір. Якщо в «Лілюлі» згадується голубий запах, то в «Сілюетах» бредє «зелений запах».

Колір, запах і музика слова створюють цілісність. Ця цілісність не лише згадується. На прикладі Гапки і Карно (ранок, сутінки) ми бачили, що Хвильовий намагається в словах відтворити чи створити цю цілісність. Та нашою темою покищо є грань цієї цілосности — запах слів. Систематизуймо, що й як пахне в сукупності творів Хвильового.

Почнемо з абстрактних понять. Та вже з поняття «абстракція» починаючи, наражаємося на труднощі класифікації. Якщо повітове містечко «пахне Гоголем», то вже «пахне Фльобером» відразу ж переходить у «пахне старофранцузьким життям». А коли пахнуть «тобілевичо-старицькі бур'яни», то неясно, що саме пахне: іменник «бур'яни» чи прикметник «тобілевичо-старицькі».

В «Арабесках» і «Лілюлі» сам Хвильовий переводить насмішкувато цю проблему: «битіє чи сознание», «слово чи мисль» у проблему «курка чи яйце», риба свіжа чи гнила, дух хороший чи нехороший (спиртуоза). Враховуючи натяк Nicolas'a Хвильового «не наївнічати», все ж спробуємо формально класифікувати запахи.

Пахнуть: «революція», «романтика» й «фантазія». У зв'язку з революцією пахнуть «далі», «далеке», і цей запах узагальнюється в іншому образі.

«Прийшла друга *травнева* ніч, коли небо було в яблуневій завірюсі й пахло горизонтом наперекір усякій міщанській логіці» («Арабески»). Від кожної абстракції пахне календарними ознаками: «*червінькова* революція», небо *травневої* ночі пахне горизонтом, а романтика пахне, бо «ішла м'ятежна епоха. Ішла духмяна романтика (...) Бігли вітри із сходу, сторожкі й тривожні. І тоді в аулах моєї голубої Савойї стояв гул».

Пахне сам час і його окремі відтинки. А вітер приносить і переносить ці запахи з часу в час, з місця на місце. Запах часу пов'язаний з «запахом вітру», а той — з запахом місцевости.

Пахнуть: «епоха», «сучасність», «кінець літа», «весна», «осінь», «дні червня», «синій листопад», «ранок», «ніч», «вечори». Та не випадково в «Сілюетах» згадано цінності: Евклідова на площині та Лобачевського — на сферичній поверхні, а в «Санаторійній зоні» — Айнштайна: час і простір невіддільні. Далі, дороги зв'язані з часом — епохами. Горизонт же пахне тому, що зв'язує в символ небо й землю, майбутнє з минулим, час і простір.

Пахне чебрецем наш «край», «могили», минуле. «Смердить» місто, й пахнуть майбутні городи, міста, виселки та аули. Пахнуть частини світу й країни (південь). У часі пахне «юністю», «молодістю», «гімназією».

Пахне природа, життя й смерть людини.

Людина пов'язує собою ці запахи. Якщо Майя пахне конвалією, то це пов'язане зі святом «1-го мая». Мати пахне «*м'ятою*», а її «*м'ятежний син*» сіє в місті смерть. Тому біля нього «пахне розстрілами», а в нього лишається лише пам'ять про матір і запахи м'яти та розстрілів.

У природі пахне сонце, поле, море, ріка, гори, дощ, туман, вогкість, громовиця, вітер, повітря. Пахне тиша й шум. Пісня мадам Фур'є «запашна», а стогін хворих у «Бараках, що за містом» — «смердючий», «чорний».

Місто пахне бензолом і вугіллям, та поодинокі вулиці чи квартали можуть пахнути хлібом, виноградом, абрикосами тощо. Це запах людей, їхньої праці, їхнього природного оточення.

Свої специфічні запахи має майже кожен твір, а в творі — окремі місця та герої. По запахах можна встановити внутрішній ідейний зв'язок між окремими творами Хвильового.

Конвалією пахне Марія в «Арабесках» і Майя в «Санаторійній зоні». «Клубникою» (й клубничкою в еротичному сенсі) пахнуть «Вальдшнепи» й «Сантиментальна історія». У «Санаторійній зоні» роль клубнички відіграє «дикий малинник».

Бур'янами пахне в «Арабесках», «Лілюлі», «Солонському ярі» та «На озерах».

Дешеві духи та пудра з'єднують «Лілюлі», «Вальдшнепи», «Сантиментальну історію», а дуб зв'язує «Солонський яр», «Пудель»

та «Елегію», свіжі снопи — «Життя» й «Санаторійну зону». Бензол — «Силюети», «Санаторійну зону», «Арабески».

Ці ряди можна продовжувати й далі. Перелічимо інші «реальні» запахи: осоки, сіна, трави, гречки, папороті, липи, дикого воску, меду, яблук, апельсинів, мальтійських мандаринів, винограду, жита, хліба; «вечері»: борщ, хліб, парене молоко; самогонка й вино; кизяки, баговиння. Особливо часто згадуються тютюн, цигарки, осока... Та простий перелік усіх цих запахів мало що дає, поки не зрозуміємо духу, що стоїть за їхньою плоттю. Ясно, що в цілому перед нами запахи-духи твору, персонажу, часу, місцевости. Пахнуть мислі, душі, почуття (радість, сум тощо).

Запахи подаються як іменником «запах», так і прикметниками: «запашний», «духмяний», «смердючий»; і дієсловами: «смердить», «пахне», «пахтить». У прихованому вигляді запах криється в пахвах. Якщо «духмяний» несе в собі поняття «духу», «смердить» — смерті, то «пахтить» об'єднує колір і запах. Пахтить запахами, пахтить цигарка, пахтить осіннє листя. Пахтить вогнями — і за цим стоїть улюблений Хвильовим образ «запаху пожарищ», диму від пожежі або цигарки та словообраз «палахкотіти», «спалахують» (димки, вогні, блискавки, постріли, обличчя, гнів тощо).

Хоч і з якого образу почнемо — кожного разу від запаху будь-чого приходимо до явищ небесних, соціальних або психологічних.

Пахне, таким чином, якоюсь ідеологією-світоглядом, що охоплює історію, психологію й природознавство.

Марксизм?

Сестра Катря «трохи цікавиться філософією. Але її не задовольняє жодний представник цієї галузі. Взагалі ж її більше за все цікавить раціоналізм і практична справа. *Треба пізнати природу людини*. Це, безперечно, щільно прилягає й до марксизму. Але це ні в якому разі не вульгарний».

Марксизмом не дуже то пахне у Хвильового. Зате майже в кожному творі пахне тайною вечерею, Голґотою, Духом-Голубом, Христом і антихристом.

Тому має сенс залишити на час «запахологію» й звернутися до інших ідеологій революції, до «Жовтневої тайни».

Література:

1. М. Хвильовий, Твори в п'ятьох томах, тт. 1-3. Вид. Об'єднання «Слово» та «Смолоскип», Нью-Йорк, Балтімор, Торонто, 1979-82.
2. Ю. Шерех, Не для дітей. Вид. «Пролог», 1964.
3. В. Гришко, Гоголівське у Хвильового. «Сучасність», ч. 7—8, 1982.
4. Ю. Шевельов, Про памфлети Миколи Хвильового, «Сучасність», ч. 2, 1978.
5. М. Вайскопф, Петербургские повести Гоголя, Slavica Hierosolymitana, v. 3, The Hebrew University, Jerusalem, 1978.

ДЕЩО ПРО ПОВОЄННИЙ ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ ХАРКІВ

Василь Сокіл

Катастрофічний розгром оборонної лінії по всьому фронту радянського кордону і нестримне просування гітлерівського війська углиб України викликали у всіх сферах державного управління якщо не оправдню паніку, то величезну розгубленість. Як уже військове командування довго не могло отямитись від шоку, який воно дістало за перших місяців війни, то що вже говорити про інші організації.

Буквально за кілька тижнів війна почала наближатися до Харкова. Люди з тривогою прислухалися до зведень «Совінформбюро» і в думках підраховували, скільки часу лишається гітлерівським дивізіям дійти до Харкова, стурбовано поглядали на небо, на якому все частіше з'являлися німецькі літаки; серйозно непокоїлися, чому так зволікають з евакуацією.

День за днем минав, а в театрі музкомедії, де працювала моя дружина і з яким я мав творчі зв'язки, нічого втішного про виїзд не було чути. І раптом, за кілька тижнів до приходу німців начальник театрального управління Наркомату культури республіки Компанієць прислав телеграму: «Харківський український державний театр музичної комедії ліквідується...»

Відтоді кожен рятувався, тікав, як міг...

Не буду говорити, яким чином нам пощастило вибратися з Харкова, — це тема іншої розповіді...

Нам пощастило: з немалими пригодами і небезпеками через якийсь час дісталися ми до Махачкали в Дагестані, звідки з друзями-акторами, з якими зустрілися там, перепливли спокійний на той час Каспій до Красноводська. Далі почалися довгі мандри циганським табором по Середній Азії, спершу невеличкий Янгі-Юль недалеко від Ташкенту, а потім Бухара, Термез, Ашхабад і знову Бухара. Почали з концертів та естрадних вистав, а здобувши визнання місцевих державних організацій, бралися вже до постав цілих спектаклів — музичних комедій. Гастролювали по інших містах, побували У Фергані, де з радістю зустрілися з Театром ім. Шевченка, звідти надовго переїхали до Самарканду, а потім до Фрунзе, де в серпні 1943 року почули радісну вістку про визволення Харкова. Відразу ж почали клопотатися, щоб повернутись додому. Але минуло близько дев'яти місяців, коли нарешті прибув з України дозвіл, і ми, розташувавшись у двох вагонах, вирушили...

Змушений зупинитися тут на одному драматичному епізоді, який трапився нам у кількатижневій дорозі. На якійсь станції чи роз'їзді в глухому казахстанському степу наш поїзд зупинився поруч з вантажним ешелюном. Людей у ньому ми відразу не помітили, але згодом у верхньому віконечку вагона — рука з затиснутою в ній папушею тютюну. І голос попросив хліба або чогось їстівного. Одному нашому курієві ця торговельна операція здалася привабливою: за скибку хліба він виміняв чимало чудового кримського тютюну. Так, це був славетний дюбек чи месаксуді, тютюн, який так майстерно вміли вирощувати кримські татари. До глибини душі ми були вражені, коли дізналися, що в тих вагонах, як худобу, везли «по сталінському маршруту», на заслання кримських татар. Крізь нещільно причинені двері «теплушок» на нас дивилися очі голодних, обірваних дітей, змучених старих і бабусь, напівголих, босих, без майна, — з єдиною цінністю, яку встигли вони вхопити з собою під час насильного вигнання, і вона їх у цій страшній дорозі годувала, — сушеним тютюновим листом...

Поїзд невільників стояв недовго, очевидно, чекав на тому роз'їзді, щоб розминутися з нами. З глибоким сумом дивився я вслід йому, коли він повільно, як жалобна процесія, рушив на схід...

А ми на захід... Наприкінці травня наш потяг наблизився до околиць Харкова і зупинився. Ми могли лише догадуватися, що це був Південний вокзал. Нас зустріли обгорілі стіни руїн вокзального приміщення.

І делегація урядових осіб. Компанійця я щось не побачив. Був його представник Олексій Полторацький, — він тоді був якоюсь шишкою в Наркоматі культури. Зустрічав ще хтось з ЦК партії. Промов не було, хоча зустріч була радісна.

Місто не справляло враження зруйнованого. Ми й самі знали, що за Харків не було важких боїв. Здали його німцям без опору, німецькі літаки ще при нас літали над містом, переважно з розвідувальною метою, так що руїни, скажімо, вокзалу були фактично справою рук командування Червоної армії. Поправді, не німці, як потім твердила офіційна версія, а самі радянські органи висаджували в повітря корпуси тракторного, електромеханічного, паровозобудівельного, всіх залізничних депо, майстерень, електростанцій, водогону, транспортних комунікацій. Застосовуючи при відступі принцип випаленої землі, уряд «держави робітників і селян» лишав напризволяще мільйони громадян — робітників і селян, — без світла, води, харчів. Бо й продуктові крамниці або були розкрадені, або зруйновані і спалені.

Перше наше враження від Харкова через дев'ять місяців після його звільнення: вимерле місто. На вулицях порожньо, сіро, похмуро, лише біля вокзалу жевріло якесь життя: попід стінами головпоштамту тулилися баби з каструлями, накритими ряден-

цями, а в тих каструлях парою проймалися вареники з картоплею! Ой, які ж бо вони були смачні ті гарячі вареники з харківської Холодної Гори!

А по Катеринославській вулиці від Південного вокзалу до мосту через Лопань я нарахував не більш десятка перехожих, переважно старих жінок. Будинки — без шибок, і ніхто, здається, в них не мешкав. Трамваї ходили з великими перервами, головне в заводський район.

Відразу всіх нас поселили в так-сяк придатному готелі «Південний», біля театру музкомедії. Приміщення театру, хоч і не зруйноване, але до вистав було непридатне. А втім, тоді ще було не до вистав. Треба було якось улаштуватися.

Минуло майже три роки, відколи ми залишили свою кімнату в «Слові» (ми жили в одній квартирі з сім'єю поета Нагнибиди). З собою ми тоді взяли лише те, що кожен міг нести в руках чи на плечах. Чотирилітній син кілька днів героїчно ніс великий чайник з узваром. А радіопропаганда запевняла, що це тимчасовий відступ, навіть запланований, мовляв, відійдемо до Куп'янська, а тоді як ударимо — відразу повернемося до своїх домівок. Що б там не казали, але ми, повторюю, все залишили в своїй кімнаті. Мали чудову бібліотеку, багато ще з батьківської збірки: за кілька років комплекти «Літературно-наукового вісника», річники «Основи», «Киевской старины», книжка Бопляна про Запорізьку Січ, «Історія Малої Росії» Бантиш-Каменського, багато окремих видань початку 19 століття. Було багато й сучасної літератури, чимало книжок з авторськими дарчими написами. Куди все це було брати? Та й вірили, що дійдемо тільки до Куп'янська... Залишив я навіть рукописи своїх творів, які щойно перед війною закінчив, а не зміг опублікувати. Та не в Куп'янську зупинились, а отямилась лише в Термезі на кордоні з Афганістаном, де в холодну і для тих країн зиму 1941 року ми вдвох з малим Юрком героїчно різали тупими столовими ножами високий і дебелий очерет на прикордонній Аму-Дар'ї і на плечах волочили собі на паливо.

А тим часом, тієї суворой харківської зими 1941 року, жінка, яку ми лишили в своїй кімнаті, палила книжки з нашої бібліотеки. Слід визнати, вони дійсно давали у «буржуйці» чудовий жар, бо були в товстих палітурках. Особливо багато жару було від «Літературно-наукового вісника» за три роки — 1896-98. Тридцять шість томів...

На превелике диво, лишилася не спалена «Історія Малої Росії» та один том «Киевской старины» за 1885 рік.

Усі рукописи мої, звичайно, були спалені, хоч з них певне було більше диму, ніж вогню. Так вони й здиміли, відновити їх не було змоги. Та й бажання. Бо пощастило вже дещо нове написати, навіть в нелегких евакуаційних умовах. Три театральні програми, написані в Бухарі, обійшли сцени всіх міст, коли ми мандрували по Середній

Азії. Почали, було, підготову до постановки моєї музичної комедії «Полонене сонце». Але прийшов час повертатися додому. І я, міцно тримаючися віри здійснити постановку в звільненому Харкові, зберігав цю п'єсу, як то кажуть, не випускаючи з рук. І тут, у Харкові, нашому рідному, мене зустрів Олекса Полторацький...

Але про це трохи згодом.

Поселитися в своїй довоєнній кімнаті ми практично не змогли, бо виявилось (і треба ж такому трапитися!), що ту частину «Слова», де ми жили, облюбували німецькі офіцери і з двох квартир, нашої й суміжної, зробили кабаре. Стіну нашої кімнати розвалили і приміщення з'єднали з сусіднім. Під'їзд цей гітлерівцям уподобався тому, що внизу в напівпідвальному приміщенні з давніх часів діяла кухня та їдальня для письменників, що жили в «Слові». Чудова була їдальня. Завідувала нею дружина єврейського поета Котляра Рая. Однак, німці, не зважаючи, що тут господарювала не арійка, використали приміщення і все устаткування для свого кабаре. А квартири всіх поверхів того під'їзду були відповідно перероблені. Стіни нашої квартири, наприклад, були розмальовані в стилі, як я тепер розумію, журналу «Плейбой».

На той час у Харкові перебували всі республіканські організації, чекаючи можливості дістатися до Києва. Війна ще тривала, і кінця їй не було видно. У Харкові 1944 року все перебувало в похідному стані. Налагоджувалося найконечніше: електрикня, водогін, міський транспорт. Ті, що повернулися з евакуації, мали перевагу. Існувала примітивна система постачання, відкривались їдальні, не заборонялася приватна торгівля. Щось накреслювалось з культурно-мистецького життя, в основному для обслуговування військових частин та шпиталів...

Будинок «Слово» за років війни був захоплений людьми, які мешкали поруч у бараках, що лишилися з часів будівництва Держпрому. Тому перед письменниками, які повернулися до Харкова, постала проблема будинку. Головою письменницької організації тоді була Наталя Забіла. Поки справа з відвоюванням «Слова» вирішувалася, письменники поселились у невеликому, на якихось шістнадцять кімнат, двоповерховому будинку по Чернишевській вулиці поблизу Басейної. Тільки по відвойовувалась якась квартира — її надавали тому чи іншому письменникові.

І ми сподівалися на подібне. Правда, я формальних прав не мав, бо не числився в членах спілки письменників... Як непевного та ще й такого, що мав родичів за кордоном, мене після ВУСПП-у не прийняли до новозорганізованої Спілки радянських письменників. Але, як колишній мешканець «Слова», я мав право претендувати на свою, бодай колишню кімнату. Наталя Забіла запевнила, що все буде гаразд.

Я не встиг переселити сім'ю з готелю. Через неповних два

місяці після приїзду до Харкова мене забрали до армії. Цьому допоміг державний діяч Олекса Полторацький. Він глузливо висловив своє здивування: як це так Сокіл не «нюхав пороху»? Цього було досить, щоб мене віддали в солдати. Як потім я дізнався, цей «патріотизм» Полторацького пояснювався просто: він відчув у мені з моїм «Полоненим сонцем» конкурента і подбав, щоб мене послати воювати, аби він тим часом поставив свою п'єсу. І це йому вдалося. Правда, його «Офіцери» відразу провалилися... Між іншим, порох військовий він нюхав тільки в Саратові та в Уфі. Оглядаючи кінохроніку...

Хвала Богові, повернувся я з війни живий. Сталося так, що всі тринадцять місяців прослужив я рядовим солдатом мінометної роти запасної дивізії, яка постачала на фронт маршові роти з тих, хто повертався з шпиталів. А таких стариків, як я, тримали ніби для вишколення інших. Але найістотнішим для мене було те, що редактором дивізійної газети був письменник, мій добрий приятель з Дніпропетровського. Дякуючи йому, я, числячися рядовим мінометником, фактично працював кореспондентом військової газети. Правда, редакторів кілька разів доводилося знімати мене з маршових рот, які виряджали на передову.

Отож, усупереч Полторацькому і дякуючи долі, демобілізований влітку 1945 року солдат мінометної роти триста шістьдесят четвертого запасного полку, в потріпаній шинельці, в розтоптаних солдатських черевиках та обмотках, з похідною торбою за плечима, в якій лежала, крім іншого, маленька торбинка з грудочками цукру, заощадженого дбайливим батьком для голодного сина, урочистим кроком увійшов у квартиру число двадцять два в будинку «Слово», куди з ласки Наталі Забіли вселилася моя сім'я.

Дві кімнати, які були в нашому розпорядженні (таке багатство!), не мали ні шибок, ні опалення. Почався і в нас, як скрізь, відбудовний період...

Як демобілізований солдат та ще й з медалею «За перемогу» на гімнастерці, до того й грамотний літератор, я дуже легко був прийнятий на працю в обласну газету, не зважаючи на непартійність.

Редактором «Соцки» (як ми називали «Соціалістичну Харківщину») тоді був Микола Кіндратович Білогуров, лагідний, скромний журналіст з районної газети. Він так зрадів мені, що дав аж дві посади (за одну платню): завідувати сільгоспвідділом і бути постійним фейлетоністом. Працівників було шість-сім журналістів, найдосвідченішим вважався замісник редактора Файбишенко Мусій Абрамович. Мені частенько доводилося виїжджати, власне і здебільша, пішки ходити по селах. Колгоспи відновлювалися дуже повільно, і ладу ніде не було. Головами призначали людей

випадкових, а що в ті голодні роки посада ця виявлялася досить хлібною, скрізь чинилося багато неподобств. Так що з тих подорожей набиралося чимало матеріалу для фейлетонів.

1947 року на Україні був великий неврожай, почався справжній голод. І в цей час мене позбавили праці й заробітку. Сталося це так. Білогурова забрали до Києва в ЦК партії. (Характерна картина: зійшовши на такий високий номенклятурний щабель, він так задер носа, що вже й не вітався при зустрічі зі мною.) А на редактора газети прислали нікому не відомого працівника міського архівного управління, особу не лише зовні, але й своїм інтелектом сіреньку, до того ще й абсолютного невігласа в журналістиці.

На той час я виконував обов'язки відповідального секретаря газети, і цей новий редактор використовував мене як навчителя премудростей газетної справи. До пізньої ночі засиджувався я в його кабінеті, писав за нього передові, правив його некваліфіковані писання. А він був настільки вдячний за науку, що раною весною 1948 року звільнив мене з роботи в редакції газети. Звалось це «упорядкуванням штатів»...

Замість мене, на посаду відповідального секретаря прийшов член партії, який, до речі, був не з кращих слухачів у мене на курсах журналістів.

А той редактор так стрімко пішов угору, що через якихось п'ять-шість років через секретарство в обкомі партії піднісся аж до секретаря ЦК КП(б)У в ділянці пропаганди. І навіть зробили його академіком.

Прізвище його Скаба Андрій Данилович.

Вигнаний з роботи, я знав, що нікуди більш мене не приймуть. Якби я був членом Спілки, може, якісь би знайшлися заробітки. Але... Хоча вже до того у мене були три книжки, в журналі до війни надрукували мій роман, чимало оповідань, на сценах театрів ішли переклади п'єс, мав я і власну п'єсу, поставлену в кінці 1947 року театром музкомедії, — однак, мене уперто не приймали до Спілки письменників. Моя особа не викликала довір'я партійного начальства, була небажана, підозріло непевна.

Цікавитеся, навіщо існує Спілка письменників? Почитайте її статут. Але марно ви будете гадати, що вона створена для сприяння письменникові в його творчості. Трохи далі я про це докладніше скажу.

Але для чого ж усе таки потрібна письменникові Спілка? Чесно кажучи, вона йому потрібна лише для того, щоб мати членський квиток організації. Звичайно, квиток цей не чарівна паличка, яка відкриває перед письменником сторінки журналів чи двері видавництва. Але без членства йому неймовірно важко надрукувати твір навіть у журналі. А окремо видати й поготів.

Для вступу до спілки формально потрібно не менше двох

книжок. Для літератора-початківця створюється заворожене коло: нечленові спілки важко видати книжку, а без книжок неможливо стати членом організації. Практично існує такий шлях до видавництва: рекомендація якогось впливового письменника або комісії для роботи з молодими. Така комісія існує в кожній обласній письменницькій організації, однак вирішальну роль відіграє центральна комісія в Києві. Якщо там знайдуться друзі — порекомендують видати книжку. Другу, хоч і не так швидко, вдається видати легше, якщо перша здобуде позитивну оцінку. Крім таких комісій, при організаціях існують літературні студії, куди за певним конкурсом зараховують початківців. Студії ці не стільки навчають, як вивчають, перевіряють, контролюють поведінку та ідейний рівень студійців. Коли він стане благонадійним, керівник студії може також дати рекомендацію. А для того, щоб молодого літератора прийняли до Спілки, потрібно додати до заяви та автобіографії оригінали своїх видань, рецензії та ще й рекомендації п'ятьох членів СПУ.

З отакого контрольно-пропускного «чистилища» і починається шлях... у літературу соціалістичного реалізму.

Ставши членом спілки, кожен лишається під ще більшим наглядом та перевіркою. Бо саме ж ради цього й створена була, після ліквідації всіх окремих справді творчих і різноманітних письменницьких організацій, єдина Спілка письменників, під єдиним партійним керівництвом, під єдиним контролем.

Структура організації цілком відповідає цим завданням. У харківській організації, коли пізніше більшість перебралася до столиці, лишилося близько тридцяти членів СПУ. Правління тоді складалося з п'ятьох членів, очолювала його Наталя Забіла, потім організація трохи зросла, і для посилення керівництва з Києва приїхав Петро Панч, після нього довгий час був головою Юрій Шовкопляс. Забігаючи наперед, скажу, як загальна русифікаторська політика на Україні вдерлась і в Спілку письменників. Після Юрія Юрійовича обласне партійне керівництво не погодилося затвердити жадного українського письменника на голову і силоміць, мало не фальшуючи висліди «демократичного» голосування, посадило в керівне крісло російського військового прозаїка Петрова, а в наступні перевибори Бориса Силаєва, також російського письменника.

Кожен член правління був відповідальним за окремі секції: прозаїків, поетів, критиків, драматургів, для роботи з молодими тощо. Щодалі в правлінні ставало все більше членів, бо збільшувалися вимоги посилювати так зване творче керівництво мало не над кожним окремим письменником.

Відразу по війні цей контроль не так виразно виявлявся. Секції ніби по-діловому намагались обговорювати твори, які той чи інший

автор забажав би подати на товариський розгляд. Але чимдалі функції правління зводились по суті до збирання досьє на письменника. До цього досьє сам член організації зобов'язаний подавати звіти та пляни своєї роботи: над чим працює, якими матеріалами користується, в якому стані праця.

Письменник у всіх своїх діях перебуває під наглядом. На загальних зборах, особливо, коли вони скликаються у важливій політичній справі, оцінюється твоя поведінка. Як ти виступаєш? А якщо мовчиш — значить ухиляєшся від відповідальності. Колись тобі про це нагадають. Нагадають і про те, що ти якогось разу не так виступив в такому клубі такого то числа. Попередять тебе, щоб ти, хоч не партійний, обов'язково відвідував і брав активну участь у дворазових на місяць семінарах з питань марксизму-ленінізму. Це така смертельна нудота, що важко уявити, як могли нормальні, освічені люди так ганебно коритися насильству над собою! А корилися. Та ще й «брали активну участь»... Бо знали, що від того — будеш чи не будеш ти активним, дуже багато залежатиме в твоїй письменницькій долі. Докладний звіт про такі семінари регулярно подавали спеціально виділені для цього члени правління чи бюро парторганізації. Куди і кому, — самі можете догадатися. Недарма над усією організацією невпинно і пильно «шефствує» хтось з високих чинів КГБ.

Продовжу тему видання першої книжки. Припустім, що письменник здобув потрібну рекомендацію. Пішов до видавництва, подав так звану заяву, резюме твору. Видавництво включило його в плян видань. Звісно, не поточного року. Щастя, коли потрапиш у список видань наступного року. Потім подаєш згідно з договором рукопис. Можеш одержати аванс — 25% договірної суми. Жити, як то кажуть, уже можна, але радіти — ні. Рукопис твій піде по рецензентах. Одного ніколи не може бути, — щоб відгук був відмінний. Це як правило насторожує редактора, і він надсилає до іншого рецензента. Той, або за підказкою редактора, або з власних міркувань пише розгромну рецензію. Тепер уже автор домагається третьої рецензії. Щастя, якщо вона буде схожа на першу, інакше вирине потреба звернутися до четвертого, п'ятого рецензента. Нарешті, редактор погодиться сам працювати з автором. Він зажадає, щоб автор виконав усі вимоги всіх рецензентів... Бідолашний автор, проївши 25-відсотковий аванс і боячися ануляції договору, йде проти своїх творчих переконань і власної совісті, починає виправляти, викреслювати, додавати, змінювати і ще раз переробляти до такої міри, що вже не пізнає свого твору...

Стривайте, це ще не все, що чекає автора. (Певна річ, я маю на увазі автора не такого, в якого все правильне і ясне, як передова «Правды», а такого, що хоче сказати ...) Отут і починається доскіпування цензорів: «А що ти, власне, хочеш сказати? Як треба

розуміти оте й оце в романі? А навіщо ти виводиш такого незвичного героя?» Твоїх пояснень редактор не хоче слухати, бо його вчили єдиному: якщо в творі щось здається непевним, двозначним — вимагай негайного викреслення. На те ти редактор.

Припустім, автор пішов на поступки, редактор врешті віддав рукопис до складу. Рано радіти авторові. Далі його чекає ще небезпечніший цензор з обласного управління в справах друку. Цей орган фактично підлеглий КГБ. До цього цензора приходять гранки твору, і він нерідко ставить перед ошелешеним автором низку нових і дуже каверзних питань. Вони падають на нещасну голову письменника, як снігова лявіна: хоч наново пиши твір! Бо цензорові здається політично непевним головний герой твору...

Що ж робити авторові? Хто порятує? Хто втрутиться в конфлікт? Хто стане на захист письменника перед вимогами бездушного цензора, здебільшого невігласа в тонкощах художньої творчості?

Сподіваєтесь, автор знайде підтримку в правлінні письменницької організації!

Не можу пригадати жадного випадку, щоб хтось з членів правління авторитетно захистив у такій ситуації явно скривдженого автора.

І це цілком зрозуміле: така функція не входить у права й обов'язки правління.

Але коли згори наказують, правління негайно викриє «недостойну» суть того чи іншого автора, засудить всю його творчість, виключить зі спілки. Так, у 60-их роках (щоб налякати інших) вигнали молодого поета Василя Борового, причепивши йому ярлик «буржуазного націоналіста». У ті ж часи безжально розправилися з російським поетом Борисом Чичибаїним за його нібито зв'язки з сіоністами. На кілька років відлучили від професії критика Андрія Чернишова за те, що він посмів прихильно висловитись у своїй книжці про Олену Пчілку. Довгі роки він змушений був працювати рознощиком телеграм.

А за Давида Вишневського, який від цензурного терору при виданні роману «Три ночі» дістав інфакт, від чого невдовзі й помер, — ніхто з правління чи з членів бюро парторганізації, до яких він криком кричав, апелюючи, не відчував ані найменшої долі власної вини...

Така ж, а подекуди ще суворіша цензура діє в драматургії. Театр — більш масовий вид мистецтва. А про кіно вже й говорити нема чого. Для виходу п'єси на сцену театру, крім згаданих уже видів цензури, є ще одна: перегляд офіційною комісією спектаклю. Взагалі такі попередні перегляди запроваджені були з давніх-давен, але в повоєнні часи вони набрали характеру безпардонного судилища. Досить було якомусь номенклятурному дурневі —

керівникові справ мистецьких, заявити безапеляційно: «Спектакль не пайдьот!», — ніякого рятунку для вистави, а не рідко і для п'єси, не було.

Визволення міст від гітлерівських загарбників багатьом людям принесло нове поневолення і навіть смерть лише за те, що вони лишилися в окупації. Разом з частинами радянської армії звільнені міста одним з перших прибував грізний і нещадний каральний орган, військовий «смерш», який безоглядно підмітав усіх «зрадників і співробітників німців». Тисячі, а може, й десятки тисяч були тоді заарештовані й знищені. Під час цього пекельного вихору загинув і мій батько, який не спромігся кудись тікати з своєї вбогої хатини в селищі поблизу Дніпропетровського. Довго я не міг дізнатися про його долю. Лише через п'ять років розшуків мені прислано довідку, в якій сповіщалося, що він «умер 23 июля тысяча девятьсот сорок пятого года... в возрасте 78 лет...». Причина... «ослабление сердечной деятельности...» «Место смерти»: порожня графа. Але відомо: це була дніпропетровська центральна тюрма-катівня.

Родичі дружини моєї, близькі моему серцю, також не встигли втекти перед приходом гітлерівців і були розстріляні гестапівцями на далеких околицях Дніпропетровського...

Шалений вихор воєнних років розвіяв по всьому світу рідних людей. Одні лежать у невідомих могилах. Декому пощастило тяжкими шляхами вибратися з України в Німеччину, а потім до Сполучених Штатів Америки... до Австралії...

Де шукати кращу тему для драматичного твору, ніж доля цих людей?

Через два-три роки з шаленою силою вибухла нова хвиля репресій. Жорстока розправа з недобитою інтелігенцією під гаслом боротьби з «космополітизмом» та «рабським схилинням перед Заходом» мала на меті суворо попередити, що ніякого послаблення політичного терору проти будь-якого інакодумства хай ніхто не сподівається. І справді, скрізь запанувала гнітюча атмосфера часів 1937 року, коли навіть стрічатись утрюх було небезпечно...

Після смерті Сталіна ожила віра, що можна вільно дихнути і що настала весна після довгорічної зими, що прийшло світло дня після нескінченної ночі. Після несподіваного своєю відвагою викриття культу Сталіна, зробленого Хрущовим на партійних з'їздах, на якийсь час справді повіяло такою свободою, що навіть мені, не-членові СПУ, дозволено було прилюдно говорити про повів цієї свободи на так званих зустрічах з читачами. Пригадую, на заводі ХЕМЗ кілька десятків робітників цеху в обідню перерву жадібно вслухались в слова, що віднині не страшно буде висловлювати свою думку, що зламано колючу огорожу у вузькому коридорі

партійної лінії і що письменникові віднині нема більше заборонених тем, що відкрилась ера вільної думки...

Така нечувана сміливість письменника була зустрінута гromовими оплесками. Іншим часом це кінчилося б холодногірською тюрмою.

Потім почався рух шестидесятників. Молоді літератори прийшли з новими настроями і поглядами. На Україні стало чути Драча, Вінграновського, Бердника, Ліну Костенко. І старші поети насмілилися говорити іншими голосами.

На великий жаль, серед харківських поетів не можу назвати когось, хто став би бодай обласного масштабу шестидесятником. Якийсь час подавав, як казали, надії молодий поет Роберт Третьяков. Вірші і перша збірка його «Зоряність» (1961) викликали сподівання, що цей своєрідний поет (до речі, за національністю росіянин, вихований на Україні) стане помітним у новій українській літературі. Проте наступні збірки не несли в собі якихось кольорів нового.

Був ще Василь Бондар... За тих таки часів цікаво почав виступати юний Станіслав Шумицький... Серед початківців — не членів спілки траплялися досить сміливі хлопці, але...

Бондар устиг видати п'ять збірок поезій і чотири прозові твори, а Шумицький усього дві невеликих книжечки. Але при вельми загадкових обставинах обидва загинули: один 1969 року під колесами трамваю, а Станіслав на початку 70-их років на смерть побитий міліціонерами...

Правління і в цих випадках не побажало розслідування цих фактично політичних убивств.

Політика систематичного застрашування і підступні форми превентивного придушення будь-якого вільного вислову були характерними особливо для караючих органів Харкова, і це дало їм можливість рапортувати, що «високий ідейний рівень харківської письменницької організації і надійне політичне керівництво організацією унеможливили появу будь-якого місцевого самвидаву».

За ці «успіхи й досягнення» чимало харківських партійних діячів були відзначені не тільки орденами й медалями, але й стрімким злетом у кар'єрі. Колишній перший секретар обкому Чураєв був переведений до Москви і невдовзі став завідувачем відділу кадрів ЦК КПРС. Від нього залежало призначення всіх партійних керівників по Союзу. Секретар обкому Підгорний, відомо, дійшов аж до високої посади голови Президії Верховної Ради СРСР, хоча грамотністю не піднявся вище середньої школи. А в перші повоєнні роки секретарем обкому в ділянці пропаганди був Олексій Румянцев, він також був переведений в апарат ЦК КПРС, згодом став головним редактором міжнародного журналу «Вопросы мира

и социализма». Скаба після невдалого редакторства був призначений секретарем обкому, а в розпалі нової хвилі терору проти українського вільнодумства, будучи вже секретарем ЦК КП(б)У в справі пропаганди, фактично очолив цю жорстоку кампанію.

Про Білогурова згадано раніше. Зовсім недавнього першого секретаря обкому Ващенко забрали спочатку в Київ на високу посаду, а нині він, здається, у Москві... А з харківських літераторів зробив блискучу кар'єру Юрій Барабаш. Небезталанний літературознавець і освічений критик, він був редактором харківського журналу «Прапор», потім через Київ потрапив також в апарат ЦК, а тепер — заступник міністра культури СРСР, активно бореться з усіма проявами буржуазної ідеології.

Напевне всі вони цупко трималися партійної лінії, рішуче і нещадно боролися проти найменших відхилень від генеральних принципів марксизму-ленінізму і за це дістали такі високі відзначення і... вигідні керівні крісла.

Загальна характеристика творчого обличчя харківської письменницької організації за повоєнний час може вкластися в одне слово: невиразність. Боюсь назвати бодай кілька творів харків'ян, які можна було б якось зарахувати до справжньої української літератури. Лише окремі письменники вмудрялися писати так-сяк об'єктивно, уникнути «соціальних замовлень» і писати цікаві твори. Як рання повість Юрія Шовкопляса «Інженери», так і останній роман його «Людина живе двічі» заслуговують доброї оцінки. А серед поетів безперечно на кілька голів вище інших стоїть творчість Івана Виргана та Василя Мисика. Але обох уже нема в живих... Про Мисика я недавно згадував у «Свободі». Непартійні поети Вирган та Мисик, до того ще й колишні невірники сталінських концтаборів, не користалися за свого життя пошаною офіційної критики. Може, тепер, після смерті, згадають про них краще, поставлять заслужено в ряд краєвих українських поетів.

Серед прозаїків можна згадати Костя Гордієнка. Він майстер слова і палкий ревнитель чистоти української мови. На жаль і на превелике диво, йому в повістях про українське село, так би мовити, вдалось *не* написати гірку правду про страшну долю українського хлібороба. Оминув він пекучі проблеми, згладив гострі кути, віддаючи свій талант вихвалюванню героїки колгоспної праці...

З старшого покоління продовжує писати головним чином твори документального характеру Ярослав Гримайло. Можливо, цей жанр найбільш печінний. Нічого не треба вигадувати...

А більшість так і старається: не вигадувати, триматися вказівок і виконувати та зване соціальне замовлення. Це замовлення — дуже ефективна форма нищення творчої індивідуальності: письменникові пропонують писати твори на потрібну замовникові тему.

Багатоох це приваблює, бо дає заробіток і певність на видання книжки. Потім автори ці дістають дитирамбічні рецензії, ходять героями. У висліді ця макулятура і накладає на всю творчість харків'ян сіру барву загальної бездарности.

З-поміж російських письменників (їх в організації майже половина) виділяється романіст Володимир Добровольський. Прекрасний стиліст, майстер психологічного портрета, сміливий за інших у виборі тем і гострих життєвих ситуацій, він у своїх творах пише про Харків різних часів, — в його романах Харків науковий, студентський, технічної інтелігенції, заводських майстрів, лікарів.

Довго не було припливу молодих сил до письменницької організації. Причина ясна: навіщо ті клопоти з молодими?

Тепер іноді переглядаю «Літературну Україну» і помічаю нові прізвища. Відповідальним секретарем харківської організації став якийсь невідомий досі поет Перерва. Можна з певністю сказати, що, як відповідальним перед «Білим домом» (так злі язики називають обком партії), він буде відмінною особою, а от щодо поезії... великі сумніви.

До того, що собою являє керівництво письменницької організації, ще слід додати, що це своєрідна еліта серед рядових членів організації. Голова за час свого кількарічного господарювання стільки видає своїх книжок, скільки спроможеться подати до свого ж таки видавництва. Більшість з членів правління так само використовують своє становище. Голова, його замісник та відповідальний секретар одержують місячну платню від 125 до 215 карбованців. Мають перевагу в медичному обслуговуванні в обласній партійній поліклініці, мають більші «блати» в одержанні безплатних путівок до санаторій. Крім того, маючи таку організацію, як Літфонд, філія якого підкоряється правлінню, керівництво «пасеться» й на її багатих нивах. А це справді вельми солідна організація з мільйоновим бюджетом, який складається з відсотків за видані письменниками книжки, за вистави у театрах, за виступи письменників перед читачами. Про ці виступи, які офіційно йменуються «пропагандою художньої літератури», слід окремо сказати. Крім Літфонду, є ще центральне бюро пропаганди художньої літератури, а в областях його філії. Знаючи, який інтерес людей до зустрічі з живим письменником, бюро організує вечори по робітничих гуртожитках, у перервах по заводських цехах, клубах, бібліотеках. За виступ з кас профспілкових організацій підприємств чи установ бюро бере 21 карб., з яких 15 карб. одержує письменник. Це, треба визнати, при жалюгідному матеріальному становищі середнього літератора, велика підмога. Недавно «Літературна Україна» назвала число: за минулий рік відбулося по Україні понад 32 тисячі виступів. Поможте на п'ятнадцять, і ви матимете уяву, який письменник щасливий, коли

одержує якусь додаткову тисячу карбованців за рік. Бо коли та книжка вийде? А тут свої сто карбованців за місяць за шість-сім виступів, можна жити!

Можна й зовсім нічого не писати. Є такі «письменники», що роками, ні рядка путнього не написавши, заробляють на тих виступах непоганий прожитковий максимум. Вистачає не тільки на шматок хліба з маслом, але й на сто грамів.

Гонорар письменник одержує всяко. Градація досить широка. Поет за рядок може мати від 5 до 20 карбованців. Прозаїк від 150 до 500 карб. за друкований аркуш, — при тиражі в п'ятнадцять тисяч примірників. Але розмір гонорару ще залежить від того, хто ти є і що ти взагалі за особа. Від п'яти до двадцяти п'яти і від ста п'ятдесяти до п'яти сот — стільки проміжних ступенів, що рядовому авторові піднятися по них не вистачає життя. Якийсь статистик підрахував, що пересічний харківський письменник заробляє літературною працею сто п'ятдесят карбованців на місяць. Це середній показник, якщо розділити вагу однієї корови й одного кролика.

Чим живе письменник, які в нього інтереси, крім своїх професійних клопотів?

Давно минули славні часи будинку Блакитного, де за двадцятих років було справжнє творче життя міста. До будинку Блакитного як до бойовитого центру культурно-мистецького життя, вважаєте, не одного Харкова, а всієї України, прагнули всі, щоб почути живий голос того чи іншого діяча культури, взяти й самому участь у літературних суперечках, які не вгавали тижнями, місяцями, посидіти з друзями у славнозвісному ресторанчику в підвальному приміщенні, пограти на більярді з такими майстрами, як Майк Йогансен чи Володимир Сосюра, або зайти до бібліотечної кімнати, в якій старанням директора Максима Лебеда були зібрані унікальні видання.

І сліду не лишилося від будинку Блакитного. Не про саме приміщення мова. А про те, чим він був наповнений, кипінням творчої думки національної української інтелігенції. Цінна бібліотека, зібрана Максимом Лебедем, знищена, жалюгідні рештки її книжок з ганебним штампом «Перевірено» ще можна побачити в теперішній маленькій бібліотечці спілки на Чернишевській. Після війни я якось завітав до того будинку число чотири по Каплунівській вулиці. Тепер це вже Краснознам'янная. Приміщення перебудовано, в ньому розшатувався науково-дослідний технічний інститут. Сходи парадні вціліли, але всередині все переінакшено. З самого низу колишнього ресторану по центру будинку вгору через усі поверхи поставлено великого діаметру масивний сталевий стовп, що здався мені гострим шворнем, яким злі сили пробили тіло української культури і приклепали її до споду, щоб вона й голови не підняла...

Терор 30-их років довго давався взнаки: не тільки творчі, навіть особисті взаємини вважалися небезпечними. Усі можливі шляхи до творчого спілкування між письменниками та людьми споріднених професій, — композиторами, художниками, працівниками театрів були знищені одним махом: ніяких клубів, ніяких ресторанів, ніяких вечірок чи загородніх гулянок...

Правда, актори свого домоглися: кілька років тому організували міський будинок актора. Але він мало відрізняється від звичайного районного будинку культури, в якому культура обмежується показом кінофільмів...

Довелось неспокійним душам шукати якихось заміників творчих клубів. І такими стали міські забігайлівки. Одна з них була особливо популярним «клубом»: у підвальчику ресторану «Люкс» на Сумській поблизу Театру ім. Шевченка. Туди можна було прийти з своїм півлітром на трьох, а закуски — сардельку або шматочок оселедця — давала популярна серед творчої інтелігенції хазяйка цього притончика Мар'я Борисівна. У куточку за столиком можна було поплакати один одному в камізельку...

Ви будете дивуватися, що певна група письменників з охотою приходила на згадані мною семінари з питань марксизму-ленінізму. Секрет полягав у тому, що то була зручна нагода зустрітися, терпляче дочекатися кінця нудного засідання і, не гаючи жадної хвилини, швидко, поки не зачинилася крамничка, бігти по півлітра і потім у теплій дружній компанії одвести душу в популярній серед харківських поетів, прозаїків і драматургів так званій офіцерській забігайлівці поруч з відомим Сумським базарчиком, якраз поблизу Спілки письменників та будинку «Слово». Яких тільки слів там не було висловлено! Якої тільки критики, не було проголошено за склянкою горілки і з несвіжою сосискою в руках! Ото тільки там (навіть не боячись сексотів) і розкривалися роти, які на тих високоідейних ленінських семінарах були заціплені...

До 1960 року, коли несподівано мене прийнято до Спілки, я мав малі стосунки з організацією. У мене були давні творчі зв'язки з театрами: мої переклади п'єс приймали до постанови і в Харківському театрі музкомедії, і в обласних муздрамтеатрах. Все було б гаразд, коли б нова хвиля русифікації не захопила й харківський театр. Відтоді переклади мої нікому вже не були потрібні.

За перших років по війні оперний театр так-сяк дотримувався українського репертуару, але швидко і він «обрусел». Крім «Тараса Бульби» та «Запорожця», рідко можна було почути українську оперу на сцені театру ім. Лисенка. Ставилися зрідка рекомендовані згори деякі твори українських композиторів, але знаходились і такі керівники мистецтва у Харкові, які охоче воліли б почекаати, поки ці опери будуть перекладені на російську мову.

Театр ім. Шевченка відразу по війні продовжив свою діяльність у своєму ж приміщенні на Сумській.

На диво, виникла навіть потреба створити ще один український драматичний театр. Названий він був обласним, мав завдання обслуговувати райони, але фактично працював у Харкові, бо в районних центрах довго не відбудовували зруйнованих приміщень. Обласний театр був виключно з українським репертуаром, але і його наздогнала русифікація. Перейменували на театр юного глядача. А, відома річ, українську молодь потрібно виховувати в російському дусі. Розпочав діяльність і ляльковий театр, який прославився тим, що за всі роки не поставив жадної вистави українською мовою. Справді, навіщо дітям ця мова, яка вже зникла з дитячих ясел, будинків, шкіл...

Олександр Степанович Курбас велику увагу і виняткову педагогічну наполегливість виявляв у підготові режисерських кадрів. Під його вихованням вирости такі здібні режисери, як Дубовик, Тягно, Скляренко, Бортник, Балабан, Діхтяренко, Верхацький та інші. Після розгрому «Березоля» та довголітньої заборони навіть згадувати ім'я найвидатнішого в історії української культури режисера і вихователя нових кадрів театрального мистецтва Леся Курбаса було фактично зведено на ніщо систему підготовки, навчання і виховання української режисури. Хоча в Харківському театральному інституті та в Київському існують режисерські факультети, однак жадного імені з них не вийшло. Тим паче такого, щоб усі здібності присвятив розвитку українського театру. Після смерти Мар'яна Михайловича Крушельницького навіть театр ім. Шевченка ніколи не мав не те що художнього керівника, але й постійного головного режисера. З'являлися випадкові особи, які швидко зникали, а на їхнє місце приходили такі ж гастролери. Про яке творче обличчя того чи іншого театру можна говорити? Важко назвати якусь виставу, яка по-справжньому стала б мистецькою подією. А згадайте «Березіль»!.. Візьміть у руки та почитайте про ці славетні часи «Спомини» Йосипа Гірняка.

Симптоматичний деталь. Може, я й помиляюсь, але зверніть увагу на те, які режисери все таки якоюсь мірою на фоні загальної сіратини виділилися на Україні за останні роки. Грузинський режисер Олександр Чухрадзе чудово виявив себе в недовгій роботі з театром ім. Франка в Києві. Вірменин Барсеґян заслужив ім'я одного з кращих режисерів у російському театрі Харкова. Про видатну роль Сергія Параджанова в історії українського кіна вже написано чимало статей... Дай Боже, щоб це було відродженням славетної традиції творчих зв'язків Курбаса з Сандро Ахметелі та іншими діячами поневолених народів...

Директор театру — також немала фігура в театрі. Були

талановиті, освічені дбайливі господарі, однак, кого у повоєнні роки призначали керівниками театрів? Не як анекдоту згадаю такого собі Петренка, директора Харківської музкомедії. Одного разу він зайшов до репетиційної кімнати і побачив актора-співака з концертмайстром, які готували вокальну партію. «Що це ви тут удвох робите?» — запитав він. Йому чемно пояснили. — «А що в цей час роблять інші? — обурився він. — Скличте всіх до купи і з усіма займайтесь!» Затверджуючи програму концерту, він здивувався: «Тут написано, ну, Охріменка я знаю, але хто це соло?» А були керівники навіть обласного рівня, які подібно до Петренка керували мистецтвом. Суріна, заввідділу культури області, при вирішенні долі тої чи іншої вистави вживала єдиного марксистсько-ленінського критерія. Вона з почуттям заявляла: «Меня этот актер сегодня не удовлетворил!» Чому саме сьогодні і чому вона мала на увазі тільки мужчин-акторів та ще й молодих?

Все це було б смішне, якби не було занадто сумне. Це система, а не випадок. Нічого незвичайного, коли невіглас стоїть не чолі мистецького закладу. Абсолютно нормально, якщо технік кулінарної справи Сероштан стає секретарем з питань пропаганди. Відділом культури в обкомі керував недоучка Червов. Певна річ, для керівництва культурою та мистецтвом не обов'язково бути письменним, досить бути «міцно підкованим» у марксистсько-ленінізмі.

На чолі філармонії довгий час стояла, власне, сиділа, вродлива партійна дама Самойленко, яка плутала Шуберта з Шуманом, бо любила тільки оркестри народних інструментів.

А чи відомо вам, яку ідею проповідувала в роки свого керування всесоюзним мистецтвом та культурою ще одна партійна дама вищого рангу, — міністер культури СРСР Фурцева Катька? (Так її заочно величали.) Вона домагалася, щоб у дальшому русі до комунізму головну увагу в розвитку театрального мистецтва надати виключно самодіяльним колективам. Вони повинні будуть цілком замінити усі професійні театри.

Це було за Хрущова, який так, як і Брежнев, крім цирку та ансамблів пісні й танцю, іншого мистецтва не розумів. Отож коли б і надалі правила країною Хрущов з Фурцевою, безумовно мистецтво розвинутого соціалізму досягло б нечуваного розквіту.

А тим часом теорія переваги художньої самодіяльності над професійним театром в тій чи іншій формі продовжує втілюватися і в нинішній час. Не маючи під руками числових даних, все таки скажу, що лише один якийсь великий колектив художньої самодіяльності складається з сотні танцюристів (нерідко, професіоналів), має власну не малу оркестру (не лише народних інструментів), солідний хор, художників-декораторів, костюмерів, адміністраторів, не кажучи про балетмайстрів, диригентів, хор-

майстрів, концертмайстрів, — на все це витрачаються величезні кошти, мільйони грошей. Не знаю, хто має більший річний бюджет і матеріальні можливості, — театр ім. Шевченка чи, скажімо, колективі художньої самодіяльності електромеханічного заводу? Скажете, то держава дає гроші, а це — профспілка та адміністрація заводу. Не треба дійсно плутати: й ті, і ці кошти фактично з однієї кишені, з кишені «господарів» держави — робітників, селян та інтелігенції.

Розвиток художньої самодіяльності в республіці набрав великого розмаху, і це, можна сказати, позитивне явище. Але в атмосфері страшної русифікації підкреслено демонстративний показ так званих «досягнень» української культури у формі бадьорих пісень та запальних танців у шараварах носить виразно образливий характер, бо політичне значення таких показів повністю відповідає основній русифікаторській тенденції довести, що Україна на більше й не здатна. І, крім того, вона, бачите, така щаслива у братніх обіймах, що весь час тільки те й робить, що співає пісень і танцює свого гопака.

Приміщення професійних театрів фактично не потерпіли від війни, певне, були лише пограбовані ще перед приходом німців, а потім і в перші дні окупації. Невдовзі кожен театр продовжував працювати в своїх приміщеннях. Років десять тому поруч з старим будинком почали споруджувати нове величезне приміщення оперного театру. В ньому має бути дві залі, одна головна, здається, на дві тисячі глядачів. Театр матиме сучасну механізовану сцену, багато допоміжних приміщень, просторі фойє. Будівництво, правда, йде повільними темпами. Чотири роки тому вже стояли стіни, але й досі не чути відкриття. Казали, що зіткнулися з якимись технічними труднощами. А дехто подекуй казав, що виникла потреба виконати якісь таємничі підземні споруди. Може, й правда, бо недалеко знаходяться будинки важливих установ: обкому партії та МВД—КГБ.

Центральна частина Харкова була мало зруйнована. Багато будинків стояло без вікон і дверей, деякі з слідами пожеж. Загалом житла всім вистачало. Тим паче, що за роки війни населення Харкова зменшилось катастрофічно: з близько 800 тисяч впало майже до 200...

Зараз у ньому, певне, більш півтора мільйона. Забудовані нові житлові масиви: Тракторний — на 250 тис., Павлове поле — тисяч на 200, Салтівка — там має жити до півмільйона. Проблема транспорту в кінці 60-их років стала критичною, і вирішено було розпочати будівництво метрополітену. Треба сказати, місцеві організації виявили похвальну сміливість і, фактично не діждавшись офіційного дозволу з Москви, зробили потрібні геологічні дослідження, склали проект і навіть розпочали перший тунель від площі

Тевелева. 1975 року відкрилася перша лінія довжиною 18 км від Південного вокзалу до тракторного заводу, а зараз будується друга лінія в бік Салтівки через площу Дзержинського, Журавлівку. Всього запроектовано й опрацьовано три лінії загальною довжиною 45 км.

Місто зовні виглядає чистим, упорядкованим, зеленим: багато насаджено квітчастих скверів, поширено старі парки. Західнім туристам дуже подобається Харків. Правда, якийсь час він негласно вважався для чужоземців забороненою зоною. Чи то ховали від них якісь державні секрети, чи то нічим було хвалитися?

Справді, історичних пам'яток у Харкові зовсім мало. З видатних пам'яток усього один — Тарасові Шевченкові. З будинків — також лише один — Держпром. Тепер є метро, справді чудове. Може, тому й стали пускати чужоземних туристів.

На закінчення повторю відомі речі: Харків — місто могутньо індустріальне: він дає трактори, тепловози, танки, турбіни, літаки ТУ, комбайни, мотори, підйомні крани з 100-метровою «рукою», шляхові машини (хоча путніх автошляхів у країні ще нема), гірниче устаткування, кулькові вальниці, прилади електроніки і ще не знаю скільки засекреченої військової продукції.

Харків — місто науки: університет, Інститути: політехнічний, гірничий, авіабудівельний, залізничного транспорту, сільсько-господарський, радіоелектроніки, маркшайдерський, легкої промисловости, економічний, юридичний, ветеринарний, медичний, педагогічний, театральний, іноземних мов, консерваторія, інститут культури...

Науково-дослідні інститути: фізики, в якому працювали такі всесвітньовідомі вчені, як Вальтер, Ландау, Лівшиць, в якому вперше була розкрита таємниця атомного ядра; інститут низьких температур, в якому не тільки опрацьовують делікатні технічні проблеми, але директор якого академік Ветров один час виявив таку сміливість, що без дозволу «згори» влаштував у себе в інституті вечори «вільнодумної» поезії, на які важко було пробитися сотням охочих; інститут з проблем автоматичної й кібернетики, різноманітні дослідні та проєктні інститути, мабуть, з усіх галузей народного господарства.

Велике, цікаве, перспективне місто науки і промисловости. Жити б і радіти! Тільки не з культури й мистецтва... Тут Харків, на біду, пасе задніх.

Р. С. Невдовзі після нашого виїзду з України в харківському видавництві «Прапор» вийшла книжечка під назвою «Путь в

бездну». Автори невідомі, але, видно, вони так багато знають про мене, що аж дві сторінки присвятили «зрадникові і відщепенцеві», вигукуючи: «А що йому треба було? Як він міг проміняти таку країну і таке славне місто на безодню?»

Недотепи автори і малограмотні редактори не змикитили значення слова безодня. Безодня — це не тільки прірва, але й небо. Це і безмежний простір і безмежна глибина, це і широчінь можливостей і найвищий ступінь вияву чогось.

У СОРОКРІЧЧЯ ІІІ НАДЗВИЧАЙНОГО ВЕЛИКОГО ЗБОРУ ОУН

Мирослав Прокоп

I

21-25 серпня 1943 року відбувся в Бережанському районі Тернопільської області Третій надзвичайний великий збір Організації Українських Націоналістів. Обставини німецької окупації, в яких відбувалися наради верховного органу цієї підпільної політичної організації, що вела відверту боротьбу проти німецьких займанців, не сприяли тому, щоб забезпечити тривалу детальну документацію збору чи хоча б повний реєстр усіх його учасників. Зрештою, справжніх прізвищ тоді не вживали, виключно послуговуючися псевдонімами, які часто мінялися. Правда, частина делегатів знали один одного з довгих років праці в ОУН чи з в'язниць. Це були люди віком між 30 і 40 років, більшість з них ледве поза тридцятку. Прибули вони на збір з різних частин України: з Галичини, Волині, Полісся, Наддніпрянщини, залежно від того, де за перші два роки німецької окупації України їм припало працювати. Сьогодні, сорок років після ІІІ надзвичайного великого збору (далі ІІІ НВЗ або збір), можна з понад двадцятьох учасників назвати таких: Микола Арсенич, Яків Бусел, Ростислав Волошин, о. Іван Гриньох, Роман Кравчук, Василь Кук, Микола Лебедь, Омелян Логуш, Зіна Л., Дмитро Маївський, Зіновій Марцюк, Василь Охримович, Михайло Палідович, Йосип Позичанюк, Мирослав Прокоп, Дарія Ребет, Михайло Степаняк, Василь Турковський, Роман Шухевич. Головою збору був Р. Волошин, секретарем М. Палідович.

В історії ОУН чи взагалі в історії організованого українського націоналістичного руху за понад півсторіччя існування цієї організації ІІІ НВЗ має виняткове, можна сказати, межове значення.

Насамперед, це був і залишається досі єдиний збір найвищого органу ОУН, який відбувався на українських землях. Усі попередні збори мали місце на чужині, точніше у Відні (1929), Римі (1939) і Кракові (1941). (Тут потрібне одне в'яснення. Поскільки в утвореній у 1929 році ОУН було кілька внутрішніх розколів, так що сьогодні існує три фракції ОУН на Заході, популярно звані бандерівцями, мельниківцями та двійкарями або угаверівцями, при

чому тільки ця остання фракція офіційно користується назвою «ОУН за кордоном» для відрізнення від інших, а дві перші називають себе тільки «ОУН», тут треба зазначити, що у цій статті говориться виключно про ту частину ОУН, яку після першого розколу у 1941 році очолив Степан Бандера. Тому, однак, що німці заарештували Бандеру з початком війни між СРСР і Німеччиною та тримали його в концентраційному таборі, Провід цієї частини ОУН очолював від липня 1941 року до 13 травня 1943 року Микола Лебедь, а від того часу Роман Шухевич, аж до своєї смерти в бою з більшовиками 5 березня 1950 року.)

Те, що III НВЗ відбувався на українських землях, в умовах безпосередньої боротьби народу з німецькими окупантами, знайшло віддзеркалення в його нарадах, в атмосфері, яка на ньому панувала, у накресленні дальшої стратегії і тактики боротьби, врешті, що особливо важливе, у новій програмі ОУН. До речі, коли за останні чотири десятиріччя українські та чужинні дослідники говорять про виняткове значення III НВЗ, вони в першу чергу зупиняються на його програмі, на тих глибоких змінах, що їх він вніс у цю національно-визвольну революційну організацію у висліді її зустрічі з Наддніпрянщиною та боротьби проти двох імперіялістичних тоталітарних систем. Немає сумніву, що це є найхарактеристичніша прикмета цього збору. Проте, як побачимо далі, питання програми не було єдине, яке вимагало ґрунтовного обговорення й ухвал.

Центральним фактором, який мусіли враховувати учасники збору, була війна, що точилася між Берліном і Москвою за панування на Сході Європи, зокрема за володіння Україною. У ще більшій мірі важило те, що до серпня 1943 року, коли відбувався III НВЗ, Україна пройшла крізь два роки німецької окупації, що німці ще далі окупували більшу частину української території, але Червона армія вже була в наступі й опанувала Лівобережжя, що, отже, перед українським народом не тільки стояла konieczність дальшої боротьби проти німецьких окупантів, але на нього насувалася реальна загроза поворотної більшовицької окупації всієї України. Усі ці факти життя треба було учасникам збору брати до уваги та відповідно до них плянувати дальшу стратегію і тактику нашої боротьби.

Правда, перед обличчям цих завдань члени ОУН не були новачками. Третій НВЗ не мусів починати історії від себе чи з нічого. Поминаючи навіть міжвоєнний досвід ОУН та під більшовиками в 1939-41, пройдені два перші роки німецької окупації та боротьби проти неї були для ОУН великою школою, хоч і здобутою дорогою ціною.

І все ж перед збором розкривалися нові завдання у тій дійсності, що стояла перед ОУН, перед діючою тоді УПА та перед

усім народом. Йшлося як про терени дії, себто всі землі, які невдовзі мали опинитися під владою одного московського окупанта, з яким треба було мати справу, кадри якого ОУН до того часу знала відносно мало, так і про стан організаційної підготовки кадрів до такої боротьби, врешті про її програму.

Треба було також мати на увазі дії інших політичних сил на українських землях, наших сусідів, зокрема поляків, з якими наш народ схищував мечі впродовж сторіч і які донедавна були нашими окупантами, але тепер, у новій военній ситуації в нас і у них назривала — хоча поволі, навіть дуже поволі — свідомість спільних інтересів перед обличчям спільного ворога. Вкінці, на зборі належало оцінити значення західніх демократій для української проблеми, точніше — знайти шляхи та засоби, при допомозі яких можна було б довести до їхнього відома сам факт визвольної боротьби українського народу проти Німеччини й Москви.

Таким чином діяпазон питань, на які зборів треба було шукати відповіді, був дуже широкий, а можливості тих двох десятків молодих людей, які в ньому брали участь, були порівняно малі, зокрема коли усвідомити сили обох імперіалізмів, проти яких вони вели боротьбу. Але у всіх нас була свідомість, що за нами стояло тоді не менше 20 тисяч організованих підпільних і повстанських кадрів, що ми маємо підтримку ширших кіл народу.

II

Повертаючися дещо в минуле, слід пригадати, що коли 1929 року була створена Організація Українських Націоналістів, українські землі були поділені між чотирма окупантами: СРСР, Польщею, Румунією і Чехо-Словаччиною. Як революційна організація чи радше модерний на той час політичний рух, ОУН ставила своєю метою боротьбу за державну незалежність України революційними засобами проти всіх окупантів. На ділі, однак, її головне вістря було спрямоване в першу чергу проти Польщі і комуністичної Москви, а тереном її дій були західньоукраїнські землі, окуповані Польщею.

Це правда, що передвісниця ОУН, Українська Військова Організація (УВО), пробувала на початку 1920-их років запустити своє коріння також у підбільшовицькій Наддніпрянщині, але вислані туди люди були відносно швидко розкриті й знищені. Не менше трагічно закінчилися спроби ОУН у 1930-их роках встановити зв'язки з дійсними чи уявними організованими силами опору в УРСР. Як відомо, за ці намагання заплатити життям голова Проводу Українських Націоналістів, колишній командувач корпусу Січових Стрільців, полковник Євген Коновалець, що впав жертвою провокації НКВД в Роттердамі 23 травня 1938 року. Виявилось, отже, що можливості ОУН поширити свою діяльність за між-

воєнного часу на Наддніпрянщину, тобто поза межі західніх областей та еміграції, були мінімальні, практично — ніякі. Тим більше, що 1930-і роки в УРСР були роками безоглядного терору, нищення будь-яких спроб українського національного опору чи самооброни.

Таке ж важке становище утворилося в Західній Україні в 1939-41 роках за першої більшовицької окупації. Нова влада відразу наклала руку на всі дотогочасні формації організованого українського життя, а легальні українські політичні партії проголосили свою самоліквідацію. Як фактор організованого підпільного опору залишилася в тих умовах тільки ОУН. У цій дворічній боротьбі довелося їй чимало навчитися і за це зазнати багато жертв. Бо хоч ОУН мала за собою понад десятирічний досвід нелегальної боротьби проти польських окупантів, швидко виявилось, що у зустрічі з підступними засобами провокації й терору НКВД організовані українські націоналісти не були їм рівня. А проте важку пробу у зударі з новим ворогом ОУН витримала. Дух опору народу не зник, а ОУН, при всіх втратах у людях, зберегла основні клітини, від яких можна було починати відбудову нової сили в умовах німецької окупації.

До речі, свідченням про те, якою серйозною небезпекою для себе Москва вважала ОУН і взагалі всіх свідомих українських патріотів, з якими вона зустрілася впродовж згаданих двох років у західніх областях України, є жорстока розправа з ними у в'язницях Львова, Самбора, Станиславова, Стрия, Дрогобича, Тернополя, Рівного, Луцького та інших міст України. Вчинені тоді масові розстріли не поступаються ні в чому супроти масових зничень майже десятків тисяч українців у тюрмах НКВД у Вінниці в 1937 і 1938 роках. В обох випадках діяла помста Кремлю за опір українського народу чи за те, що вони були свідомі українці взагалі, та страх московських імперіялістів перед небезпекою, що її для імперії може творити Україна в умовах непевної тодішньої міжнародної ситуації.

Початок війни між Німеччиною і СРСР створив зовсім нове становище для українського народу, зокрема для ОУН. Загально відоме, що за міжвоєнного періоду українці ждали війни чи якихось міжнародних ускладнень як на нагоду відвоювати недавно втрачену державну самостійність. Орієнтуючися на такий розвиток подій, українці силою умов мусіли спрямовувати свої очі на Німеччину як на єдину реальну ревізіоністичну силу, яка могла захитати укладений у Версалі мир. Не могли тоді українські політичні діячі орієнтуватися на західні демократії, зокрема на керівну тоді на європейському континенті Францію, бо вона була союзником Радянського Союзу, або на США, які саме під час найбільшої голодової катастрофи на Україні визнали СРСР і встановили з ним дружні, передусім торговельні взаємини.

Зрештою, це був час, коли на Заході говорено про майбутній похід Гітлера на СРСР і його гру українською картою, що — слід пригадати — дуже зручно використовувала Москва для посилення терору на Україні. Ці спекуляції припинилися короткочасно після пакту Молотов-Ріббентроп у серпні 1939 року, але вони швидко ожили і — треба сказати — завдали українській справі у світі дуже багато шкоди відразу після того, як німці напали на СРСР у червні 1941 року.

Хоч керівники ОУН також покладали надії на Німеччину, вони виявили напередодні війни між Москвою і Берліном достатній політичний глузд і далекозорість, декларуючи у своїх офіційних постановах на II великому зборі ОУН у Кракові (квітень 1941), що «Організація Українських Націоналістів продовжуватиме всіма силами революційну боротьбу за визволення українського народу без огляду на всі територіально-політичні зміни, які зайшли б на терені Східньої Європи».¹

Нагода для виконання цієї ухвали II великого збору ОУН прийшла вже за два місяці, коли на українських землях появилися німці в ролі окупантів і завойовників, що шукають колоній для німецької раси. На проголошене відновлення державної самостійності України у Львові 30 червня 1941 року німці відповіли арештом голови утвореного тоді Правління Ярослава Стецька та інших учасників, а 15 вересня 1941 року провели масові арешти членів ОУН у різних областях України та на терені Німеччини. Ще перед тим, 1 серпня 1941 року, німці проголосили включення Галичини до Генеральної Губернії Польщі, використовуючи, мабуть, те, що до першої світової війни Галичина входила до складу Австро-Угорської монархії, а слідом за цим прийшло утворення — «Райхскомісаріату Україне», передача південної частини української території румунам під назвою Трансністрії тощо. Правно-адміністративно це було бруталне пошматування суцільності української землі, а політично — потопання права українського народу на державну самостійність.

У відповідь на ці німецькі насильства мусіла прийти і прийшла організована визвольна боротьба українського народу. Проте, перешкоди для її ведення були дуже великі. (Що ці питання ширше розглядалися останнього часу на сторінках нашого журналу,² тут я обмежуся найважливішим.)

1. «ОУН у світлі постанов Великих Зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955». Видання Закордонних частин Організації Українських Націоналістів. 1955, стор. 31.

2. Пор. Мирослав Прокоп, У сорокові роковини протинімецької боротьби. «Сучасність» ч. 10, 1981, стор. 54-73. Микола Лебедь, Організація протинімецького опору ОУН 1941-1943 років. «Сучасність» ч. 1-2, 1983, стор. 148-153.

Передусім, німецька окупація України прийшла після років жакливого більшовицького терору, жертвою якого впали не тільки мільйони від штучно створеного Москвою на Україні голоду, але також тисячі українських громадських та політичних діячів, письменників, поетів, учених, взагалі діячів культури та професійної інтелігенції, врешті мільйони людей українського роду за те тільки, що були українцями. У тому числі селянської верстви, яка була основою сили і здоров'я нації. Після двох десятиріч такої політики ворога важко було сподіватися на якісь організовані осередки української сили. Послаблені були також західні області, де з приходом більшовиків у 1939 році ліквідувалися легальні українські партії, а з приходом німців своєї діяльності не відновили.

Крім того, з початком німецько-радянської війни українці та інші народи СРСР розраховували на розвал імперії, а пройшовши крізь пекло сталінського терору, з самого початку не уявляли спрямування німецької окупаційної політики, а коли її вже за перших тижнів війни усвідомили, ні фізично, ні психічно не були готові до організованого опору. А як мова про Галичину, де німецький терор був спочатку не такий брутальний, ще жили серед частини галицького суспільства давні уявлення про німців як носіїв західньої культури. Коли ж ці уявлення розвіялися, залишалось питання: наскільки доцільно ставати малими силами проти німців, які, як твердила німецька пропаганда, «перемагають на всіх фронтах». Діяла, отже, в мисленні людей гіпноза страху перед німецькою силою й уявлення безперспективності боротьби проти них, а вже поготів проти обох імперіялізмів.

Звичайно, це не значить, що в умовах німецької окупації України наш народ капітулював. Хоч у чужих одностроях і в лавах армії гнобителя, мільйони українців Червоної армії билися проти німецьких окупантів. У другій фазі війни у подібному становищі опинилися українці у німецьких одностроях, які в Українській дивізії йшли на фронт боротьби з історичним ворогом України. Велику активність виявив український народ і в легальних формах у різних ділянках організації громадського, господарського, релігійного та культурного життя. Але це не були форми прямої політичної боротьби з німецькими окупантами, боротьби за державну самостійність. І було б неприродно, коли б такої боротьби не було.

III

У з'ясованих вже умовах це завдання припало ОУН. Її підпільна, але політично ясна і відкрита боротьба проти німецьких окупантів була зумовлена кількома причинами.

Поперше, в умовах тотального заперечення німцями права українського народу бути господарем своєї землі і, з другого боку, коли по другому боці фронту Москва та її київські клієнти облудно пробували виступати речниками національних інтересів українського народу, мусів бути хтось, хто підніс би прапор нефальшованої самостійности та був готовий за неї боротися й організувати народ до боротьби. Без такого носія ідеї самостійности України і без такого організатора боротьби за неї український народ не міг би виступити як самостійний політичний чинник на Сході Європи між двома воюючими імперіялізмами і в очах світу залишився б причепом до котрогось з них. Що гірше, такими безвольними партіями залишилися б українці у своїй власній свідомості, добровільно погодившись на накинене їм рабство.

Подруге, ясна програма протинімецького підпілля була конечна для організації самооборони населення перед такими методами німецької політики, як насильні вивози на невольничу працю в Німеччині, полювання на людей, грабїж та ін.

Врешті, протинімецьке підпілля було зумовлене потребою мобілізувати під самостійницькими прапорами українців Наддніпрянщини, яких московська пропаганда постійно намагалася переконати, що українські самостійники або, як вона їх називала, «українсько-німецькі націоналісти», були вислужниками німецьких окупантів. Тільки ясна програма нашої боротьби могла протидіяти таким брехням.

Про це виразно говориться в постановках III конференції ОУН, що відбулася 17-21 лютого 1943 року:

«Тільки шляхом боротьби проти німецького імперіялізму можна:

а) відірвати від впливів Москви ті елементи українського народу, які шукають охорони перед загрозою з боку німецького імперіялізму в Москві;

б) демаскувати московський більшовізм, що свої імперіялістичні заміри далі поневолювати Україну прикриває лозунгами боротьби, оборони українського народу й інших поневолених народів перед німецьким окупантом;

в) здобути для українського народу та його національно-визвольної боротьби належну позицію в зовнішньо-міжнародному відтинку».³

Слідом за цим ішла наша тодішня оцінка міжнародного становища України та нашого відношення до сторонніх сил. У згаданих щойно постановках так про це говориться:

«Україна знайшлася в сучасний момент між молотом і ковадлом

3. «ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби...» стор. 83.

двох ворожих імперіялізмів — Москви і Берліну, що в рівній мірі трактують її як колоніальний об'єкт... Тому для українського народу являється невідкличною вимогою вести боротьбу проти обох імперіялізмів на платформі власних сил, а в основу своєї співпраці класти їхнє визнання нашого права на власну державу і на цій площині шукати спільних інтересів західніх і східніх народів у спільній боротьбі проти німецько-московського і інших імперіялізмів.»⁴

Чітко з'ясував відношення ОУН до Москви і Берліну також тодішній офіціоз ОУН «Ідея і чин»:

«Для українського народу немає жадної різниці між т. зв. УРСР, що за брехливою ширмою означає московську колонію, і колоніальним німецьким Райхскомісаріатом. Тому обом цим системам виповідає український народ нещадну боротьбу та протиставляє їм ідею Української Самостійної Соборної Держави (УССД), як ідею національного відродження, політичної і соціальної свободи українських народних мас».⁵

Місце України ОУН бачила у ширшому пляні побудови взаємин між народами на нових принципах. Про це читаємо у постановах тієї ж III конференції ОУН:

«Реакційним і антинародним плянам московських і німецьких імперіялізмів, що спровокували сучасну війну та, продовжуючи її коштом життя і страждань мільйонів і рівночасно прикриваючи свої заграбницькі пляни забріханими фразами про т. зв. „Нову Європу” або пролетарську революцію — змагають до тривалого поневолення народів всієї Європи, до їх заковання у кайдани націонал-соціалістичної німецької або московсько-більшовицької тюрми народів, — протиставляємо ідею самостійних національних держав усіх європейських народів на їх етнографічних територіях, як найбільш прогресивну ідею сучасної доби, ідею ладу, сперту на принципі свободи народів і людини...»⁶

Треба згадати, що у такій своїй міжнародній концепції ОУН не робила жадного винятку у відношенні до російського народу. Про це читаємо в журналі «Ідея і чин»:

«...Боротьба з Москвою як осередком ворожого нам імперіялізму на Україні не може вплинути на наше принципове ставлення до російського народу на його етнографічній території. Український народ визнає право російського народу на власну

4. Там таки, стор. 77.

5. М. В. Вировий, Революційний фронт українського самостійництва. Розвиток і стан націоналістичних сил та наші спроможності. «Ідея і чин», ч. 2, 1943, стор. 6.

6. «ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби...» стор. 81.

національну державу на російських етнографічних територіях».⁷

Відомо, що таке розрізнення ОУН між російським народом і російськими імперіялістами викликало за повоєнного часу численні суперечки в еміграційній пресі, обвинувачення в русофільстві тощо. Сьогодні доцільності такої постави цього питання вже ніяка українська група не піддає сумнівові.

Згадано вже, яке велике значення ОУН надавала тому, як її програма та дії сприймаються широкими колами Наддніпрянщини. Хоча вимога ясного протинімецького ставлення ОУН була на потребу дня на всіх землях України, особливу вимову вона мала на теренах колишньої УРСР. Це саме слід сказати про соціально-економічний та устеровий аспект програми ОУН, врешті, і характер та місце самої ОУН в суспільстві. Усі ці проблеми були предметом широкого обміну думок між членами ОУН з західніх областей, які мали призначення працювати на Наддніпрянщині. У цих зустрічах, розмовах та дискусіях кпалася підвалина нової, можна сказати, ревізіоністичної програми ОУН, що її мав обговорювати майбутній збір цієї організації.

У чому була її новина? Передусім ішлося про детальніше з'ясування типу держави, за яку кликала народ до боротьби ОУН. За довоєнного періоду в межах західніх областей ці питання не мали такої гостроти. Там діяло передусім сильне бажання мати свою державу і, зрозуміло, вороже наставлення до польських окупантів. Існувало переконання, що самостійна Україна зуміє справедливо й розумно розв'язати усі питання соціальної чи економічної натури, політичного устрою, взаємин між державою й її громадянами тощо. Так ідеалістично на ці проблеми не дивилися народні маси колишньої УРСР чи Радянського Союзу взагалі. Партія та уряд постійно говорили їм про «суверенну УРСР», але вони прекрасно знали, яка цьому ціна. Їх також не переконували запевнення у «вищому типі» т. зв. соціалістичної демократії, ґарантованих конституцією правах громадян, бо вони знали, що все це обман. Колгоспників партія й уряд називали власниками землі, робітників власниками заводів, а на ділі одні й другі були зведені до ролі безправних рабів, позбавлених можливості боротися за свої соціальні права.

Тому зовсім природно, що українці Наддніпрянщини хотіли ближче знати, що власне криється за гаслом самостійної України. Вони також цікавилися місцем у державі самої ОУН, як керівної політичної організації. Проживши два десятиріччя під правлінням однієї партії й обсервуючи діла німецьких окупантів, теж

7. Садовий В. В., До основ нашої міжнародної тактики. «Ідея і чин», ч. 2, 1943, стор. 17.

тоталітарного режиму, лише що правого напрямку, вони мали багато причин критично ставитися до всякого єдиновладдя.

Існувала також проблема ставлення ОУН до меншостей України. Похідні групи ОУН, що йшли на Наддніпрянщину за перших тижнів війни, несли туди гасло «Україна для українців». Проте, на Україні, де національні меншості творили біля 20 відсотків населення, поставало природне питання: яке місце вони матимуть в українській державі. Тому було помилкою ОУН відразу не говорити про рівні права національних меншостей.

Яку з'ясованих вище проблемах двофронтової боротьби, проти німців і більшовиків, чи концепції взаємин між народами після розвалу імперії, Провід ОУН вже до III НВЗ вніс частинну ясність, піддав ревізії деякі тези, з якими йшли на схід похідні групи. Ці нові погляди виявилися в офіційній літературі ОУН. На сторінках згадуваного вже офіціозу проведено чітке відмежування ОУН від фашизму і націонал-соціалізму, від їхнього розуміння взаємин між державою і її громадянами, як і від їхніх концепцій міжнародних взаємин:

«Ідея УССД — це ідея революційна, бо вона виступає в яскравому запереченні сучасного політичного стану на Україні... кличе вільні народи до організації вільних національних держав. Врешті, вона революційна своєю соціальною й устроєвою постановкою, що організує свободу людини, її право на вільний розвиток та заперечує всі авторитарні, касарняні системи поневолення індивідуальності... Український націоналізм — це рух народних мас України, що прагнуть жити вільним життям, і його коріння в народі. Він не має нічого спільного з реакційними системами націонал-соціалізму і фашизму і є органічним українським твором. Організовані українські націоналісти борються за інтереси українського народу, і тому їм чужі є всі ідеї панувати над народом».⁸

А в питанні ставлення до національних меншостей України вказувано на сторінках офіціозу ОУН «Ідея і чин» на потребу дружніх взаємин з ними:

«Треба ліквідувати шовіністичне ставлення у відношенні до меншостей, створюючи умови якнайдалше йдучої національної толеранції, не летіти на асиміляцію одиниць, натомість намагатися приєднати цілість для української національної справи... Творити якнайкращі форми щоденного співжиття української суспільности з національними меншостями. Двигати з ними солідарно всі тягари, що випливають зі стану окупації і поневолення України чужинцями.

8. Вировий М. В., Революційний фронт українського самостійництва... стор. 11, 12.

Солідарно боротися з усіма проявами економічної експлуатації і проти потоптання гідності людини. Боротьбі цій надавати українського політично-державницького характеру і включати в її програму життєві потреби всіх жителів України без огляду на їх національно-культурну приналежність».⁹

Врешті, ще до часу III НВЗ застосовано в самій ОУН, точніше — в її керівництві, серйозні зміни з усторового та персонального погляду. Як згадано на початку статті, після арешту й ув'язнення німцями Бандери і Стецька в липні і вересні 1941 року, Провід ОУН на Україні очолив Лебедь, що був другим заступником Бандери (першим був Стецько). Очолений ним Провід був фактичним організатором протинімецької боротьби впродовж перших двох років німецької окупації України. Керівництво цією боротьбою вимагало ясного визначення політичних позицій, себто протинімецької боротьби, розбудови підпільної мережі ОУН, яка була здебільшого здештована більшовиками в 1939–41 роках, розкинення цієї мережі по різних областях України, передусім Наддніпрянщини, рівночасного втримання цієї боротьби в певних рамках, щоб не допустити до передчасних збройних ударів партизанського типу, коли німці були ще дуже сильні, а ми відносно слабкі, розгорнення широкої інформативно-пропагандивної акції серед населення, організації видавничої справи тощо. Звичайно, все це в умовах підпілля і німецьких репресій, врешті, в умовах, коли сторонньої допомоги не можна було ждати, коли ми були здані виключно на власні сили. Все це вимагало великих зусиль від керівників ОУН, зокрема Лебеда, як «урядуючого провідника». (Так, до речі, підписані ним, точніше — його псевдонімом «Максим Рубан» деякі тодішні документи ОУН.)

Згідно з традицією націоналістичного руху, позиція провідника ОУН була вирішальна. Проте у двох попередніх устроях ОУН (1929 і 1939 років) є дуже істотні відміни у визначенні позиції і компетенції голови Проводу та взаємин його з членами Проводу. На підставі першого устрою, обраний тоді голова Проводу (Євген Коновалець) сам є частиною Проводу, його покликає великий збір, і цей збір затверджує пропонованих головою членів Проводу. Натомість за устроєм, схваленим на Другому (римському) зборі 1939 року, тоді обраний голова (Андрій Мельник) стоїть понад Проводом, він має майже абсолютну владу, включно з «законодавчою», між сесіями великих зборів, він за свою діяльність відповідає тільки «перед Богом, нацією і власним сумлінням», він, «як керманіч і репрезентант визвольних змагань української нації — є її вождем», а щодо членів Проводу, то він призначає і звільняє їх за своєю волею, і сам Провід є тільки його «дорадчим і виконавчим органом».¹⁰

9. О. І. Степанів, За правильний підхід. «Ідея і чин» ч. 2, 1943, стор. 23.

10. Зіновій Книш, Устрій Організації Українських Націоналістів. Порівняльна студія. Вінніпег—Буенос-Айрес, 1952, стор. 59, 15, 16.

У бандерівській частині ОУН провідник, чи голова, таких широких повноважень не мав. Крім того, в умовах німецької окупації України, на тлі згаданих тенденцій ревізіонізму в програмових та устроєвих питаннях, постала також проблема устрою самої ОУН та її керівних органів. Як читаємо у вступі до постанов III НВЗ, «життя висунуло потребу зміни в самій організаційній структурі» цієї організації.¹¹ Ця проблема розглядалася на засіданні Проводу, що відбулося 11-13 травня 1943 року в Золочівському районі Львівської області; на ньому ухвалено увести колегіяльний принцип керівництва заміною позиції урядуючого провідника тричленним бюро Проводу, головою якого обрано Романа Шухевича, а членами Зіновія Матлу та Дмитра Маївського. Решта членів Проводу залишилися у дотогочасному складі, за винятком Миколи Лебедя, який відмовився від участі в Проводі. Згодом, після III НВЗ, Провід доручив йому обов'язки референта зовнішніх справ, а несповна рік пізніше, після утворення Української Головної Визвольної Ради, він був покликаний на пост генерального секретаря закордонних справ УГВР.

Забігаючи наперед, треба сказати, що III НВЗ затвердив зміни, що сталися у Проводі ОУН, лише що у зв'язку з арештом Матли збір обрав до бюро проводу, крім Шухевича та Маївського, Ростислава Волошина.

IV

Новий Провід, що почав діяти від 13 травня 1943 року, опинився перед завданнями, з'ясованими у перших частинах цієї статті. До них долучалися ще інші. Перш за все йшлося про легалізацію зміну керівних органах ОУН. Тому на одному з перших засідань Проводу Шухевич запропонував скликати наступний великий збір ОУН. Це було зумовлене не тільки вимогою поставити перед цим юридично найвищим органом ОУН останню зміну у Проводі, але також взяти до уваги факт, що перед обличчям змінної міжнародної обстановки, зокрема щораз більше очевидної поразки Німеччини та приходу більшовиків, ОУН мусіла мати упорядковану легальну структуру, також з уваги на позицію, яку формально до того часу в ній посідав Бандера. Бандеру обрав провідником II великий збір ОУН, у Кракові, після чого він попав до німецького концентраційного табору. Керувати боротьбою ОУН у німецькій дійсності він не міг і цього не робив, було отже сумнівним, чи такі можливості він матиме в більшовицькій дійсності, якщо взагалі не буде знищений німцями

11. «ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби...», стор. 98.

чи не загине з інших причин у воєнних обставинах. Рівночасно Шухевич запропонував програму нового великого збору. Він доручив політичну доповідь мені, програмову, точніше — підготову програмової комісії, Маївському, а сам зобов'язався виготовити доповідь про пляни й пропозиції в організаційних завданнях в існуючій ще німецькій дійсності та майбутній більшовицькій.

Саме проблеми організаційного характеру вимагали від нового проводу особливої уваги. Насамперед це було питання нових форм боротьби, потребу яких висувало само життя. Вже в постановах III конференції ОУН, що відбулася 17-21 лютого 1943 року, стверджено, що «небезпека червоного і білого московського чи іншого зовнішнього імперіялізму інших народів, окупантські пляни і практика німецького імперіялізму, вимоги збереження українських народних мас та організування їх плянної оборони й самооборони перед масовим фізичним винищенням та цілковитим економічним грабунком окупантами, ставляли й ставляють перед нами завдання поширювати й скріплювати та творити нові окремі осередки організованої сили народу».¹²

Під «окремими осередками організованої сили народу» розумілися військові частини ОУН, які на той час уже діяли на Волині й Поліссі і були відомі під назвою Української Повстанської Армії. У Галичині цей процес мілітаризації підпілля відбувався поволіше, але брутальна політика німців його прискіпувала. Це привело влітку 1943 року до постанов в Галичині Української Народної Самооборони (УНС). Треба сказати, що ще до часу утворення УНС, на весні того року, з доручення тодішнього Проводу, постали два вишкільні військові курені на терені Тернопільської області. Рішення про утворення УНС було ухвалене на засіданні Проводу на початку червня 1943 року. Командиром УНС призначено Олександра Луцького. На таке рішення мав вплив інший фактор: загроза появи на Підкарпатті та в Карпатах більшовицьких партизанів, які від довшого часу діяли на Поліссі та Волині; вони грабували населення і частинно в'язали сили відділів УПА в їх боротьбі проти німецького терору.

Про УНС дає таке свідчення орган ОУН «За самостійну Україну» від 24 жовтня 1943 року:

«У липні цього року почала діяти на теренах Західньої України незалежна збройна революційна сила — Українська Народна Самооборона. Сьогодні це, побіч Української Повстанської Армії, друга ланка нашої всенародної військової організації. Які причини зумовили постановня УНС — та які завдання на сьогодні і завтра перед нею?

«Першою причиною був щораз більше нестерпний терор і

12. «ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби...», стор. 86.

грабіж конаючого німецького окупанта супроти українського населення. Другою причиною був наїзд московсько-більшовицьких партизанів на українські землі, котрі грабунком, терором, мордуванням та диверсією руйнують і анархізують українське життя.

«Вірними помічниками німецьких та більшовицьких катів є сьогодні в Галичині польські шовіністи, які на кожному кроці стараються німецькими та більшовицькими руками нищити свідомий український актив, майно та зорганізоване громадське життя».¹³

Треба ще згадати, що українські збройні сили в повстанських формах діяли на весні 1943 року, коли німецькі органи в Галичині заходилися коло організації Української дивізії, а крім того вже й раніше втягали українську молодь у різні мілітарні та парамілітарні акції. Проти української участі в тих німецьких заходах промовляли різні причини: поперше, навіть при утворенні Української дивізії німці не брали на себе ніяких зобов'язань у питанні їхнього ставлення до ідеї державної незалежності України. Навпаки, українська молодь мала ставати в лави боротьби проти Москви, а тим часом німці далі провадили свою колоніальну політику на Україні. В одному тільки вони поступилися: у зобов'язанні використовувати Українську дивізію виключно на східньому фронті. Якщо ж мова про індивідуальні набори української молоді до німецьких частин, то там навіть такого зобов'язання не могло бути. Подруге, нова мобілізація молоді мала принести даліше обезкровлення народу. Потретьє, таке пов'язання з німцями ускладнювало наше становище перед західними альянтами.

ОУН поставилася нег'ативно до творення дивізії. Вона була свідома того, що до дивізії можуть йти і підуть молоді українці з найкращими бажаннями боротися за українські національні інтереси, а не за німців, що їхні мотиви наскрізь ідеалістичні,

13. Тут потрібні такі уточнення. Поперше, «За самостійну Україну» появилася при кінці жовтня, коли справді більшовицькі партизани пройшли вже в Галичину. Подруге, вже в 1942 році польські боївки вели терористичні акції проти українського населення на Холмщині і Підляшші, а на Волині і Поліссі вони взяли участь в акціях німецької поліції проти українських сіл після того, як з доручення УПА члени української поліції на тих теренах перейшли до УПА. Це привело до трагічного конфлікту між українцями і поляками на тих теренах, а також і в Галичині, хоч обидва народи мали спільних ворогів в особі німців і більшовиків. На щастя, з боку українського підпілля (ОУН, УПА і згодом УГВР) та представників підпільного польського уряду пороблено різні заходи для того, щоб спинити цю взаємну боротьбу. Вислідом тих заходів було м. ін. підписання спільного українсько-польського протоколу про співпрацю в лютому 1944 року. Потретьє, назва «УНС» була прийнята тимчасово з тактичних мотивів, щоб відразу не стягати на себе ударів німецьких частин, коли УНС була ще у стадії організації. Однак вже восени вона діяла під назвою УПА.

бажання служити своєму народові. Зрештою частина з них згодом, після катастрофи під Бродами, опинилася в УПА, збагачуючи її фаховим знанням. Але це не був мотив, яким могла керуватися політична організація, що вела боротьбу за державну самостійність України. Тому орган крайового проводу ОУН у Галичині «Бюлетень» писав (ч. 11, 1943) у передовій «Довкола СС Стрілецької дивізії Галичина»: «У світлі німецької колоніальної політики стає ясною роля, що її має відіграти ця т. зв. галицька дивізія; вона має бути тим магнетом, що притягне до себе якраз найбільш активні елементи запілля і віддасть їх до повної розпорядимости німецьких чинників. Німці матимуть безкровно спаціфіковане запілля і вояків, з якими на фронті зроблять, що хочуть... Позбавити запілля активного елементу — кинути його на гарматне м'ясо, словом, спожиткувати його на фронті — ось справжня суть того, що зараз за німецьким пляном і, на жаль, українськими руками твориться... Але за що мають боротися тисячі українських добровольців? За ненависну „нову” згл. німецьку Європу? За кривавий терор, стосований на всіх українських землях?.. Українська кров може литися тільки за Українську Державу і тільки в рядах Української Армії, а не в колоніальних відділах... Необчислимі шкоди може принести нам ця т. зв. галицька дивізія на міжнародному форумі. По наших батьках ми одержали у спадщину марку германофілів. Треба було багато покласти трудів і жертв, зокрема протягом двох останніх років, щоб здобути для українства опінію суверенного політичного чинника. Це нам частково вдалося...»

Треба пригадати, що саме тоді, коли німці намагалися втягнути українців у боротьбу, мовляв, проти спільного ворога, по другому боці фронту комуністична Москва також виставляла перед українським народом міражі уявних майбутніх змін у її політиці щодо України. Чимало тоді писалося про «суверенну українську державу», проголошувалися заклики до українського патріотизму, уведено ордени ім. Богдана Хмельницького, а 1 лютого 1944 року пороблено зміни в конституції, на підставі яких УРСР дістала свої власні міністерства військових та зовнішніх справ. На ділі Москві тут також ішлося про українську кров на фронтах боротьби з німецькими наїзниками. На це звернув увагу Провід ОУН у зверненні до «українського народу» 30 червня 1943 року, що його надрукувала «Ідея і чин» (ч. 4, 1943):

«Сьогодні, під впливом виснаження на фронтах та в наслідок зросту революційних сил поневолених народів, німецько-московські імперіялісти прикидаються приятелями українського народу, а навіть його самостійного життя, та кличуть його у спільний з ними фронт. Але з тими, що недавно розгромили наші самостійницькі акти з 22 січня 1918 і з 30 червня 1941 року, з тими, що терором і насильством відповіли на нашу самостійницьку боротьбу —

український народ у спільний фронт не піде, за їхні імперіялістичні інтереси кривавитися не буде і себе обманювати не дозволить... Будьте обережні, коли змушені своїм важким становищем вовки приходять до вас в овечій шкурі. На скріплений терор відповімо скріпленою організацією самооборони!»

Раннім літом 1943 року на одному з засідань Проводу вирішено організувати власну радіостанцію, завданням якої було б на хвилях етеру передавати у світ вістки про організовану боротьбу ОУН, УПА та всього визвольного підпілля. Це завдання доручено мені, бо я відповідав за те, що сьогодні називається засобами масового поширення інформації, а тоді референтурою пропаганди Проводу ОУН, на якій була відповідальність за друковане слово. Це рішення Проводу було зумовлене свідомістю, що про нашу боротьбу знає Західній світ, що, у висліді більшовицької пропаганди, яку тоді приймали в добрій вірі серед західніх демократій, нас уважають німецькими коляборантами, що, отже, треба робити все можливе для того, щоб проламати цей обруч ізоляції та дезінформації.

Побудова власної радіостанції наразилася на великі труднощі. Важко було знайти компетентних фахівців, а ще важче роздобути потрібне технічне приладдя. Тоді як польське підпілля мало постійну допомогу з Заходу, одержуючи й відповідне технічне приладдя повітряним шляхом, про нас на Заході знали мало; зрештою, Захід був у союзі з Москвою, то ми й не могли ждати допомоги від нього. У таких умовах довелося роздобувати все технічне приладдя на чорному ринку, головним чином від польського підпілля, а пізнім літом 1943 року нам пощастило знайти фахівців, передусім спеціаліста від радіотехніки, інженера Юліяна Гошовського, який після довгих експериментів побудував у Сколівському районі Львівської області короткохвильову радіостанцію. Вона працювала від осені 1943 до осені 1944 року в умовах німецької і частинно вже більшовицької окупації і надавала програми українською, французькою та англійською мовами. Вона стала відома як радіостанція «Самостійна Україна» («Афродіта»), а до редакційної та технічної праці були заангажовані Ярослав Старух, Богдан Галайчук, Корнель Яворівський, Володимир Макар, Дмитро Лушпак-Баглай, Богдан Подолянко, Люба Лемик, Зіна Л., Костянтин Цмоць та інші. Чужомовні програми вів бельгійець Альберт Газенбрук, який перебував на Україні під час німецької окупації, встановив зв'язки з одним відділом УПА, а згодом віддав українській справі чимало послуг як співредактор і чужомовний диктор нашої радіостанції.

Завдання проламати ізоляцію, в якій перебувало українське визвольне підпілля, та дістатися до західньої людини, передусім донести до діячів Заходу інформацію про українську визвольну боротьбу, ставила собі також референтура зовнішніх зв'язків, яку

влітку 1943 року очолив Микола Лебедь. Правда, вже до того часу керівні кола ОУН робили численні заходи в цій справі, згадати б хоча шукання зв'язків з польським підпіллям вже у 1940 році. Але щойно після нападу Німеччини на СРСР, а передусім у 1943 і 1944 роках ці заходи дали кращі наслідки. Паралельно з цим треба було будувати мости до західних альянтів. У цьому ділі брали участь Роман Мирович і Ярослав Явний, які заплатили за це своїм життям, Карпо Микитчук, Євген Врецьона, Євген Стахів, Наталка Тюшка, Микола Дейчаківський, Гриць Барабаш, Омелян Антонович, Роман Прокоп.

Окрему частину цієї зовнішньо-політичної праці вели до часів III НВЗ і після нього ті, хто, згідно з постановою ОУН про потребу ліквідації т. зв. другорядних фронтів і налагодження приятних взаємин з нашими сусідами (поляками, сателітами Німеччини — угорцями та румунами), мав завдання приєднати цих останніх до спільного фронту боротьби проти німців, а згодом Москви. З українського боку, з доручення ОУН, а згодом Ініціативної комісії для утворення УГВР, на цьому відтинку діяли о. Іван Гриньох, Михайло Степаняк, Омелян Логуш, Андрій Дольницький-Голубенко, Євген Врецьона, Лев Шанковський, Василь Мудрий, Мирон Луцький.

V

III НВЗ став перед широким вахлярем питань, які вимагали вирішення, при чому усі вони розглядалися в аспекті оцінки пройденого за два роки німецької окупації шляху, досвіду того періоду та, з другого боку, в аспекті того, що робити далі. Не треба пояснювати, що в міжнародних умовах, які тоді існували, зокрема на Україні, центральною справою, яка тяжіла над учасниками збору, їх оцінками і пропозиціями, — було питання поворотної більшовицької окупації всієї України і пов'язана з цим проблема дальшої боротьби ОУН, всього організованого визвольного підпілля та народу. Іншою групою питань, які розглядав збір, — була програма, досвід, винесений членами ОУН у програмових питаннях в умовах боротьби на всіх землях України, зокрема на Наддніпрянщині, та висновки програмового порядку в умовах нової більшовицької окупації України.

Питання — що буде далі, розглядалося на тлі міжнародної й української дійсності, у першу чергу веденої на Україні війни. Як і III конференція ОУН у лютому 1943 року, III НВЗ чітко визначив своє розуміння цієї проблеми. В його політичних постановках про це говориться:

«Сучасна війна — це типова війна між воюючими імперіями»

лістами за панування над світом, за новий поділ матеріальних багатств, за здобуття нових сировинних баз та ринків збуту та для експлуатації робочої сили. Воюючі імперіялізми не несуть світові жадних прогресивних політичних або соціальних ідей, зокрема т. зв. „Нова Європа” і „Советський Союз” являються запереченням права народів на свободний політичний і культурний розвиток у власних державах та несуть усім народам політичне і соціальне поневолення». А про більшовиків там таки кажеться: «Ціллю більшовиків є під ширмою т. зв. „оборони батьківщини”, відігрітого слов'янофільства і псевдореволюційної фразеології здійснити напрямні московського імперіялізму, а саме: опанувати Європу, а в дальшу чергу весь світ».¹⁴

У постановах III НВЗ стверджено основну мету боротьби ОУН: «Організація Українських Націоналістів бореться за Українську Самостійну Соборну Державу й за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній самостійній державі»; а далі про можливості досягнення цієї мети: «Тільки в спільній боротьбі українського народу з іншими народами Сходу може бути побитий більшовізм». Як учасники збору бачили тоді Німеччину, видно з такої констатації: «Тепер, під ударами своїх імперіялістичних противників та у висліді визвольної боротьби поневолених народів, зближається Німеччина також і до неминучої мілітарної поразки».¹⁵

Наведені тут твердження були схвалені на основі тез політичної доповіді та дискусії, що відбулася після неї. Вони не викликали розбіжностей думок. Суперечностей не викликала також оцінка політики західних альянтів. У постановах тільки стверджено, що «в інтересі альянтів не є опанування Європи більшовиками», але водночас там висловлено надію, що «вони змагають у сучасній війні до послаблення, а в дальшу чергу до заломання московського імперіялізму».¹⁶ Проте, ані в доповіді, ані в дискусії не пов'язано питання дальшої визвольної боротьби з еventуальним конфліктом між Заходом і Москвою, хоча, очевидно, таку можливість враховувано, що, як сьогодні відомо, робили також інші народи Східної Європи.

Логічно в основу нашої політики покладено власні сили народу й організовану боротьбу:

«Боротьбу за здійснення наших цілей будемо провадити незалежно від усіх можливих територіяльно-політичних змін на Сході Європи. Окупацію більшовиками українських земель приймаємо плянвою активною боротьбою у всіх тих формах, що

14. «ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби...» стор. 113-114.

15. Там таки, стор. 107, 116, 114.

16. Там таки, стор. 115.

ведуть до розвалу державного апарату московського імперіялізму та спричиняються до зросту організованих сил українського народу в його боротьбі за УССД. Організована і плянова участь народних мас в активній боротьбі під новою більшовицькою займанщиною — це єдиний засіб оборонити український народ перед фізичним винищенням більшовиками та здобути УССД».¹⁷

Ця постанова, що давала головну відповідь на питання: що далі, на свій лад логічно впливала з філософії революційної організації, яка поклала своїм завданням вести визвольну боротьбу за всіх можливих обставин. Проте, питання «як» — відкривали чимало можливостей; і це привело до перших дискусій та розгляду різних евентуальностей після моєї (політичної) та Шухевичевої (організаційної) доповідей. Як можна сподіватися, дискусійні погляди виринули головним чином у зв'язку з другою окупацією України більшовиками.

До речі, ці питання були вже розглядані в керівних колах ОУН багато раніше. На початку листопада 1942 року, на засіданні Проводу, що відбулося у Львові, Лебедь, тоді урядуючий провідник, висунув на перший пункт програми тему, яку він назвав «поворот Сталіна». Треба пригадати, що це було ще перед німецькою катастрофою під Сталінградом, німецька імперія була на той час ще майже на вершинах своєї могутності. Проте, для тих, хто мав нагоду бачити поставу населення на окупованих німцями теренах Сходу, передусім Наддніпрянщини, вже були видні серйозні щілини майбутнього німецького провалу, звичайно пов'язаного передусім з їхньою брутальною колоніальною політикою. А що на цьому засіданні Проводу брали участь також ті його члени, які перебували деякий час на центральних і східних землях України і звіди винесли досвід політичної натури, тодішня дискусія про «поворот Сталіна» пов'язалася з питаннями щодо окремих тез програми ОУН, які витримали або не витримали проби життя у зустрічі з Наддніпрянщиною. Вдруге проблему поновної більшовицької окупації розглядали чотири місяці згодом, на III конференції в лютому 1943 року, але також ще як відносно далеку для нас ситуацію.

У серпні 1943 року, коли відбувався III НВЗ, ця проблема вже була реальною, неминучою дійсністю. Тут треба було вже зважуватися, і слід сказати, що таких, хто мав би сумніви щодо конечности продовжувати боротьбу, не було. Так народилася вищезгадана постанова збору про те, що «окупацію більшовиками українських земель приймемо пляновою активною боротьбою». Але, з другого боку, ні в кого з учасників збору також не було сумніву щодо того, що в порівнянні з німецькою окупацією,

17. Там таки, стор. 120, 121.

незалежно від її жорстокости та знищення німцями великого числа членства ОУН, — більшовицька дійсність буде багато важча.

У таких умовах на першому місці стояло питання, що робити з кількома десятками тисяч членів ОУН, їх прихильників, а далі також УПА, до якої перейшла велика частина членів ОУН, врешті, якою повинна бути наша політика у зв'язку з заангажуванням у такій чи іншій формі в боротьбу проти німців широких кіл населення Волині, Полісся та Галичини. Учасники збору були свідомі двох речей: поперше, що з приходом більшовиків ані ОУН, ані УПА не зможуть діяти в таких широких розмірах чи такими великими частинами, як це було за другої половини німецької окупації, коли німці не могли і не мали відваги входити в цілі смуги терену, зокрема у т. зв. упівські республіки. Подруге, треба було припускати, що прихід більшовиків, зокрема частин військ НКВД, приведе до намагань масово нищити всі українські елементи, які брали участь у протинімецькій боротьбі чи тільки їй допомагали; що більшовики будуть масово мобілізувати українське населення і без відповідної підготовки кидати на знищення у першу лінію фронту.¹⁸

Висновки з цих передумов були ясні: поперше, до часу приходу більшовиків треба здійснити складне розвантаження кадрів: легалізацію тих кіл людей, які доти були пов'язані з підпіллям ОУН чи УПА (інколи тут йшлося про цілі села, населення яких звикло вже до того, що воно перебуває під владою чи опікою УПА і німці до нього не дістануться). Подруге, мережа УПА мусіла ґрунтовно підготуватися до праці в більшовицьких умовах, зокрема побудувати сховища для маґазинування зброї, технічних засобів друку, одягу, харчів, медикаментів, врешті, для власного збереження опрацювати нові методи зв'язків, адрес, мертвих пунктів тощо. Потретьє, у пляні дальшої організованої боротьби проти московських окупантів ОУН, а ще у більшій мірі УПА, мусіли врахувати конечність оборони перед арештами, вивозами та примусовою мобілізацією.

Як показала пізніша дійсність, ці передбачення і заходи до протидії з боку ОУН і УПА були наскрізь виправдані: завдяки цим

18. Після війни появилися в різних еміґраційних публікаціях безпідставні обвинувачення на адресу ОУН й УПА за нібито «деконспірацію» широких кіл населення, яке згодом впало жертвою більшовицьких репресій. Такі закиди не мають ґрунту. Поперше, до співпраці у підпіллі чи з підпіллям штовхали українців самі німці терором і грабунками. Це робили й більшовицькі партизани. Хто не хотів себе дати безборонно нищити чи гнати на рабську працю до Німеччини, той мусів приєднуватися до боротьби. Подруге, Москва йшла на знищення всього свідомого українського елементу, а свідомими вона вважала не тільки тих, хто співпрацював з ОУН чи УПА або був у них, але кожного українця, який належав у західних областях до таких організацій, як легальні політичні партії, «Просвіта», «Рідна школа», молодечі і спортові організації: «Пласт», «Сокіл», «Луги» чи ін.

заходам населення західних областей не залишилося зовсім безборонним, могло чинити організований опір і тим робом до якоїсь міри боронити себе. З другого боку, підготовано зустрічала більшовиків мережа ОУН і відділи УПА, хоч знову ж, як показала пізніша дійсність, вони мусіли пройти через дуже важкі випробування, зазнати великих втрат. Але найкраще свідчення про добру плянову підготову дає сам факт, що обидві формації втрималися як дієві сили аж до перших років наступного десятиріччя, встояли проти могутнього ворога, який виграв війну і диспонував масовими засобами терору.

Звичайно, в серпні 1943 року ніхто не міг передбачити, що ОУН, УПА та інші форми визвольного підпілля витримають під більшовицьким терором до початку 1950-их років. Тому на III НВЗ висувалася й інша концепція політики ОУН перед приходом більшовиків. Її речником був Михайло Степаняк, один з найстарших учасників збору. Сам колишній член Комуністичної партії Західної України, що розійшовся з нею після сталінських погромів КП(б)У й КПЗУ, за професією адвокат, до речі, дуже талановита людина, він оцінював скептично можливість довготривалої організованої боротьби в умовах більшовицької дійсности, хоч у принципі був за її продовження, але залишав відкритими питання про її розміри і форми. Сумніви щодо тривалости революційних форм у більшовицькій дійсності висловлював не тільки Степаняк. Те саме говорив письменник Йосип Позичанюк. Сам він родом з Вінничини, пристав до УПА на Волині, мав великий досвід життя під радянським режимом. Рік згодом, у липні 1944 року, вже після утворення УГВР, Шухевич, тоді вже головний командир УПА і голова Генерального секретаріату УГВР, висилаючи за кордон делегатів УГВР, вважав що підпільні і повстанські формації можуть втриматися в новій дійсності приблизно два роки. Виходить, що в 1944 році він не був певен спроможности керувати цим опором упродовж наступних шістьох років.

Але у Степаняка були ще інші мотиви. Він вказував на те, що, всупереч нашій довготривалій протинімецькій боротьбі, у світі поширена і довго буде тривати тенденція розглядати нас як німецьких коляборантів, бо, казав він, правда про нас до Заходу не доходить, а пропаганда Москви там сприймається за правду. У таких умовах, твердив Степаняк, треба ОУН і всьому визвольному підпіллю до часу приходу більшовиків організувати збройне повстання проти німецьких окупантів на опанованих нами теренах, виступ такого розміру, щоб він дішов до відома світу, такий, що його і Москві не вдасться заперечити. Такий виступ був би пов'язаний з дуже великими жертвами, бо німці його придушили б, але ним ми закінчили б нашу протинімецьку боротьбу актом великого масштабу. Якщо ж мова про більшовицьку окупацію, то під

нею, радив Степаняк, треба обмежити боротьбу до реальних конспіративних форм, враховуючи той опір чи самооборону народу, яка виявлятиметься в легальних формах. До речі, таку концепцію Степаняк висував уже на III конференції ОУН у лютому 1943 року.

Пропозиція Степаняка закінчити боротьбу проти німців великим повстанням не здобула підтримки учасників збору. Вони виходили з засади, що пропонуваній ним генеральній збройній акції проти німців не змусить Москву перестати називати нас «українсько-німецькими націоналістами» (зі свого боку німецька пропаганда таврувала ОУН і УПА «більшовицькою агентурою»), а тим часом такий виступ дуже послабить наші сили у боротьбі проти більшовиків, потребу якої сам Степаняк підтримував.

Було ще інше питання, яке викликало жваву дискусію на III НВЗ: питання т. з. рад, які в своїй доповіді я пропонував творити на теренах окупованих ОУН чи УПА, як органи влади з участю не тільки ОУН. На свій лад це був би сурогат цивільної влади, що спиралася б на повстанські та підпільні сили.

Проти пропозиції творення рад на місцях виступила група учасників III НВЗ, які приїхали з Волині й Полісся, де на той час УПА вже була опановувала великі терени. Вони твердили, що немає потреби творити якісь осередки цивільної влади, бо, як вони казали, «влада є в наших руках», себто в руках ОУН, але це не міняє загальнонаціонального характеру боротьби, участі в ній, зокрема в УПА, діячів різних політичних поглядів. У висліді збір моєї пропозиції не схвалив.

Проте пропозиція творення рад не була зовсім похована. Поперше, на час, коли це питання дискутувалося на зборі, прототип такої ради існував уже в Тернопільській області. Подруге, що важливіше, невдовзі після III НВЗ питання «рад» виринуло у формі проекту творення зверхнього політичного центру загальнонаціонального характеру для УПА та всього визвольного підпілля. Як згодом писав Тарас Чупринка, цей плян «зродився в колах Головного Командування УПА восени 1943 року».¹⁹ А у вересні того ж року Провід ОУН ухвалив на своєму засіданні утворення такого центру в порозумінні з Головним командуванням УПА. У його склад увійшли б громадські діячі з різних земель України, незалежно від політичної приналежності, але за умови готовости визнавати платформу боротьби за державну незалежність України проти німецьких і більшовицьких окупантів. З доручення Проводу ОУН у цій справі вів розмови з різними політичними діячами Михайло Степаняк, а згодом для здійснення цього пляну була створена

19. «Бюро інформації Української Головної Визвольної Ради», рік I, вип. 2, серпень 1948, стор. 9.

Ініціативна комісія, до складу якої входили Лев Шанковський, Дарія Ребет, Ростислав Волошин, Ілля Сім'янчук та ін. Це дало початок створенню Української Головної Визвольної Ради. Не від речі сказати, що саме на той час відновилися наші зв'язки з польським підпіллям та почалися розмови з представниками окремих сателітів Німеччини (угорцями, румунами), й українські партнери вже тоді виступали від імени згаданої Ініціативної комісії.

VI

Покликання Проводом ОУН і Головним Командуванням УПА Ініціативної комісії для створення зверхнього політичного центру було результатом не тільки згаданого вище факту участі в протинімецькій боротьбі ширших кіл українського суспільства, але також тих програмових змін, які сталися в ОУН під час німецької окупації, головним чином у висліді зустрічі членів ОУН з наддніпрянськими братами, серед яких їм довелося працювати, та участі людей з Великої України в ОУН, УПА чи взагалі у визвольному підпіллі.

Таким чином ми доходимо до другої групи питань, що їх розглядав III НВЗ, питань, за що бореться український визвольний рух, за яку самостійну Україну, з яким її політичним устроєм, соціальним ладом, з якими політичними правами громадян і з яким місцем у цій державі політичних партій чи організацій.

У перших частинах цієї статті я говорив про те, яку роботу у цій ділянці було проведено в ОУН уже за перших двох років її боротьби проти німецьких окупантів. Я згадав, що не тільки в організаційних питаннях (розбудова підпільної мережі, поширення підпільної літератури самостійницького змісту, чітке визначення політичної лінії боротьби проти обох імперіялізмів), але й у програмових III НВЗ не мусів починати від себе. Проте на зборі треба було докладніше оцінити минулі і нові досягнення або невдачі, а у справах програми зберегти те, що витримало пробу життя, усунути те, що заважало, піддати його критичній ревізії і ці нові зміни легалізувати. У такому плані III НВЗ має історичне значення, і так на нього дивляться свої та сторонні дослідники.

Питання програми ОУН на досвіді, що його вона здобула в роках 1941–43, були предметом праці Програмової комісії, але вони здебільшого детально обговорювалися і вирішувалися на пленарних нарадах III НВЗ. Як можна здогадуватися з досі сказаного, на зборі йшлося передусім про ті нові елементи програми, що їх підказувала зустріч ОУН з центральними і східними землями України. Ці нові програмові позиції вносили насамперед присутні на зборі — на жаль, дуже нечисленні — мешканці тих земель (Й.

Позичанюк, Зіна Л.) і ті, хто довше або коротше мали змогу працювати на Наддніпрянщині (Д. Маївський, В. Кук, О. Логуш і автор цих рядків) та делегати з Волині й Полісся, які були співтворцями УПА та її політичної платформи (Р. Волошин, Я. Бусел). До речі, слід сказати, що власне програмві ідеї платформи УПА мали великий вплив на формування постанов III НВЗ.

Насамперед, III НВЗ відповів на центральне питання боротьби ОУН, визначаючи її мету, як це говориться в його постановах, — «Українську Самостійну Соборну Державу». У порівнянні з програмами інших політичних партій, принаймні останніх десятиріч, — це не була нова мета. Новим був зміст, який збір вкладав у цю мету. Постанови I конгресу Українських Націоналістів 1929 року накреслюють тип державного устрою, що його можна б назвати корпоративним, вони не говорять про свободу політичних груп, навпаки, в них читаємо, що свою політику ОУН «протиставляє всім партійним і класовим угрупованням». Постанови II (краківського) великого збору говорять про побудову української держави на основах «одної політичної організації провідного національного активу»; «Організація Українських Націоналістів змагає до опанування своїми впливами цілоти суспільного життя»²⁰

Інакше це питання розуміли учасники III НВЗ. У передмові до його постанов сказано ясно: «ОУН не бореться за Україну для себе, вона не бореться за владу в Україні...»²¹

Ставлячи націю, як і попередні великі збори, та її право на державну незалежність в основу своєї програми, III НВЗ поставив цей національний принцип також як напрямну у взаєминах між народами взагалі. Тому в його постановах говориться про те, що ОУН бореться також «за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній самостійній державі» і послідовно там також засуджується всякий імперіялізм. Читаємо: «ОУН бореться проти імперіялістів й імперій, бо в них один пануючий народ поневолює культурно й політично та визискує економічно інші народи».²²

Якщо йдеться про політичні права громадян, то постанови I конгресу цим питанням не присвячують окремої уваги, а в постановах II великого збору пишеться про «рівність усіх українців у правах і обов'язках супроти нації і держави» та про «свободу сумління й релігійних культів, не противних моральній силі нації й інтересам Української Держави». Інакше поставлені ці питання на III НВЗ. У передмові до його постанов говориться, що «ідеалом

20. «ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби...», стор. 15, 28,33.

21. Там таки, стор. 102.

22. Там таки, стор. 107.

нової суспільності є вільна людина», що ОУН бореться «за свободу друку, слова, думки, переконань, віри і світогляду. Проти офіційного накидування суспільності світоглядових доктрин і догм». І далі: «За повне право національних меншостей плекати свою власну по формі і змісту національну культуру», «за рівність усіх громадян України незалежно від їх національності в державних та громадських правах та обов'язках...»²³

Хоча за названими тут прикметами суспільство, до якого прагне ОУН згідно з постановами III НВЗ, має всі ознаки плюралістичного, а проєкція устрою самостійної України ставить його в категорію демократичних суспільств та держав, прикметник «демократичний» не згадується в постановах. Він появляється щойно в червні 1950 року у документі «Про уточнення і доповнення до програмових постанов Третього Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів». Документ підписаний: «Провід Організації Українських Націоналістів на українських землях», а побіч нього: «В Україні, 1950 р.» Там говориться про «демократичний державний порядок» та про «свободу політичних і громадських організацій». У цьому напрямі йде дальший розвиток політичної думки в ОУН на рідних землях. У «Деклярації Проводу Організації Українських Націоналістів після закінчення другої світової війни в Європі», з датою «в травні 1945р.», висувається м. ін. таке гасло: «За повну демократизацію всього державного і суспільного життя».²⁴

23. Там таки, стор. 30, 100, 112.

24. Там таки, стор. 108, 112, 133. До речі, у зв'язку зі змінами у програмі ОУН варто згадати про реакцію на ці процеси з боку німців та більшовиків. У збірнику «УПА в світлі німецьких документів» (Книга перша, 1942 — червень 1944), видання «Літопис Української Повстанської Армії», том 6, стор. 94-95, що його зібрав і зредагував Тарас Гунчак (збірник саме друкується) міститься документ німецької розвідки з датою 15 вересня 1943 року з м. Здолбунова, в якому пишеться, що «біля середини червня 1943 року відбулася в Західній Україні Третя конференція ОУН» і що на тій конференції м. ін. «рішено відкинути будь-які претенсії ОУН на виключне керівництво в українських справах», що «у структурі ОУН заіснували основні зміни у зв'язку з відкиненням її фашистського характеру» та що «внутрішньо це вказує на зміну політичних принципів ОУН у бік демократичного світогляду».

Інакше на зміни в ОУН, на III Конференцію і III НВЗ zareагували більшовики. У виданій Інститутом історії Академії наук УРСР праці В. С. Коваля «Міжнародний імперіялізм і Україна 1941-1945» (Наукова думка, Київ 1966, 267 стор.), читаємо про III НВЗ: «Головним завданням ОУН „збір“ проголосив боротьбу проти „московського імперіялізму“, тобто проти радянської влади на Україні. Для буржуазного націоналізму це було зовсім природно, і, якби рішення „збору“ цим обмежилися, про них можна було б і не згадувати. Та поряд з тим в них аналізувалася зовнішньополітична ситуація, і ця частина рішень бандерівського „збору“ становить значний інтерес. Вихідним пунктом аналізу була констатація неминучої поразки фашистської Німеччини і суперечності інтересів головних держав у таборі

Тут варто згадати, що ще у виданому в грудні 1940 року «Маніфесті» ОУН говорилося про права працюючих «творити свої власні громадські та професійні організації»,²⁵ у порівнянні з чим постанови II (краківського) великого збору були кроком назад.

Якщо йдеться про соціально-економічний аспект програми ОУН, то тут розбіжності між постановами окремих зборів відносно менші, а в деяких відношеннях вони подібні. Наприклад, постанови I конгресу говорять про приватну земельну власність селян, обмежену державним контролем щодо продажу й купівлі землі, постанови II збору кладуть акцент на загальне гасло «українська земля українським селянам», а постанови III НВЗ говорять тільки про «знищення більшовицько-німецької експлуататорсько-кріпацької системи організації сільського господарства на Україні» та про те, що «що українська державна влада не накидуватиме селянам однієї форми користування землею». Щойно у згадуваних вище доповненнях Проводу ОУН на рідних землях 1950 року говориться про те, що ОУН бореться «за безплатну передачу землі селянам у власність у розмірах трудових господарств, за визначення законом нижчої і верхньої межі для цих господарств», що, очевидно, є важливим доповненням, коли мати на увазі різницю між правом користування і правом власності (всі цитати з названого вище джерела, стор. 7-8, 28, 109, 108).

По суті всі три великі збори висловилися за удержавлення важкої та важливої для оборони країни промисловости. Перший збір пропонує передати інші підприємства приватному капіталові і взагалі «співпрацю держави, кооперації та приватного капіталу», а два наступні наголошують громадсько-кооперативний принцип організації господарства і приватну торгівлю «нижчих ступенів», але «державну власність важкого промислу і транспорту» (II збір). У постановах III НВЗ говориться про «національно-державну організацію великої торгівлі, за громадсько-кооперативну дрібну торгівлю та дрібну приватну торгівлю, за вільні базари». У доповненнях Проводу ОУН на рідних землях 1950 року читаємо ще таке: «За національно-державну організацію банкової системи і великої торгівлі, за громадсько-кооперативну дрібну торгівлю, за дрібну приватну торгівлю». Постанови II великого збору підкреслюють ще «загальне і повне право власности на продукти своєї праці», що свідчить про заборону користуватися найманою працею. Крім цього, у постановах II збору є загальне твердження, що

переможців, а також розрахунок на знесення Радянського Союзу у війні... „Не в інтересах альянтів буде — говорилося в рішеннях 'збору', щоб більшовики оволоділи Європою, тому вони прагнуть в сучасній війні до послаблення і в дальшому до розгрому росіян”» (стор. 104, 105).

25. Там таки, стор. 23.

«власником усієї землі й вод, підземних і надземних багатств, промислу й шляхів комунікації — є сам Український народ і його Держава» (Там таки, стор. 7, 8, 9, 28, 110).

У питанні про права робітників чи загалом трудящих у постановах I збору говориться про «об'єднання» членів усіх суспільних груп «у професійних організаціях з правом синдикалізування після територіяльного принципу і після галузей виробництва», що вони «матимуть своє представництво в органах державної влади» та що «в приватних і державних промислових підприємствах будуть утворені виробничі ради з представників підприємців, керівників і робітників, з правом вгляду і контролю над технікою продукції... Працедавці і працівники матимуть право вирішувати взаємні спори шляхом третейських судів». Постанови другого збору проголошують принцип: «фабрики й заводи українським робітникам», що назагал має чисто декларативне значення, але водночас говорить про «законну участь робітників у кермі і зисках підприємств». Постанови III НВЗ йдуть у цьому питанні далі: «За участь робітників у керівництві заводами, за фаховий а не комісарсько-партійний принцип у керівництві... За вільну працю, вільний вибір професій, вільний вибір місця праці. За свободу профспілок. За знищення стахановщини, соцзмагань, підвищення норм та інших способів експлуатації працюючих» (там таки, стор. 10, 11, 28, 29, 109, 110).

Таким чином, члени ОУН, що в умовах німецької окупації України зустрілися з українцями, які пройшли вже кризу два десятиріччя більшовицької влади, не були цілковито без політичної зброї, якщо йшлося про соціально-економічний аспект програми ОУН. Навіть якщо поодинокі засади цієї програми не давали відповіді на всі питання про майбутнє народного господарства самостійної України чи питання соціальних прав робітників і селян, вони їх не ігнорували. Про них писалося в постановах всіх зборів ОУН, ця тема розглядалася у довоєнній літературі ОУН, передусім у працях Миколи Сціборського. Лише що, діючи передусім у західних областях України, члени ОУН цими питаннями менше турбувалися, зрештою, цим менше турбувалися також інші, легальні українські політичні партії. Це було дуже неприродне, бо соціальне й економічне поневолення українського населення західних областей під польською окупацією було не менш безоглядне, ніж національне колонізація українських земель при малоземельності чи безземельності частини українського селянства, безробіття робітництва, брак будь-яких інвестицій держави у соціально-економічне піднесення західних областей тощо. Щойно в 1930-их роках ОУН та інші політичні партії серйозніше поставилися до цієї проблеми.

Таким чином слабкістю ОУН було занедбання соціально-

економічного аспекту у практичній політичній діяльності, бо головний наголос кладено на боротьбу за національні права проти польських окупантів з вірою, що в самостійній Україні всі ці питання будуть справедливо розв'язані. З цієї ж причини те, що називаємо оунівським програмовим ревізіонізмом, який стався під час другої світової війни і що знайшло своє віддзеркалення у постановках III НВЗ, — це в першу чергу питання в галузі прав людини і громадянина в українській державі, прав національних меншостей, питання політичного устрою, що був би тотальним запереченням тоталітарно-диктаторських режимів, тобто питання політичної і соціальної демократії, свободи інтелектуальної творчості, свободи культури, мистецтва, наукових дослідів без втручання левіятана-держави, врешті, питання такого устрою, в якому не було б володіння однієї партії, загалом суспільності, ідеалом якої була б «вільна людина».

Власне внесення тих вартостей у нову програму ОУН на III зборі було тією новиною, яка відрізняла його від попередніх зборів і давала в руки ОУН міцну зброю в боротьбі проти антинародних систем нацизму і більшовізму. Постанови III НВЗ дали вказівки щодо дальшого розвитку політичної думки ОУН. Свідченням цього є пізніші писання таких видатних публіцистів визвольного підпілля, як П. Полтава, О. Горновий, С. Кужіль, А. Панасенко, Ярослав Старух-Ярлан, Д. Шахай та ін. Їхні праці стали тривалим надбанням не тільки ОУН, але української політичної думки взагалі. Коли в 1946 році керівний діяч ОУН 1930-их років Ярослав Старух видав польською мовою на Закарзонні памфлет «Упир фашизму», в якому він назвав московський більшовізм «червоним фашизмом», — це показник того довгого шляху, який пройшов організований український націоналістичний рух від типу модних за міжвоєнного періоду рухів інтегрального націоналізму до народного руху за національні, людські та політичні права. Ця еволюція сталася в процесі боротьби народу, отже й українських націоналістів, з народодовбивчими режимами Берліну й Москви, і вона вивела їх на шлях, на якому прагнення народу до державної незалежності йде в одному річищі з його прагненням до політичної і соціальної демократії, з гуманізмом, з пошаною до інших народів і співпрацею з ними на принципі взаємовизнання і невтручання у чужі справи.

Вкінці, треба сказати таке. Всупереч побоюванням тогочасних скептиків, III НВЗ і внесені ним зміни у програму ОУН, шлях до демократії цієї організації ні в чому не послабили, не зменшили її оперативності, дисципліни, наснаги чи жертвовності її членів. Навпаки, програмові зміни додали ОУН сили в боротьбі з ворогом. Сьогодні, у сорокріччя III НВЗ треба відзначити, що з відомих його учасників 10 загинуло в боротьбі з ворогом, доля двох не відома, а один помер після довготривалого ув'язнення в тюрмах і таборах

СРСР. Життям заплатили також тисячі членів ОУН, УПА та всього визвольного підпілля. Про тих учасників цієї боротьби, що вижили і з якими зустрічалися чужинці в таборах СРСР, ці останні висловлюються з пошаною і подивом. Такої оцінки заслуги собі ті українці не тільки своєю мужністю і героїзмом, але й політичними ідеями і програмою, яку вони проповідували. Принаймні частина цієї заслуги зумовлена ідейно-програмовими процесами, що сталися в ОУН під час другої світової війни, перший етап яких завершився на Третньому надзвичайному великому зборі ОУН.

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХІХ СТОРІЧЧЯ

НА БАЗІ ТОГОЧАСНИХ НІМЕЦЬКИХ ДЖЕРЕЛ

Степан Процюк

Man brauche schon deshalb nicht immer denselben Standpunkt zu vertreten, weil einen niemand daran hindern kann, klüger zu werden.

Konrad Adenauer

Things are seldom what they seem, skim milk masquerades as cream.

W. S. Gilbert

У вивченні економічної історії України нам не дуже пощастило. З уваги на те, що в СРСР (і в УРСР) перенаголошують в історичних дослідженнях історію так званої матеріальної культури, яка справді близько пов'язана з економічним розвитком країни, наші еміграційні історики зосередилися здебільшого на студіях політичної історії. Праць з економічної історії України, зокрема з історії дореволюційного періоду, в еміграційній науковій літературі післявоєнного періоду (після 1945 року) дуже мало.

Якщо мова про стан в УРСР, то поважні спроби вивчати економічне минуле наших земель роблено двічі. Насамперед з'явилися цінні праці з цієї тематики в двадцятих та на початку тридцятих років нашого сторіччя; клясичними тут є праці Дмитра Багалія, Михайла Слабченка, Костянтина Воблого, Олександра Оглоблина та їхніх учнів, якщо вони якось врятувалися від розгрому тридцятих років.¹ Другим щасливим десятиріччям були роки 1952-62, а частково ще й 1963-71. За цих років знову відродилося систематичне вивчення економіки старої України, але цього разу визначних монографій маємо дещо менше (О. Нестеренко, В. О. Голубоцький, Ф. П. Шевченко), більшість студій з'явилася у вигляді

1. Як приклад гадаємо, що деякі праці Олексі Барановича, історика магнатських господарств на Україні (зокрема на Волині), з'явилися аж на переломі п'ятдесятих-шістдесятих років. Відома праця Євгена Сташевського «Історія докапіталістичної ренти на Правобережній Україні», написана ним у середині тридцятих років і збережена його дружиною, вийшла друком щойно 1968 року, себто через 30 років після смерті автора, і то не в Києві, а в Москві.

окремих нарисів, розкиданих по багатьох напівперіодичних тематичних збірках.²

За доби нового розгрому (1972-79) проблематика економічної історії дореволюційної України знову зникає з видавничих плянів Києва, інколи лише з'являються окремі невеликі праці, які ніяк не вказують на те, що в українських університетах читають лекції з економічної історії України, або що якийсь інститут систематично вивчає історію України в економічному аспекті.

А що згадані два періоди розвитку економічно-історичних студій на Україні були короткі, в картині економічного минулого країни залишилося багато білих плям, і з цієї причини про деякі відтинки історії наших земель ми маємо викривлені уявлення, ще й підсилювані деякими неправильними тезами чи «теоріями», висуненими не досить кваліфікованими дослідниками-самоуками. З іншого боку, значною хвилю більшої праці, що друкуються на Україні, є те, що вони вкрай недостатньо використовують західні джерела, присвячені Україні. Складається враження, що ці джерела або були чомусь недоступні для дослідників в УРСР, або (хоча це досить неймовірно) авторам не вільно було їх наводити.

Тому здається корисним познайомити читачів з деякими фактами, відзначеними і зафіксованими чужими статистиками чи просто спостерігачами. Найперше звернемося до даних щодо кількості населення України чи, точніше, її великих міст. Період, про який говоритимемо, — кінець 18 сторіччя, а докладніше — 1790-1805 роки, себто часи наполеонівських походів та останнього розподілу февдальної Польщі, отже часи, за яких польські й російські, не кажемо вже про українські, статистичні та господарські обліки та описи ставали дедалі рідкіснішими, дезорганізованішими, недостовірнішими, а то й просто відсутніми. Це також часи, коли господарство України перебувало в критичному занепаді.

Розглядаючи питання кількості населення українських земель у 18 сторіччі, демограф В. І. Наулко підрахував на підставі так званих ревізій, які провадив тоді російський уряд, що населення цих земель становило в 1795 році близько 7,9 мільйонів осіб, а в 1811 році близько 8,6 мільйонів.³ За тогочасним адміністративним

2. Назвемо тут насамперед такі, як «Історія народного господарства та економічної думки Української РСР» та «Український історико-географічний збірник», а також «Економічна географія», «Географічне дослідження». Хоча заголовки деяких з названих збірників вказують на те, що їхня тематика не пов'язана безпосередньо з економічною історією, проте майже всі вони містять статті й на історично-економічні теми.

3. В. І. Наулко, «Етнічний склад населення Української РСР». Київ, 1965, стор. 35-38. Демографічну ситуацію України того часу детально вивчає В. М. Кабузан в своєму «Заселении Новороссии (Екатеринославской и Хер-

поділом, це населення заселявало землі Правобережної, Лівобережної України і так званої Новоросії. Згідно з поданими числами, ми могли б сподіватися на цих землях існування досить великих міст. Це питання мало досліджене, але існують джерела, які кидають жмут світла на цю проблему. У першій чверті 19 сторіччя великою популярністю користувалася у Центральній Європі «Нова географія» німецького вченого Д. Штайна,⁴ що вийшла першим виданням у Ляйпцігу 1808 року і між 1809-22 роками була перевидана (виправлена й побільшена) аж 12 разів. Ця книга подає дуже цікаві дані про наші землі, відсутні або промовчувані в працях українських авторів.

Так довідуємося, що населення міста Києва 1800 року становило лише близько 12 тисяч осіб, а з ближчими і дальшими передмістями близько 40 тисяч (12 видання, стор. 165; у дальшому подаємо сторінки цього видання).⁵ Про Київ Штайн не каже надто багато, він лише відзначає вагу київських так званих контрактів (ярмарків), хоча контракти в Дубні на Волині називає не менш важливими. З інших міст Штайн згадує ще Харків, Бердичів, Кам'янець Подільський, Полтаву (яку автор називає Pultawa), Чернігів, Миколаїв, Херсон, Одесу, Кременчук, Катеринослав, а також такі, як Радивилів, Очаків, Лубні, Тираспіль, Симферопіль, Маріюпіль (тоді Маріянопіль). Іншими словами, розмір і пріоритет міст України були зовсім іншими, ніж за пізніших часів 19 сторіччя. Числа щодо кількості населення Штайн подає ще для Одеси (40 тисяч), Херсону (22 тисяч) і Бердичева (24 тисячі, «з яких три чверті євреїв»). Містами майже того самого порядку були далі Бендери (20 тисяч), Хотин (20 тисяч), Ізмаїл (10 тисяч), Таганріг (6 тисяч) і

сонской губерний) в XVIII — первой половине XIX века, 1719-1858 гг.», Москва, 1976; «Изменения в размещении населения России в XVIII — первой половине XIX в.». Москва, 1971.

4. D. Christian Gottfried Daniel Stein (Professor am berlinisch-köllnischen Gymnasium zur grauen Kloster, Mitglied der königl. Akademie nützlicher Wissenschaften zu Erfurt, der grossherzogl. Societät für die gesamte Mineralogie zu Jena, der allgemeinen kameralistisch-ökonomischen Societät zu Erlangen і т. п.), «Kleine Geographie», 12 виправлене і поширене видання. Ляйпціг, J. C. Hinrichssche Buchhandlung, 1822, VIII+346 стор.

Не кожна «географія», видана на початку 19 сторіччя, містить відомості про Україну. Прикладом може бути книга, видана 1824 року в США: Jedidia Morse, D. D., Sidney Edward Morse, A. A. Бостон, Richardson-Lord, 360 стор. У короткому розділі про Росію автор згадує лише єдине українське місто — Одесу, а в розділі про Польщу (власне про колишню Польщу) — місто Lemberg (Львів), будь-які ж дані про економіку країни відсутні. Попри це ця книга до 1824 року була перевидана двадцять чотири рази, що свідчить про невибагливість американського читача.

5. Щодо кількості населення Києва кінця 18 сторіччя існують дещо суперечливі погляди. «Історія Києва», видана в Києві 1960 року (том 1, стор. 280-281) подає приблизно таке саме число, що й Штайн, себто 1796-1800 років у межах від 18 до 30 тисяч. Число 23 тисячі осіб вважають за уточнене.

Теодосія (5 тисяч). Вагу міст визначала ще кількість шкіл у них; так, у Харкові існували, цитуємо за автором: «Universität, Gymnasium, philotechnische Gesellschaft, bischöfliches Kollegium, Kreisschule, weibliche Erziehungsanstalt» (університет, гімназія, філотехнічне товариство, єпископський колеґіум, районна школа, жіночий ліцей). Згадка про філотехнічне товариство є особливо цікавою, тут слід було б розшифрувати, яку установу автор має на увазі. Одеса мала судноплавно-комерційну школу, гімназію, медичний колеґіум, жіночу школу. У Чернігові були семінарія, вища навчальна школа, реміснична школа. У Лубнях — ветеринарна школа і фармакологічний заклад. Штайн згадує також Ніженський ліцей, який називає «Gymnasium der höheren Wissenschaften» (так він на той час і називався). Але Київ мав тоді лише єдину гімназію. Отже, за важливістю і рівнем першість належала Харкову та містам Південної України. Також у промислово-торговельному відношенні ці міста були значніші. У Харкові Штайн відзначає виробництво килимів, прядильні льону, фабрики льняних та фільцових матеріалів, у Бердичеві — торгівлю сільсько-господарськими продуктами та худобою, особливо кіньми, якими гандлювали росіяни, татари й киргизи. У Глухові — виробляли поташ, в Одесі й Херсоні будували кораблі. Далі Штайн говорить про годівлю расової рогатої худоби та породистих овець в Очаківському степу, про садівництво в Басарабії⁶ та в суміжних районах. До речі, на Катеринославщині були великі поселення греків (біля Маріюполя), вірмен (Нахічеван); між іншим, у Маріюполі були школи з грецькою мовою навчання.

Згідно з тогочасним звичаєм, Штайн найдокладніше перелічує міста, в яких були осідки церковної адміністрації, при тому особливу увагу чомусь приділяє неправославним віровизнанням. Так, католицькі єпископства були тоді ще в Кам'янці Подільському, Могилеві; у Кам'янці Подільському резидував також вірменський єпископ. Православні єпископства Штайн згадує лише в Могилеві, Воронезі та Чернігові (митрополія).

Як бачимо з наведених даних, Південна Україна відігравала на переломі 18 та 19 сторіч більшу господарську ролю, ніж її північні області, а значення Києва було невелике, його торгівля занепала, шкільництво було недорозвинене. Слід мати на увазі, що в липні 1811 року Київ був знищений пожежею. Два фактори зумовили занепад середніх і північних районів України 1780-1820 років: поперше, цілеспрямована політика російської царської адмі-

6. Штайн старанно перелічує багато сортів овочів, вирощуваних в околицях Кишинева: 1821 року в садах міста було 80 тисяч овочевих дерев, з яких продавали річно 50 тисяч щеп 400 різних ґатунків. Там вирощували також 70 ґатунків троянд та 200 ґатунків різних рослин для куховарства (прянощі).

ністрації, що зосередила свої зусилля на розбудові причорноморських районів як заборони проти Туреччини і аж ніяк не була зацікавлена в господарському добробуті (а тим самим і в незалежності) нащадків козацької старшини, українського вільного селянства чи українських міщан; а подруге, те, що за тих часів Правобережжя перебувало, попри розподіл Польщі, все ще під сильними польськими впливами, і політика Москви прямувала до знищення цих впливів шляхом послаблення економічної бази польських землевласників та їхніх попутників і взагалі апарату на Україні. Після ж польського повстання 1831 року царська влада дістала підставу вже безпосередньо репресувати польських конспіраторів на Україні, і аж тоді українська господарська ініціатива (можемо сказати: заможні прошарки населення, а за сучасною економічною термінологією — український капітал) почала закріплюватися на позиціях, що перебували до того часу в польських і пов'язаних з ними чужинецьких руках.

Опис українських земель Штайна короткий, але його треба вважати за досить вірний, бо, перевидаючи «Географію» багато разів, він мав змогу весь час перевіряти подані дані і враховувати корективи, надіслані читачами. Дані Штайна становлять своєрідний коментар до досить численних праць,⁷ які обговорюють стан на Україні на переломі 18 та 19 сторіч, але які чомусь не наводять чужинецьких західних джерел.

Коли мова про чужинецькі джерела початку 19 сторіччя, багато більше пощастило тут західноукраїнським землям, які після

7. Ще 1958 року Інститут історії АН УРСР опублікував схему періодизації й основні теми дослідження історії України. Однією з центральних тем була така: «Розклад феодално-кріпосницької системи і розвиток капіталістичних умов на Україні в другій половині 19 ст.». Точно за цією схемою (а поза схемою досліджень в СРСР провадити не можна) видано в УРСР невелику кількість праць (наприклад, А. Лаврова, І. М. Нефедова, І. О. Гуржія, Т. І. Дерев'янкін), що охоплюють саме цей вузько визначений період. Проте, найважливіші праці з економічної історії України того періоду з'явилися в Москві. Тут слід згадати насамперед цикл праць Е. І. Дружиніної («Северное Причерноморье 1775-1800 гг.», Москва, 1959; «Южная Украина 1800-1825 гг.», Москва, 1970) та праці згаданого нами В. Кабузана. Найновіша книга Дружиніної «Южная Украина в период кризиса феодализма в России, 1825-1860 гг.» вийшла 1981 року і становить четверту частину її багатотомної історії економіки Південної України 1775-1860 років. Цікаво згадати, що в двадцятих і на початку тридцятих років ще була узвичаєна схема історії України за повними сторіччями, себто були історики, наприклад, 18 чи 19 сторіч. За такою періодизацією працювали тоді такі дослідники економіки старої України 18 сторіччя, як І. Кравченко, М. Крачківський, С. Шамрай, М. Тищенко та інші. Згідно з новими даними, на нараді 21 травня 1976 року Академія наук УРСР ухвалила посилити дослідження феодалного періоду історії України і накреслила перспективний, координаційний план досліджень на 1980-1990 роки (див. «Вісник АН УРСР», 1978, число 12, стор. 38).

остаточного розподілу Польщі опинилися в кордонах Австро-Угорської імперії. Одержавши ці землі, австрійська адміністрація зробила доволі точний статистичний опис, а загальні підсумки перепису подає надзвичайно цікава книга професора статистики віденської Військової академії «Терезіанум» Й. Бізінгера.⁸

Територія західноукраїнських земель (і суміжних смуг) подана в цій книзі, становила 2 438,95 квадратних миль, у тому числі на Східню Галичину припадало 1 389 кв. миль, на Західню Галичину — 877,20 кв. миль, а на Буковину — 172,75 кв. миль. Закарпаття автор зараховує до угорських земель і окремих даних про нього не подає. Населення Східньої Галичини в 1806 році становило 3 454 503 осіб, Західньої Галичини — 1 288 998, а Буковини — 190 389 осіб.⁹ Як бачимо, відомості дуже точні, але нам не відомо, як цієї точності досягнуто. Очевидно, Бізінгер взяв їх з переписних звітів і не багато думав про можливість помилок описувачів.

Зате населення міст Бізінгер подає вже в заокруглених числах. Так, Краків мав 25 тисяч населення, Львів 50 тисяч (себто кількість, якої Київ досягнув лише 1850 року,¹⁰ а далі за важливістю і розміром іде місто Броди — 20 тисяч населення («worunter gegen 16 000 Juden sind»: у тому числі близько 16 тисяч євреїв). З таких зауважень Бізінгера виходить, що він був досить здивований непомірно великою ролюю євреїв в економіці області, приєднаних до Австро-Угорщини 1772 року. Далі йде Ярослав — 12 тисяч населення і Чернівці 4 тисячі населення. Отже, й на Західній Україні пріоритет місцевостей 1806 року був інший, ніж це склалося пізніше.

Особливо цікавою є характеристика, яку Бізінгер дає західноукраїнським землям того часу. Підкреслюючи вагу і користь акту

8. J. C. Bisinger, General-Statistik des österreichischen Kaisertums. Ein Versuch. Відень-Трієст, 1807, С+299 стор.

9. Volksbestand nach dem am 26 Dezember 1805 zu Pressburg geschlossenen Frieden.

10. Чи не найкращі дані про населення українських міст наприкінці 18 і на початку 19 сторіччя можна знайти у відомій монографії економіста-історика О. Нестеренка «Розвиток промисловости на Україні», том 1. Київ, 1959. Праця Нестеренка (видана у трьох томах) цінна ще й тим, що, крім архівних першоджерел, він використовує праці старих класиків дослідження економіки України: А. Скальковського, Д. Багалія, М. Домонтовича, книги яких тепер майже неприступні для дослідників. Хотілося б ще підкреслити, що особливо цінними томами монографії Нестеренка є саме том 1, що охоплює 18 та першу половину 19 сторіччя, а також том 2, присвячений другій половині 19 та початку 20 сторіччя (до 1917 року). Третій том, що вийшов друком 1966 року, віддзеркалює вже «охолодження» політичного клімату на Україні, є сухим реєстром змін в економіці УРСР 1918-1963 років, спирається лише на офіційні статистичні повідомлення і, на відміну від двох попередніх томів, не використовує жадних архівних матеріалів. Нестеренко, як майже всі радянські автори, ніколи не посилається на будь-які чужинецькі західні публікації.

скасування панщини 1782 року, він твердить, що «*der eigentliche Bürgerstand*» (справжнє міщанство) оформилося власне під австрійським пануванням, коли в країні запанували німецькі звичаї («*indem dort alles auf deutschen Fuss eingerichtet wurde*»). На початку 19 сторіччя майже вся торгівля перебувала в єврейських руках, і в різних коментарях автор книги цього стану не схвалює, інколи його коментарі мають досить різкий тон: «*der nach klingender Münzen düsternde Jude*» («жадібний до дзвінкої монети єврей»). Але він також не шкодує гострих зауваг і на адресу галицького селянства, та про це далі.

Видобуток корисних копалин був на низькому рівні. Бізінгер згадує лише про продукцію олива та срібла на Буковині; витоп усього металу становив 1805 року 1 557 центнерів та 50 фунтів,¹¹ з чого вироблено 1 065 «марок»¹² стопу для лютування та 3 «динари» срібла. Наступною щодо важливості була в Галичині продукція солі, яку тоді продавали здебільшого нерафінованою, себто в такому вигляді, як її видобуто. Робітник був тоді оплачуваний дуже низько, бо в ціні одного центнера солі у 2 флорини («ренських»), 27 крейцарів («грейцарів»), — 1800 року оплата праці гірника становила лише 20 крейцарів; (стор. 181). На Покутті, в Підгірцях (автор пише *Podgorcze*) видобували якісний кремій: «*Feiersteine, die über 100 Abfeuerungen aushalten*» («Запальниковий камінь, що витримує понад 100 запалювань»), який у 1806-07 роках експортовано, між іншим до Франції (20 тисяч фунтів).

Експортною продукцією було тоді в Галичині сукно і, передусім, льняне полотно. 1802 року вивезено морським шляхом через Данціг 40 260 так званих ряден льняного полотна; воно йшло до Англії, Франції, Голландії, Португалії, Іспанії та до Гамбургу й Любеку. (Понад 80% цього полотна було з Галичини; стор. 204). Особливо великим постачальником полотна був Золочів та його околиці; з цього полотна в країнах-імпортерах робили не білизну, а корабельні вітрила, а з гірших сортів — мішки. Як бачимо, цей вжиток віддзеркалює зовсім інші сторінки економіки тих років, питомі лише першій половині 19 сторіччя і майже зовсім не відомі

11. Центнер був тоді офіційною мірою ваги. Приблизно 56 кілограмів.

12. Марка (*Wiener Mark*) була мірою ваги, зокрема для металів і стопів, які вживалися у виробі металевих монет. Взагалі тогочасні міри довжини, площі та ваги були в Австро-Угорщині цілком відмінні від сучасних мір, а також відмінні від мір, що тоді були поширені на інших українських землях.

Тут мусимо, між іншим, згадати, що останніх років покладено початки вивчення системи мір на Україні, зокрема цінними є монографії Василя Винника «Назви одиниць виміру і ваги в українській мові» (Київ, 1966) та Олени Сидоренко «Історична метрологія Лівобережної України XVIII в.» (Київ, 1975), а також до деякої міри Костянтина Швецова «Математика на Україні в XIV-XVII століттях» (Київ, 1968). Але система мір західно-українських земель, особливо нестійкого періоду кінця 18 та першої половини 19 сторіччя, вивчена недостатньо.

сьогодні. Цікаво навести тут відповідні зауваги Бізінгера; «У Золочівській окрузі євреї часто купують 1000 ряден готового вітрильного полотна і надсилають до Данціґу. Полотно для мішків, яке також з цієї округи надсилають до Данціґу, приносить євреям від 4 до 5 тисяч голляндських дукатів річно».

Суконна і шкіряна промисловість Галичини працювала також на чужинців, у цьому випадку для постачання гарнізонів австрійської армії. Так, фабрика сукна в Ярославі давала річно близько 1 000 коців (*grobe Tücher*) для армії, тонкі коци виробляла невеличка фабрика в Залізцях, а єдина на цілу Галичину фарбарня текстильних матеріалів була у Львові. Також фабрика шкіри в Буську працювала для потреб армії. Традиційним, з уваги на кліматичні умови південно-східніх районів Галичини, було вирощування тютюну та його переробка. Виявляється, що відомою вже тоді була тютюнова фабрика у Винниках під Львовом, яка разом з двома іншими фабриками у Зборові та Чорткові давала річно 45 000 центнерів тютюну та 8 000 центнерів табаки до нюхання.

Економіку країни характеризують цікаві дані про транспорт і зв'язок. На початку 19 сторіччя засобом пересування були так звані диліжанси, себто кінні поштові карети. 1805 року в Східній Галичині було 79 станцій диліжансів, а в Західній — 57. Диліжанси перевозили не лише пасажирів, а й пакунки та вантаж. Проте, цей громадський транспорт¹³ не був досконалий, у тогочасній літературі маємо на це багато натяків. Бізінгер пише, наприклад, про «труднощі через неймовірну повільність руху, як і через довільні зупинки диліжансів у дорозі біля корчем і шинків...»; і дещо далі: «довгі чекання при зміні коней є дуже часті» (стор. 258).

Якщо йдеться про торгівлю, то містами, в яких були важливіші торговельні доми та склади товарів, були Львів, Підгірці й Броди.

Значну увагу присвячує Бізінгер відносинам, що панували на переломі 18 та 19 сторіч у галицькому селі. Тут його зауваження є особливо гострі і на перший погляд здаються надмірно критичними. Але не забуваймо, що дуже подібну, ба й ще критичнішу характеристику галицького села знаходимо також у багатьох інших тогочасних писаннях авторів-чужинців. Найвідомішим є спостереження першого австрійського губернатора Галичини графа А. Перґена в його меморіальній записці цісареві Йосифові II 1773 року, а також праці австрійських дослідників, як А. Й. Бравер (A. J. Brawer), Й. Ропер (J. Rohrer), Ф. Краттер (F. Kratter), Й. Демян (Demjan) та інші. Вислів «галицька нужда» (*nedza galicyjska*) став з того часу синонімом стану українського села (й міста) в західніх областях України.¹⁴

13. Слід відзначити, що багатші кола населення (аристократія, землевласники, великі комерсанти, високі службовці) подорожували з численною челяддю своїми власними каретами.

14. Зацікавлених читачів відсилаємо до блискучої монографії М. П.

Сільське господарство західньоукраїнських земель того часу стояло на надто високому рівні, зокрема поганий був стан тваринництва. Не зважаючи на дошкульні морози та сильні вітри, селяни в Галичині часто держали худобу і взимку на подвір'ї або в нужденних стайнях: «В Угорщині та Галичині вся велика рогата худоба стоїть за найбільшого холоду і найгіршої погоди під відкритим небом і вдень і вночі, або її приміщують до найзлиденніших стаєнь» (стор. 151). Подібно неприхильні й критичні щодо нашого селянства зауваження Бізінґера про годівлю овець; часті пошесті й хвороби овець він приписує недбальству селян: «У Галичині вівчарству приділяють найменше уваги: худобу без вибору випасають на найгірших пасовищах, погано доглядають і тримають у тісних стайнях без вікон, від чого часто прикидаються зарази та хвороби» (стор. 151).

Зате селяни повилилися чомусь багато краще з кіньми. Відгоділля коней стояла високо на Буковині, де у Вашківцях був відомий кінний завод (Gestütt),¹⁵ в якому тримали близько 150 жеребців високої кляси. Продукція заводу забезпечувала у великій мірі потреби численних тоді австрійських драгунських полків на легких кавалерійських конях, при тому приблизно 30 найкращих жеребців підбирали річно для генералітету армії. Загалом сама лише Буковина давало щорічно пересічно 2 500 расових жеребців, але під час війни це число збільшувалося до 6 000 коней.

Деякий прибуток давала в наших селах годівля домашньої птиці, насамперед гусей. Справа в тому, що гусяче пір'я було улюбленим матеріалом на подушки й перини серед заможніших прошарків населення. Торгівля ж гусячим пір'ям та пухом перебувала майже виключно в руках євреїв (стор. 155).

Якщо мова про зернові культури, особливо цінною була тут гречка, майже монополю поширена в Галичині. В інших областях Австро-Угорської імперії культура гречки не відома або відома в дуже обмеженому обсязі (наприклад, у Чехії та Моравії).

Також незвичайним для інших районів Австро-Угорщини було галицьке бджільництво, яке стояло на високому рівні. Але й тут Бізінґер не може втриматися, щоб не ушпигнути українського селянина зауваженням, що бджільництво — це для нього «дар природи»: «Ніде культура бджіл не утримується з такими малими

Герасименка «Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства» (Київ, АН УРСР, 1959, 303 стор.) Герасименко використав велике число польських книг з цього питання, а також деякі архівні матеріали, зокрема архіви польських магнатів. Цікаво зазначити, що свою працю Герасименко писав під керівництвом академіка І. Крип'якевича; Крип'якевич був і рецензентом та редактором книги.

15. Про розмір стаєнь свідчить те, що в них затруднено було біля 350 осіб персоналу.

витратами праці, старанности та вправности, як у Галичині та на Буковині; там цю культуру залишають на догляд любої матінки Природи та сліпого випадку».

Осередками продукції меду та бджолиного воску були Микулинці на Тернопільщині та Поморяни біля Золочева. Так, наприклад, Микулинці постачали до Відня щорічно 1 000 «штайнів»¹⁶ воску, а Поморяни аж 100 тонн (два з половиною центнери на тонну) меду (у відрах).

Надзвичайно цікавими, хоч, може, дещо надто критичними є зауваження Бізінгера про національні риси характеру українського населення Галичини. Спосіб життя та звичаї були природні, хоч дещо жорстокі. Життя було назагал бідне, наприклад, на селі майже зовсім не було дорожчих тканин, меблів, кращого посуду. В емоційній сфері населення села керувалося простими почуваннями, любило музику, танок і... випивку. З іншого боку, село відзначалося великою вітальністю, і цим треба пояснити швидкий зріст населення західніх областей України в 19 сторіччі. Спостереження автора-чужинця настільки характерні, що наведемо їх: «З погляду звичаїв завелика і груба хтивість здається найбільшою вадою цих народів. Шахрайство і крадіжки є звичайним явищем серед нижчих суспільних клас, здебільшого серед циган та слов'ян, особливо в Галичині (також у Хорватії, Моравії та Богемії», стор. 89). І перед тим: «Найбільші здібності розмножуватися (або витискати інших) мають слов'яни; там, де вони пускають коріння серед німців або угорців, припиняється розквіт німців та угорців, а за кілька генерацій вони вимирають» (стор.84).

До цих зауважень демографічного характеру треба поставитися з застереженнями, але варто зазначити, що коли такі погляди панували серед німецьких економістів і на початку 20 сторіччя, то вони могли мати деякий вплив на формування екстермінаційної політики супроти слов'ян у нацистській Німеччині. Інші спостереження Бізінгера містять у собі зародки шовіністичного способу думання. Ось що він, наприклад, каже про львівську інтелігенцію того часу: «У Східній Галичині верхівка інтелектуальної культури Львова має претензії на значущість, проте назагал стан літератури не є високий». Усе ж таки, коли взяти до уваги стан не лише літератури, але, наприклад, образотворчого мистецтва чи театральної культури Львова (не кажемо вже про інші, менші міста Галичини) на переломі 18 та 19 сторіч, то зауваження Бізінгера про «претензії» міської автохтонної вищої верстви (на 80% польського роду) здаються правдивими.

На відсталість соціальних взаємин на селі, і не лише в Галичині, а в усій імперії, вказує той факт, що 1806 року нараховувалося в

16. «Штайн має 20 фунтів» (з статистики Бізінгера, стор. 293).

Австро-Угорщині 428 тисяч осіб лише чоловічої челяді (Dienerschaft männlichen Geschlechts), яка схоплювала такі нині вже не відомі професії, як камердинери, лайбгусари, лакеї, челядь до чорної роботи (Dienstknechte) тощо. Такі роди служби були дуже поширені в Галичині й на Буковині, зокрема в господарствах великих земельних власників, як правило неукраїнців (поляків та німців).

Церковна ієрархія на західньоукраїнських землях на початку 19 сторіччя виглядала зовсім відмінно, ніж пізніше (наприклад, напередодні першої світової війни). Греко-католицький єпископат складався з єпископств у Львові, Перемишлі й Холмі, але греко-католицькі єпископства були також у м. Кройц у Хорватії, у Великому Барадині та Мукачеві на Карпатській Русі (тоді під Угорщиною) та в м. Фаґаравч (Blasendorf) у Семигороді (Siebenbürgen). 1805 року нараховувалося 2 467 членів кліру в Галичині, 938 — на українських землях, що входили до складу Угорщини, та 65 священників у Семигороді. Значною була кількість православного населення, якого на східніх землях імперії, зокрема на Буковині та на Закарпатті в суміжних районах було біля 2 600 00 осіб. Резиденції православних єпископів були в таких місцевостях: Темешвар (Temeswar), Вершец (Werschetz), Арад, Бач (Bats), Пакрац (Pakratz), Офен, Карсштадт, Германштадт, Чернівці. Митрополія була тоді в м. Карловиці (Karlowitz),¹⁷ а її прибутки становили 40 тисяч гульденів річно, що на ті часи було великою сумою. Крім цього існували три великі православні монастирі в м. Пунта, Сучава й Драгомирна. У Бізінґера зовсім відсутні дані про стан рабинатів та синагог на наших землях, хоч він в іншому місці зазначає, що у Відні того часу існувала лише одна-єдина синагога (стор. 55).

Майже зовсім нічого не говорить Бізінґер про систему шкільництва. Від обмежується лише загальним зауваженням, що воно було в Галичині дуже відстає. Перелічуючи головні школи чи навчальні установи того часу в імперії (стор. 68-70), він згадує серед них лише лицей у Хирові (це власне вже Західня Галичина).

Ми навели свідчення німецьких географів про стан економіки українських земель на самому початку 19 сторіччя не лише тому, що ті свідчення залишилися дотепер не використаними в українській літературі (особливо радянській),¹⁸ але ще й тому, що вони навіть

17. Нам не пощастило перевірити ці дещо неясні дані Бізінґера. У новіших друкованих джерелах до історії православної церкви на Україні даних про православне населення прикарпатських районів, що входили в 1780-1820 роках до Угорщини, майже зовсім немає. Сам Бізінґер, мабуть, не зовсім точно орієнтувався у складних віровизнаневих умовах Угорщини того часу. Цікаво, що православних він називає «nicht unierten Griechen» («не об'єднані греки»).

18. Німецьких старих джерел до історії України, особливо економічної, є досить багато. Всі вони чекають на свого дослідника. Вже кілька років тому

дещо не відповідають картині, яку малюють сучасні дослідники господарства України цього періоду. Українська література про цю добу дуже вбога, особливо коли йдеться про західні землі. Умови для дослідження економіки країни були для українських дослідників здебільшого дуже несприятливі, перші поважні спроби наладити опрацювання цієї теми зроблено, власне, лише школою академіка І. Крип'якевича в другій половині 1950 років, коли розпочато видання збірок «З історії західньоукраїнських земель» (у 1957-63 роках вийшло 10 томів). Деякі автори, які дебютували в цьому виданні, зуміли опублікувати декілька цінних праць і значно пізніше.¹⁹

Доводиться з прикрістю ствердити, що найважливішими публікаціями, які наświetлюють економіку українських земель кінця 18 та початку або й середини 19 сторіччя, є все таки чужі, наприклад, польські публікації. Зокрема заслуговує на увагу монументальний «Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich»,²⁰ за головною редакцією Філіпа Сулімерського та його численних співробітників, що вийшов у 14 томах у Варшаві 1880-95 років. (У 1902 році вийшли ще два додаткові томи.) Не зважаючи на свою назву, згаданий словник подає насамперед історичні й економічні дані про більшість українських районів, міст, містечок і навіть сіл. Коли переглянути низку так званих регіональних збірників, яких вийшло дотепер уже досить багато на еміграції, то легко спостерегти, що економічна характеристика районів, яким присвячені ці збірники, опрацьована надзвичайно слабо, а то й часто зовсім відсутня. Здебільшого наведено дані лише про кооперативний рух галицьких сіл та містечок, і то лише стосовно 1923-39 років. Даних про транспорт, торгівлю (приватну), промисловість, видобуток корисних копалин, експортні можливості не знаходимо майже жадних. Зовсім немає даних про економічний стан цих районів у, наприклад, 18 сторіччі. Порівняно краще ця справа поставлена в регіональних збірниках, автори яких

Степан Салик звертав увагу на цю проблему у своїй короткій статті в газеті «Свобода» про книгу «Ave Maria - Fünf orientalische Reisebeschreibungen», видану 1729 року в Празі, що також містить багато даних про Україну тих часів.

19. Для прикладу можна згадати такі: Я. П. Кісь, «Промисловість Львова в період феудалізму». В-во Львівського університету, 1968; Ю. Г. Гошко, «Населення українських Карпат XV-XVIII ст.». Київ, Наукова думка, 1976; М. Д. Мандибуря, «Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX-1930-их рр. XX ст.». Київ, Наукова думка, 1978; С. І. Копчак, «Населення українського Прикарпаття». В-во Львівського університету, 1974.

20. Під «Польським королівством» розуміється та частина Польщі, що увійшла після 1772 року до складу царської Росії.

вирішили дати економічні огляди, перекладені саме зі згаданого вгорі словника.²¹

Такий стан вказує на те, що вивчення економіки минулого України виразно занепало. Нині існує велика потреба таке вивчення відновити. Праці давніх польських, угорських, чеських, румунських, німецьких дослідників про економіку українських земель чекають на нашу аналізу та коментарі.

21. Наскільки багатими і докладними є дані цього словника, бачимо з небагатьох прикладів, підібраних лише з одного VIII тому. Так, про Поділля маємо стор. 442-460, про Покуття — стор. 550-560, про Полісся — стор. 579-587; отже все це — цілі розвідки. Малим окремим місцевостям присвячені джерельні великі статті (надруковані густим дрібним друком!). Так, стаття про Підгірці — теж 6 стор., про Підкамінь — 4 стор., про Підволочиське — 4 стор., про Погребище — 6 стор. Усі ці статті містять точні числові дані про економіку цих місцевостей та районів, зокрема стосовно третьої чверти 19 сторіччя. Як ще один цікавий приклад згадаємо, що місту Києву словник (том 4) присвячує 34 сторінки (стор. 61-94), тоді як в «Українській Радянській Енциклопедії» історії й господарству Києва присвячено ледве 5 сторінок (том 6, стор. 315-320)!

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

У ДЗЕРКАЛІ РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ

Анатоль Камінський

У порівнянні з 1982 роком «Радянська Україна» спізнилася цього року з «Закликами ЦК КПРС до 1 Травня» на цілий тиждень. Минулого року (тоді їх було аж 84) їх опубліковано вже 11 квітня, цього ж року — тільки 17 квітня і лише в кількості 56. Та від того в них немає істотних змін. Своїм змістом і суттю ці останні 56 закликів нічим не відрізняються від попередніх 84. Лишилися беззмістовність, заявлена фразеологічна нудота та словесне убозтво. Незмінно присутні, при чому навіть на тих самих місцях, такі давні гасла, як «Хай живе 1 Травня — День міжнародної солідарності трудящих», «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», «Хай живе марксизм-ленінізм» тощо. Інші, як заведено, кожного року міняють своє місце. Так, наприклад, цього року перед ведуть зовнішньо-політичні заклики, тоді як минулого перевагу мали суспільно-економічні та внутрішньо-політичні. Дехто схильний у цьому додати увиразнення зовнішньо-політичних елементів для того, щоб підкреслити закріплення позицій Андропова перед зовнішнім світом. Дехто готовий іти так далеко, щоб робити «вагомі висновки» з того, що 1982 року заклик «Хай живе лєнінська Комуністична партія Радянського Союзу» був на четвертому місці, а в цьому році — на п'ятдесят четвертому! Мовляв, ще один доказ, що Андропов все далі «відсуває» Черненка як речника партійного апарату. На нашу думку, все це недоречно спекуляція випадковостями. Можна також згадати, що заклик «Хай живуть доблесні збройні сили СРСР» пересунуто цього року аж на сорок дев'яте місце — з минулорічного двадцять другого. Але від цього ніяк не послабла ні позиція радянських збройних сил, ні становище їхнього речника Устінова в радянській політиці, більше того, вони навіть зросли від часів Брежнєва.

Очевидно, це зовсім не означає, що Андропов дійсно не відсуває Черненка. Останнього вже усунуто від брежнєвського престолонаслідництва, а зараз нинішній генсек відсуває його ще далі. Про це красномовно «писала» радянська преса своєю мовчанкою про Черненка, деякий час не подаючи про нього взагалі нічого. Це примусило настирливих західних кореспондентів у Москві добитися до його секретарки, і вона на початку травня розкрила їм «таємницю» Черненка: той лежить у лікарні з

запаленням легенів, але невдовзі вже має вийти, після чого у червні навіть виголосить важливу доповідь. А 10 травня з бюро Черненка повідомили, що він уже повернувся до праці, про що й подала вся західня преса.

Це також не означає, що між «керівними товаришами» все гаразд, бо, зі всього видно, що Черненко ще не здав своїх позицій і боротьба за владу триває далі. Її відлуння докочується аж на Україну. Найважливішою та найпомітнішою дотепер зміною в компартії України з цього погляду було «увільнення Г. І. Ващенка від обов'язків члена Політбюро ЦК КПУ», та його «вибуття з республіканської партійної організації», про що повідомляла «Радянська Україна» від 27 квітня цього року. Згідно з кореспонденцією, 26 квітня цього року в Києві відбувся пленум ЦК КП України, на якому «розглянуто два головні питання: 1) Про хід здійснення республіканських цільових комплексних програм і заходів по підвищенню ролі інститутів Академії наук УРСР і галузевих інститутів у розв'язанні науково-технічного прогресу; 2) Про хід виконання організаційно-політичних заходів по здійсненню рішень XXVI з'їзду КП України». Про перше питання доповідав голова Ради міністрів УРСР О. Ляшко, з інформацією про друге питання виступав другий секретар ЦК КПУ О. Титаренко. Немає сумніву, що «друге питання» було куди важливіше від першого. Крім звільнення Ващенка, розглянуто «організаційні питання», в ході обговорення яких пленум перевів першого заступника голови Ради міністрів УРСР Є. В. Качаловського з кандидатів у члени Політбюро ЦК Компартії України й обрав першого секретаря Донецького обкому партії В. П. Миронова кандидатом у члени Політбюро. Організаційні питання поставлено на друге місце, ніби тут не йдеться про якісь особливо важливі справи, хоч насправді є певні серйозні ускладнення на верхах київської номенклатури. Почалося це в лютому з призначення В. Бойка першим секретарем Дніпропетровського обкому на місце власне Качаловського, якого тоді призначено першим заступником голови Ради міністрів УРСР. Звичайно перехід з партійної посади на адміністративну вважається зниженням, але в даному випадку, принаймні в остаточному висліді, вийшло інакше. За неповних два місяці Качаловський став і формально членом Політбюро, замінивши Ващенка. У Києві в деяких колах можна почути поголоски про те, що «вияснення стосунків» між Щербицьким, Качаловським і Ващенком почалося ще наприкінці минулого року і що, мовляв, це місцева «київська справа». Інші ж твердять, що це відгомін боротьби в Кремлі між угрупованнями Андропова та Черненка. В цей самий контекст вкладається також усунення в лютому першого секретаря Тернопільського обкому партії Яркового, якому Титаренко закинув на пленумі «неполадки з кадрами». На місце Яркового прийшов А. Корнієнко, перед тим перший

секретар ЦК Комсомолу України, а місце Корнієнка посів його заступник В. Мироненко. Після Яркового у березні усунуто першого секретаря Вінницького обкому В. Таратуту, а на його місце прийшов Л. Криворучко, доти другий секретар того ж обкому.

Думки щодо генези всіх цих змін поділені. Дехто вважає, що це розправа над «людьми Черненка», інспірована з самого Кремлю. Інші думають, навпаки, що тут ідеться про закріплення власної позиції Щербицького, який під виглядом «викорінювання» недоладностей, корупції, «ліберального ставлення до справ» тощо насаджує своїх «надійних» людей на місце «невиразних» і прихильників групи Андропова. Щербицького зарахував між іншими до групи Черненка кореспондент «Нью-Йорк Таймсу» в Москві Джон Ф. Бернс. Доречно вказати на те, що, принаймні на перший погляд, особа Щербицького тут не зовсім вкладається в такі рамки, зокрема якщо зважити на те, що якраз Андропову та Федорчукові, теперішньому міністрові внутрішніх справ, Щербицький завдячує викінчення в свій час Шелеста. Тому й Щербицький виразно підтримав Андропова в його єдиноборстві з Черненком. Але, з іншого боку, за повідомленнями декого з новоприбулих емігрантів, Щербицький мав би тепер, під впливом Романова, «коливатися», а Федорчук повинен був би також вважати своє переміщення з голови КГБ на міністра внутрішніх справ «зниженням» і тим самим «виявом невдячності» з боку Андропова. Цьому сплетінню спекуляцій і комбінацій немає звичайно кінця, бо дехто твердить, що, наприклад, Андропов теж не зовсім задоволений роботою Федорчука, який, разом з Алієвим, мав би подолати корупцію, недбальство, бездіяльність, хабарництво, недисциплінованість та інші вади, які дослівно роз'їдають всі сторони партійного, адміністративного та господарського життя, починаючи від самих верхів. Кінець-кінцем сьогодні вже не лише в Москві та Ленінграді, але й у Києві, Харкові та Львові говорять пошепки про те, як попередній міністр внутрішніх справ Щолоков з 50 автомашин, куплених для міліції в Західній Німеччині, передав до послуг міліції лише 20, а 30 роздав і продав родичам і приятелям. Не є таємницею також і те, що «Циган», приятель доньки Брежнєва Галини, перепродував діаманти, які вона «діставала» в спецрозподільниках; що деякі кийвські «керівні товариші» влаштовують оргії на своїх дачах під Києвом, а В. Добрик, перший секретар Львівського обкому партії, влаштовує пиятики на своїй дачі в Карпатах. Тим часом радянська преса пише про невиконання плянів, фальшиві показники випуску продукції для одержання премій, брак трудової дисципліни, низьку якість товарів ширвжитку, нелад на залізничному транспорті, безладдя в міністерствах легкої промисловости, будівництва, вугільної промисловости тощо. Складається враження, ніби галасу багато, а діла мало або,

іншими словами, Алієв з Федорчуком безпомічні, й Андропов теж того свідомий. Зокрема він міг бути незадоволений з Федорчука, «хлопці» якого дещо перестаралися своїми контролями по місцях праці, лазнях та іншими подібними заходами, чим ще більше настроїли проти Андропова певні кола в партійній і технократичній номенклатурі. Дехто навіть припускає, що як боротьба за владу ще більше загостриться, то Андропов пожертвує і Федорчуком.

Інформація Титаренка на пленумі ЦК КПУ 26 квітня не внесла багато ясності в справу Ващенка та Качаловського, але однак варто на ній зупинитися. Вона творить непогане тло для осмислення подій, які там нині розгортаються. Перед тим слід, однак, пригадати, що 24 грудня минулого року Ващенко брав участь в урочистому засіданні Київського міськкому партії та міської ради, присвяченому 60-річчю СРСР і це, мабуть, був його останній виступ. Натомість не було вже Ващенка на засіданні ЦК КПУ 15 лютого, на якому обговорювалися «питання удосконалювання стилю і методів партійної роботи і підвищення її результативності». Також не згадувалося про нього на зборах активу республіканської партійної організації в Києві 25 березня цього року, на яких Щербицький виголосив свою програмову доповідь, стверджуючи, що доповідь Андропова «Шістдесят років СРСР» і його стаття «Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва» «мають велике теоретичне і практичне значення, є новим великим вкладом у скарбницю марксизму-ленінізму, в розробку концепції розвитку того соціалізму, конкретною програмою діяльності партійних, державних і громадських організацій».

До цих двох «першокоренів» сьогоденної партійної мудрости приєднався також й О. Титаренко в повідомленні на пленумі ЦК 26 квітня цього року, посилаючися водночас на деякі місця з промов Щербицького і Ляшка. На жаль, доповідь Титаренка надруковано в «Радянській Україні» й інших органах преси скорочено, тобто в переказі її процenzурованого тексту. В унісон з Щербицьким і Ляшком Титаренко ствердив, що в галузі економіки «перевірки, аналіза стану справ показують, що питання ефективності, підвищення віддачі від уже створеного виробничого і наукового потенціалу, скорочення витрат, зростання продуктивності праці, поліпшення якості продукції ще не зайняли належного місця в повсякденній практичній діяльності деяких міністерств і відомств, партійних комітетів, радянських і господарських органів.»

Титаренко критикував Івано-Франківський, Черкаський та інші обкоми і Київський міськком за «недостатнє зміцнення виконавської дисципліни», Чернігівський обком — за «слабо організовану роботу в боротьбі з правопорушеннями» тощо. «На ряді ділянок продовжують працювати люди, які не справляються із своїми обов'язками, однак пропозиції про їх заміну не вносяться...

подекуди проявляються лібералізм і безпринципність щодо службових осіб, які використовують службове становище в особистих, корисливих цілях. Докори в цьому пляні доводилося висловлювати Одеському обкомові партії. Серйозні недоліки в роботі з кадрами допущено в Тернопільській обласній парторганізації...»

А про Ващенка — ні слова. З доповіді Титаренка виходило б, що мали б звільнити Лубенця, Коржа, чи Хорунжого, а тим часом полетів Ващенко... Це свідчило б про те, що йдеться тут передусім про політичну, а не господарську чи лише господарську справу. Інша річ, це погрози на адресу тих «товаришів», які «не справляться з своїми обов'язками і на зміну яких не внесено ще пропозицій». Ледве чи можна сумніватися в тому, що їх скоро внесуть і між покараними напевно не забракне й друзів Ващенка...

Зрештою, ще й перед пленумом ЦК КПУ, коли «Радянська Україна», а за нею й інші пресові органи повідомили про відвідини Щербицького Полтавської, Київської та Черкаської областей, де він знайомився не лише з роботою партійних організацій, але й зі станом праці науково-дослідного інституту свинарства (на Полтавщині), ряду колгоспів, радгоспів, агропромислових об'єднань тощо, дехто сподівався певних змін серед керівників цих областей. Однак нічого подібного тоді не сталося.

А ще раніше, 30 березня, як подала українська радянська преса, Щербицький взяв участь у засіданні Президії Верховної Ради УРСР, на якому обговорювано «роботу Рад народних депутатів Львівської області... організаторську роботу Мінвуглепрому УРСР і Донецької залізниці». Усіх тоді гостро критиковано і «визначено конкретні завдання Мінвуглепрому УРСР (міністрові М. Гринькові), правлінню Донецької залізниці, її начальникові О. Кожушкові, спрямовані на забезпечення безумовного виконання плянів перевезень палива, зменшення його витрат» тощо. Зокрема критиковано Львівський облвиконком за те, що «в області не скрізь ведеться наполеглива робота по підвищенню ефективності використання землі, в половині районів не повністю освоєні сівозміни... зменшується площа сільськогосподарських угідь», не використовуються як слід досягнення науки і техніки, «не всі виконкомми вимогливо ставляться до керівників, які порушують земельне законодавство... за два роки п'ятирічки господарства області не виконали плянів виробництва зерна, цукрових буряків, картоплі, м'яса, молока».

Хоч вістря критики було спрямоване проти облвиконкому, посередньо це стосувалося і першого секретаря обкому В. Ф. Добрика, позиція якого була дуже міцна за часів Брежнєва через персональні пов'язання його з Брежнєвим. Свого часу ходили навіть чутки, що Добрик є найперспективнішим кандидатом на місце Щербицького, а тепер, мовляв, не слід виключати мож-

ливости, що Щербицький «відплатить» Добрикові заздалегідь, «на всякий випадок»...

Нелад в економіці, зокрема критичне становище сільського господарства, примушують режим шукати порятунку й виходу в усяких організаційно-технічних та адміністративних заходах. Сюди належать підвищення уваги до присадибних ділянок, введення колективного підряду в колгоспах і радгоспах тощо. Це саме стосується й так званого закону про розширення участі трудових колективів в управлінні підприємствами та установами, яке зводиться в основному до заангажування самих працівників до «закріплення трудової, виконавської, плянкової і продуктивної дисципліни» за допомогою тиску й шантажу з боку самих колективів «під керівництвом партійних організацій».

Національне питання й далі залишається в центрі уваги радянської пропаганди й не сходить зі сторінок радянської преси. Звичайно його порушують у зв'язку з еміграцією та її діяльністю. Петро Орлик, у рецензії на книжку М. Дубини «Правда звинувачує», вміщеній в російськомовному журналі «Радуга» (ч. 4, 1983), подає список усього того, що так непокоїть режим, зокрема в зв'язку зі святкуваннями 60-річчя СРСР. «Масова кампанія брехні та наклепів на табір соціалізму, на наш суспільний лад, — пише рецензент, — розгорнулася напередодні 60-річчя непереможного Радянського Союзу. В хід були пущені старі маячні видумки про „русифікацію“, „денационалізацію“, „пригноблення українського народу“ та нові інсинуації про „насильне об'єднання союзних республік“, про „страхіння соціалістичних реалій“, про „безоглядне переслідування людей за вияв національних почуттів“, про так званий „етноцид“, „геноцид“ тощо». Орлик зокрема згадує також про «напади» закордонних радянологів на українську радянську літературу. А щоб якось загальмувати і хоч частинно перешкодити безперервному зростанню її впливів, у тому числі й на закордонного читача української літератури, «спеціалісти від української літератури в США, Англії, Канаді, ФРН типу Чижевського, Оглоблина, Кравцева, Кошелівця, Лавріненка і С⁰ були змушені створити власний убогий модель тієї літератури, безсоромно спотворюючи її справжній стан, об'єктивний зміст і форму».

Режим почуває себе, м'яко кажучи, незручно і непевно під атаками на «ленінську національну політику», і радянська преса намагається постійно її боронити. Типовою з цього погляду є, наприклад, стаття Миколи Соломатіна у «Всесвіті» (ч. 4, 1983) «Безнадійні банкрути», в якій автор намагається спростувати

обвинувачення в русифікації й уніфікаційному курсі національної політики Москви. Найбільше «болить» Соломатінові той факт, що «українські буржуазні націоналісти» намагаються всіляко протиставити історичні долі російського і українського народів, а їхню спільну коліску — Київську Русь — видати виключно за «українську державу», використовуючи для цього, «в свій спосіб», відзначення 1500-річчя Києва, що його святкували разом з 60-річчям СРСР. У цьому зв'язку він згадує статтю О. Прицака в «Сучасності» та в інших еміграційних виданнях.

Автор закидає націоналістам «нестримне русофобство». Прикладом йому служить той факт, що Р. Шпорлюк у «Довіднику основних радянських національностей», згадуючи про Переяславську Раду, «відвів цій епохальній події лише одне речення: «В 1654 році Україна вступила у взаємини з Москвою». Мовляв, не возз'єднання, а лише взаємини. Далі він атакує Грушевського, Антоновича, Оглоблина, Донцова та С. Рудницького. Головною метою націоналістів Соломатін вважає їхнє нібито намагання «вбити клин між росіянами та українцями». Але, мовляв, марні їхні зусилля: «Починаючи від одного з верховодів Центральної Ради Винниченка й кінчаючи нині живим і здоровим А. Камінським, усі вони змушені визнати непопулярність своїх ідей серед українського трудового народу і колись, і тепер. Навіть у суто фальсифікаторському писанні того ж Камінського „Між двома революціями” серед наклепів і антикомуністичних інсинуацій раптом подибуємо ось таке визнання: 1917 року робітничо-пролетарські осередки „відразу стали по боці російського пролетарського центру...”».

Соломатін пише, що «націоналістів» дратує все: «З особливою люттю фальсифікують вони головну подію нашого сторіччя — Велику Жовтневу соціалістичну революцію...» Згідно з офіційною історіографією, він наводить огляд подій 1917-22 років на Україні, доводячи «добровільність» приєднання до СРСР України, яка нібито перша заявила про своє бажання об'єднатися з Росією на федеративних засадах. тобто ініціатива йшла не від Москви, як твердять націоналісти, а від Української, Білоруської та закавказьких республік.

Полемізуючи з «Гомоном України» про поняття «радянський народ», автор твердить, що «це не нова нація, що виникла замість російської, української чи якоїсь іншої; це соціальна і інтернаціональна спільність людей різних націй і народностей, що мають єдину територію та економіку, соціалістичну за змістом і національну за формою культуру, федеративну загальнонародну державу і спільну мету — побудову комунізму». І тому, мовляв, немає сенсу твердити, як це робить «Українське слово», що творення радянського народу означає: «Отже, добровільно

ставаймо росіянами». На думку автора, добровільне прийняття російської мови як мови міжнаціонального спілкування було зовсім нормальним явищем, хоч «для українських буржуазних націоналістів — це ніж у серце. Вже згадуваний Камінський вважає нещастям той факт, що за останнім переписом населення 50 % українців назвали російську мову другою рідною. І відразу ж фальсифікаторські висновки...»

«Яскравим прикладом втілення на практиці ленінської інтернаціональної політики, — пише автор, — є дружба українського народу з його братом і захисником — великим російським народом».

У такому ж тоні і з таким самим спрямуванням писав ще раніше інший автор — О. Вовк, науковий співробітник Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, у статті «Неспроможність клерикально-націоналістичних концепцій історії Київської Русі» (журн. «Філософська думка», ч. 1, 1983). Почавши з «двоєдиного» відзначення 1500-річчя Києва та 60-річчя СРСР, він гостро нападає на еміграцію за її «трагування» цих ювілеїв. Згідно з Вовком, «підготовка і святкування 1500-річного ювілею Києва мали спеціфичний відгук у сфері ідеологічної боротьби — зокрема заметушилися наші ідейні вороги, які протягом останніх років помітно посилили спроби фальсифікувати нашу історичну спадщину, спотворити історію становлення і розвитку відносин дружби і братерства між російським, українським та білоруським народами, підірвати ленінську єдність радянських народів... Антикомуністи та антирадянчики прагнули скористатися ювілеєм як приводом для ще одного наступу на реальний соціалізм... У цій шаленій ідейній атаці чи не найголоснішим був лемент українських буржуазних націоналістів і клерикалів, усіх зрадників різної масті і калібру, що їх використовує світова реакція для ідеологічних та політичних диверсій проти Радянської України, проти СРСР...»

Почавши зі згадки про статтю архипресвітера С. Кіндзеряного-Пастухова в «Українському православному слові», Вовк переходить до «Шляху перемоги», який хоче «настроїти світову громадськість на споконвічну окремішність України від Московщини, щоб вимагати спадщину Київської Русі для України», закидає всім буржуазно-націоналістичним і клерикальним «спеціалістам з історії Києва», що їхнім улюбленим аргументом є «ототожнення національної політики радянської держави з політикою імперіалістичних держав, Російської імперії зокрема».

Зупинившись дещо довше на проголошенні Президією СКВУ 1982 року роком 2000-річчя Києва, Вовк твердить, що йдеться тут про «широко задуману кількарічну програму пропагандистської та ідеологічно-диверсійної діяльності, при чому програма зовсім не розважальна, а гострополітична, антирадянська за спрямова-

ністю». Еміграційним «псевдонауковцям» автор закидає намагання приписати українському народові русофобію, а радянській державі «виключно російську сутність» і відкидає зокрема твердження «Нової зорі» про русифікацію Києва.

Багато місця Вовк приділяє О. Прицакові, з яким дискутує і в науковій і в ідеологічно-політичній площині у зв'язку з його статтею про 1500-річчя Києва, друкованою в «Сучасності». Посилаючись на Б. Рибаківа, Т. Толочка, М. Котляра та інших радянських істориків, Вовк доводить, що вже наприкінці 5 — на початку 6 сторіччя були наявні всі передумови для виникнення Києва і що, згідно з «Повістю времених літ», «у другій половині 9, не в 10 сторіччі, як це твердить Прицак, зустрічаємо розповіді про те, як новгородський князь Олег та його дружина „підійшли до гір Київських, і дізнався Олег, що княжать тут Аскольд і Дір”». «Сучасності» та інші «клерикально-націоналістичній пресі» Вовк закидає експлуатацію доктрини «Москви як Третього Риму» на доказ «відвічного прагнення Росії до поширення своєї влади на весь світ», мовляв, «фабрикування» ювілею зумовлене «бажанням Москви перенести своє теперішнє панування над слов'янським світом на 5 сторіччя, коли перший Рим скінчив свою історичну долю». Автор наголошує ще один «улюблений прийом ідеологічних диверсантів»: «ототоження радянської держави з Російською імперією, радянської політики — з політикою царського уряду». Вовк відкидає твердження «Сучасності», що концепція Третього Риму була виявом зовнішньо-експансіоністських тенденцій Москви, і намагається довести, що «поява доктрини „Москви як Третього Риму” була зумовлена внутрішньо-політичними факторами і, зокрема, амбіцією самих церковників... нагадаймо, що одним з чинників появи згаданої доктрини було намагання церковників зберегти „чистоту віри”, запобігти виникненню „ересей”».

Атакуючи «Християнський голос» за статтю «про Петлюру і Бандеру», Вовк твердить, що «звернення до релігії, містики є характерною рисою усіх збанкрутілих соціально-політичних сил», і застосовує це до еміграції. Зокрема він підкреслює, що «сьогодні відбувається процес визрівання клерикально-націоналістичної симбіози, запеклим прихильником якої є зокрема нинішній „фюрер” бандерівців Я. Стецько».

Останнім часом в атаках на еміграцію постійно вириваються дві теми: українсько-єврейські бльокування і співпраця та «клерикально-націоналістична симбіоза», про яку вже згадував Вовк. Прикладом, який наочно ілюструє розробку першої теми, є стаття І. Курилова під назвою «За те, що хвалить зозулю...» в «Робітничій газеті» від 7 квітня цього року. Ствердивши факт величезного впливу ізраїльського лоббі на політику США (Курилов посилається на газету «Гардіян», згідно з якою «сіоністи звичайно контролюють

75-80 сенаторів із 100 та близько 300 конгресменів з усіх 435»), автор «не дивується», що українські націоналісти теж шукають собі допомоги в сіоністів і хочуть з ними співпрацювати. Їх єдне спільна антирадянська реакційна платформа. Початок тієї співпраці сягає, однак, далеко в минуле. «Адже ще сіоністи Ревуцький і Красний входили до складу петлюрівської Директорії, а в січні 1919 голосували за оголошення війни радянській Росії. Бльокування між сіоністами й українськими буржуазними націоналістами тривало й далі». Автор згадує про «зустріч Голди Меір з провідником так званої „Української соціалістичної партії“ П. Феденком», про співпрацю націоналістів і сіоністів на радіостанціях «Голосу Америки» та «Свободи», «спільне фальсифікування ленінської національної політики (тут він згадує Б. Левицького, який, мовляв, твердить, що радянський уряд штучно створює антисемітизм), широке використання теорії і практики сіонізму у ворожій діяльності буржуазних націоналістів».

Курилов дописався до того, що співпраця між сіоністами та націоналістами мала місце ще в 1941 році, коли німці створили «юденрат» і єврейську поліцію. Саме тоді «місцеві сіоністські лідери з готовністю ввійшли до створеного нацистами у Львові так званого юденрату, який, спираючись на єврейську „службу безпеки“ та поліцію, не тільки подавав усіляку матеріальну допомогу і політичну підтримку гітлерівським окупантам, а й брав безпосередню участь в організації знищення гестапівцями євреїв. Саме на цей період припадає і початок найактивнішого слугування окупантам націоналістів єврейських і українських».

Виявом співпраці сіоністів і націоналістів, твердить автор, є також і те, що «на сторінках українських націоналістичних газеток усе ще експлуатується фальшива теза про „невирішені українські та єврейські питання“ в СРСР», а сіоністи друкують на сторінках своїх газет фальшивки про так зване «українське питання». «Одним словом, виходить, як у тій відомій байці про взаємні реверанси півня і зозулі». Вкінці Курилов називає цей «альянс — зброєю в руках імперіялістичних кіл», які «в ідеологічній боротьбі проти СРСР» використовують «міжнародний сіонізм і український буржуазний націоналізм, роблячи особливий наголос на використанні цього реакційного бльоку в ідеологічних диверсіях, удосконаленні тактики і методів ведення антирадянської „психологічної війни“».

Яскравим прикладом трактування другої теми — союзу церкви і народу чи, як пишуть радянські автори, «клерикально-націоналістичної симбіози», треба вважати статтю В. Зоца під назвою «Злочинний альянс» під рубрикою «Анатомія антикомунізму» в «Радянській Україні» від 20 квітня цього року. До речі, в цій статті,

хоч і побіжно, він не оминув додати дещо і про співпрацю з сіоністами.

Зоц закидає митрополитові Шептицькому, що той був автором «диктуму»: «Тризуб, освячений хрестом і лезом ножа — це великий знак і велика наша священна релігія». У цьому, мовляв, і втілюється ідея християнського націоналізму, що її проповідував свого часу Донцов. У цьому також «найбільш відверто виявила себе синтеза клерикалізму та українського буржуазного націоналізму, відбилась підступна інтеграція уніятської церкви і буржуазного націоналістичного табору. Не випадкове й те, що більшість націоналістичних обранців за своїм соціальним походженням — вихідці з сімей реакційного духовенства. Так, С. Бандера, як і члени проводу ОУН Я. Барановський і С. Ленкавський — синки уніятських священників. Нинішній оунівський ватажок І. Гриньох — колишній священник міста Галича. А. Мельник був управителем маєтків Шептицького». Далі Зоц полемізує з «Християнським голосом», якому закидає, що той накидається з «апокаліптичними прокляттями на адресу Радянського Союзу», проповідує «христократію», за якою стоять «Я. Стецько з мітичним президентом М. Лівіцьким»; після чого обвинувачує всіх націоналістів у спробах «піднести у ранг „святих“ і „великомучеників“ такі одіозні фігури, як Петлюра, Коновалець, Бандера, Шухевич...»

Зокрема «болить» Зоцові те, що «з амвонів церков, з катедр духовних семінарій і створених для еміграційної молоді шкіл, на сторінках своїх газет і журнальчиків ватажки уніятів на Заході в унісон з бандерівськими та іншими буржуазно-націоналістичними зрадниками з усіх сил намагаються очорнити славні завоювання радянського народу, національну політику КПРС, закликаючи імперіялістів до нового нападу на СРСР, мобілізують свої зусилля для об'єднання націоналістичної еміграції на релігійній основі, зокрема висуваючи для цього брехливу і провокаційну тезу про „переслідування віруючих“ у Радянському Союзі».

Стиль і метода цих писань Зоца й інших відзначаються агресивним тоном, бундючно-наступальним характером. І все ж усі їхні висновки та аргументи в своїй суті є оборонними. І це не дивне, бо й тут режимова пропаганда мусить боронитися перед загрозою відродження релігійности, яке невпинно посилюється.

ЗАКОН І УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТВ'ЯЗНІ

Надія Світлична

Я не буду говорити про суворість радянських законів. Зрештою, багато статей, скажімо, Конституції СРСР чи її копій — республіканських конституцій — звучать переконливо і навіть гуманно. Я хочу звернути увагу на невідповідність законів, їхню гнучкість, суперечливість, що дає змогу владі їмущим трактувати їх довільно, а дуже часто — свавільно, а це знецінює саме поняття закону. Я ілюструватиму прикладами каральної практики на Україні, не тільки тому, що я українка і, отже, це мені ближче та краще знане, а й тому, що вже віддавна Україна в системі каральних органів СРСР відіграє ролю своєрідного полігону, де експериментально випробовують новітні методи покарань, щоб згодом, дуже швидко, поширити їх на решту території Радянського Союзу.

10 грудня 1974 року разом з кількома іншими жінками-політв'язнями Мордовського концтабору ЖХ-385/3-4 я оголосила голодівку і страйк, який тривав півроку, за статус політв'язня, протестуючи проти застосування до політичних в'язнів примусової праці як виховного засобу. Обґрунтовуючи мотиви свого протесту, я вказувала, що такі документи, як Конституція СРСР і «Загальна декларація прав людини», вважаю пасткою для довірливих. Справді, для людей ідеалістичного плану, до яких я довго належала, право, скажімо, на свободу слова і думки відіграє тільки провокативну ролю. Бо на практиці діє інший закон, який теоретично не претендує на звання основного, і називається по-діловому «Карним кодексом», а фактично перекреслює ті права, які основний закон — Конституція — голослівно проголошує. 62 стаття КК УРСР і її відповідник — 70 стаття КК РРФСР — передбачають до 12 років покарання в першій частині (7 років суворого режиму і 5 років заслання) та 15 років у другій частині (10 років таборів особливого режиму і 5 років заслання) за антирадянську агітацію і пропаганду з метою підриву і послаблення радянської влади. Переважна більшість відомих мені правозахисників, ув'язнених за цією статтею, та й я сама, не тільки не визнавали, а всіляко заперечували мету підриву і послаблення радянської влади в своїх діях, а хто може краще за мене визначити мету моїх вчинків? Виявляється, слідчі КГБ визначають цю мету найкраще і завжди однозначно.

Виступ на конференції в юридичній школі Гарвардського університету 17 квітня 1983 року.

Так само довільно трактують поняття розповсюдження творів, знов таки довільно кваліфікованих як антирадянські. У моїй справі одним зі звинувачень було: виготовила антирадянські документи Сверстюка в 4 примірниках і розповсюдила їх «шляхом передачі авторові». Ішлося про літературно-критичні статті Євгена Сверстюка, які, до речі, протягом року мали кваліфікацію наклепницьких, а вже наприкінці того слідства були перекваліфіковані на антирадянські з відповідним виправленням у всіх попередніх протоколах. Цей ніби незначний нюанс кваліфікації змісту статей насправді означає різницю в покаранні їх автора рівно на 9 років.

Ще показовіша в цьому пляні справа Юрія Бадзя, автора соціологічно-філософського дослідження «Право жити» — про право української нації на життя в системі Радянського Союзу, яке він розглядає в трьох аспектах: минулому, сучасному і майбутньому. Велику обсягом незакінчену працю в єдиному чернетковому примірнику, якого ніхто, крім автора, не читав, забрали, а самому Юрієві Бадзьові забезпечили надійне право жити 12 років у концтаборі і на засланні за «виготовлення і розповсюдження антирадянського документу. У стислому викладі свого дослідження, який, на щастя, зберігся у формі відкритого листа до ЦК КПРС і Президії Верховної Ради СРСР, він аргументовано доводить, що український народ цілеспрямовано і послідовно позбавляють права жити повноцінним життям:

«... Моя кваліфікація сучасного національного становища українського народу як стану облоги має не тільки метафоричний, загальноідеологічний, а й практичний сенс. Офіційна ідеологія „інтернаціоналізації“, „зближення“ і злиття націй та історіографічна концепція історії України зовсім не залишають українському народові простору для вільного руху ні вперед, ні назад, закривають перед нами і майбутнє, і минуле, а практичні творці становища б'ють по голові кожного, хто підноситься над рівнем запланованого національного вмирання, хто пробує сказати правду про українську національну дійсність або, не дай Боже, оцінити картину в цілому, в загальнонаціональному, загальноісторичному масштабі, за критеріями політичними».

Юрій Бадзьо написав своє дослідження з соціалістичних позицій і навіть не ставив як альтернативу умову для розвитку українського національного життя — неодмінне відокремлення, вихід зі складу СРСР.

Якщо ж хтось з українців сприйме всерйоз теоретичне право нашого народу на вихід зі складу Радянського Союзу, — то хоч би він і не зробив жадного практичного кроку, щоб скористатися цим правом, — його покарають уже не за антирадянську агітацію і пропаганду, а за зраду батьківщини. Так було, наприклад, з групою юристів, які з ініціативи Левка Лук'яненка 1961 року хотіли

(підкреслюю - тільки хотіли) створити організацію, яка б легально, конституційно домагалася відокремлення України від решти СРСР. Левка Лук'яненко, який невдовзі перед тим з відзнакою закінчив юридичний факультет найбільш престижного в Радянському Союзі Московського університету ім. Ломоносова, засудили на смертну кару (пізніше вирок замінили на 15-річне ув'язнення). Відбувши 15 років у тюрмах і концтаборах, Л. Лук'яненко спокусився ще одним документом, який проголошував пошану до людських прав: Заключним Актом Гельсінкської наради. Лук'яненко став одним з членів-засновників Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, за що його в 1978 році засудили на нових 15 років ув'язнення (10 років табору особливого режиму і 5 років заслання).

Ще парадоксальніше виглядає звинувачення у зраді батьківщини людей, які не були громадянами Радянського Союзу. Приклад: теж юрист Володимир Горбовий, здобув освіту в Карловому університеті в Празі, згодом — у Ягелонському університеті в Кракові; працював у польському апеляційному суді, пізніше — на посаді юрисконсульта у міністерстві земельних справ Чехо-Словаччини — і ніколи не був навіть формально громадянином СРСР. У газеті «Торонто Телеграф» у жовтні 1969 року була опублікована стаття Вортгінгтона під назвою «Ув'язнений, але по-давньому страшний для червоних». Журналіст Вортгінгтон на підставі свідчень англійського вчителя Джералда Брука, який відсидів 4 роки в радянських таборах і згодом був виміняний на радянських шпигунів, розповідає, що доктора Горбового як «бездержавного» якийсь час тримали в таборах для іноземців, а звинувачення в нього — зрада батьківщини. Виникає природне питання: якої батьківщини — Польщі, Чехо-Словаччини, чи, може, України?

У 1972 році доктор В. Горбовий, відбувши 25-річне ув'язнення, вишов на волю, але ні відсутність засобів до життя, ні вимога Гельсінкської угоди сприяти возз'єднанню родин не допомагають йому виїхати до єдиного сина, що живе в Празі, в дружній Чехо-Словаччині. Проживши в радянських концтаборах 25 років і віддавши своє здоров'я примусовій праці, Горбовий не має пенсії, бо праця в ув'язненні не враховується до трудового стажу. Але це обумовлене відповідним законом і свідчить лише про жорстокість того закону, моя ж мета — проілюструвати невідповідність законів і практичного їх втілення.

Як відомо, за останнім карним кодексом максимальний термін ув'язнення — 15 років, але ті, кого засудили раніше на 25 років, далі залишилися з цим терміном. Таких було багато: скажімо, більшість учасників національного опору в 1940-50-их роках діставали, як правило, по 25. Зі мною в Мордовському таборі закінчували свої 25-

річні терміни жінки Дарія Гусяк і Катерина Зарицька. А в чоловічих таборах ще й тепер відбувають 25-річні вироки ті, кому пощастило вижити.

Кілька місяців тому одного з 25-річників, що мав уже вийти на волю, Мирослава Симчича, заарештували в таборі на новий, покищо не відомий термін. Практику повторних, камерних, справ тепер широко впроваджують щодо в'язнів сумління по всьому Радянському Союзу, а випробовували цей метод, як і багато інших методів каральної системи, — на Україні. Від літа 1981 року з самих тільки членів Української Гельсінкської групи, які закінчували табірні терміни, на волю не вийшли Ярослав Лесів, Василь Овсієнко, Василь Стрільців, Юрій Литвин, Василь Січко і його батько Петро Січко, Ольга Гейко-Матусевич, про яку вже згадувала тут Л. Алексєєва, журналіст В'ячеслав Чорновіл, засуджений на заслання на нових 5 років табору суворого режиму за зфабрикованим звинуваченням у спробі зґвалтування.

Фабрикація звинувачень, далеких від діяльності й моральних засад підсудних, набрала поширення і стала практично узаконеною, зокрема щодо правозахисників та релігійних активістів. У цьому українці теж були в ролі піддослідних кроликів і, можливо, ще й тепер мають першість за кількістю «наркоманів», «гвалтівників», «хуліганів», «гомосексуалістів» тощо. При тому влада часто навіть не дбає про видимість доказовості. Якийсь кримінальний в'язень може за пачку чаю посвідчити, наприклад, що Василь Січко курить наркотики, хоч Василь Січко не курив і не курить навіть звичайних цигарок, але таких нюансів звичайно не беруть до уваги. А підкинути «речові докази» і зовсім не тяжко, тим більше, що відбитки пальців брати не обов'язково.

Я не хочу обтяжувати цей виклад надміром прикладів порушення радянською владою її власних законів, але про кілька жертв таких порушень хочу ще згадати. Юрій Шухевич був ув'язнений 14-річною дитиною за те, що його батько, генерал Роман Шухевич, колись очолював визвольну боротьбу українців проти радянського поневолення. Відтоді Юрій понад 30 років пробув у найсуворішому тюремному ув'язненні, в тюрмі осліп, і щойно місяць тому вийшов у заслання — практично безпорадним інвалідом. Це ще один з показників гнучкості радянських законів: дуже часто інвалідів, які не здатні працювати за станом здоров'я, свавільно позбавляють законного права і змушують працювати нарівні зі здоровими. Так було з моїм братом, якого в таборі позбавили II групи інвалідності і змушували працювати на верстаті, хоч у нього бракує по кілька пальців на обох руках. Пізніше, на заслання, він дістав параліч і тепер — цілковитий каліка. Так було з Іриною Сенік, яка понад 17 років була інвалідом II групи, а перед кінцем табірної терміну її позбавили цієї групи і змусили працювати на заслання прибиральницею.

Рік тому в Пермському таборі ВС-389/36 зняли другу групу інвалідности в письменника Миколи Руденка, керівника Української Гельсінкської групи, який у висліді поранення під час війни має ушкоджений хребет і неვიгойну рану. Тепер від нього вимагають виконувати примусову працю за загальною нормою і додатково карають за невиконання норми. Фактично його карають за те, що він не хоче міняти своїх поглядів, а це основна вимога до політв'язнів і єдиний критерій їхньої «злочинности». Щоб змусити Руденка змінити переконання, його, всупереч законові, близько півроку тримали після суду в ізоляції, без жадного зв'язку зі світом і з родиною, під посиленним психологічним тиском. Щоб зламати його психологічно, два роки тому заарештували також його дружину Раїсу і засудили на 10 років табору й заслання. Не маю сумніву, що протягом цих 10 років їм не дадуть жадного (дозволеного законом!) побачення, як не може домогтися побачення з чоловіком Таня Осіпова навіть ціною кількомісячної голодівки, як не дали побачити навіть мертвого чоловіка Катерині Зарицькій, хоч він лежав у трупарні того самого табору.

Не шануючи своїх власних законів, Радянський Союз зневажливо ставиться до міжнародних зобов'язань і, на жаль, уже призвичаїв до своєї аморальности значну частину світу.

Тому я вважаю дуже важливим, щоб такі значні сили, як професійні і наукові об'єднання, робили тиск на Комісію Прав Людини в Організації Об'єднаних Націй та інші подібні інституції, що не виконують належно покладених на них функцій, щоб обмежити узаконене беззаконня та встановити правопорядок у світі.

ЧЕРГА ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ

Ісак Гейбер

Якось у Харкові моя знайома американка кинула репліку:

— Чого це ви скаржитесь на черги? Думаєте, що в Америці нема черг? Подивилися б, які там у деякі години черги в супермаркетах, біля театральних кас...

Місис Джулія, проживши кілька десятків років з чоловіком у США, де вони виступали як безкорисливі і захоплені друзі СРСР (маю підозріння, що не зовсім безкорисливі, а за добрі грошки з КГБ), приїхала доживати пенсійний вік до СРСР, їх з чоловіком поселили в Харкові. Святе подружжя «прикріпили» до крамниці «Берізка», де можна одержувати все, чого нема в звичайних крамницях, але такий привілей не надають дарма: місис Джулія та її чоловік постійно в розмовах зі всіма, хто лише з ними не боїться або не гребує розмовляти, ганять останніми словами Америку і вихваляють переваги соціалізму. Але це «на маргінесі».

Що я міг відповісти місис Джулії? Хібащо те, що в СРСР черга — це дещо цілком інше, ніж у США, як з практичного погляду, так і в сенсі психологічному й моральному. У цій країні перебування в черзі або «діставання» поза чергою є істотною частиною всього людського існування, а не випадковим епізодом у зв'язку, скажімо, з приїздом закордонної театральної трупи. Я мало не з жахом намагаюся уявити, що сталося б, якби в СРСР одного чудового або радше сумного дня раптом зникли... ні, навіть не зникли б, а лише втричі, наприклад, скоротилися б черги. Це подібно до того, якби мешканці Заходу раптом позбулися б одягу, або авт, або інших звичних прикмет цивілізації. Люди опинилися б у стані психологічного шоку, розгублення... Чим зайнятися? Куди й на що спрямувати енергію? Про що думати? Ні, я не жартую. В СРСР численні люди не без підстав вважають, що уряд, хоча він і борсається в багнюці невимовних труднощів з постачанням населенню бодай мінімуму кінцевих товарів, все ж таки не прагне цілковито знищити «дефіцит». Адже черга, адже постійна біганина задля «діставання» всього мінімально потрібного — найкращий спосіб не залишити народові часу та сил для будь-якої опозиційної діяльності, ба навіть для роздумів на небажані політичні, національні, культурні теми, що їх уряд воліє вирішувати без участі народу.

Я поділив би всі черги на дві головні категорії:

1. Черги, вимірювані годинами. Нині в будь-якому українському

місті треба простояти в черзі від двох до чотирьох годин, щоб купити півкіла вершкового масла, що про його якість і про справедливість назви «вершкове» ми тут не говоримо.

2. Черги, вимірювані за календарем, часто багатьма роками. Це черги на одержання квартири, на придбання авта або порівняно пристойних меблів.

Як з цього погляду виглядає буття мешканця, наприклад, Харкова і його визначувано цим буттям (відповідно до одного з головних марксистських принципів) свідомість? Я маю на увазі пересічного радянського громадянина, бо той радянський споживач, який завдяки своєму високому службовому становищу або особливим зв'язкам має доступ до нестандартних джерел постачання, належить до цілком іншої категорії і перебуває в іншій психологічній атмосфері. Щодо нашого пересічного громадянина, то він може бути робітником, службовцем, інженером, викладачем — це, врешті, не має значення. У кожному разі він мусить о п'ятій годині ранку підвестися з ліжка (щоб не проспати, звичайно вживають будильника), бо треба стати до черги по молоко. Надворі може бути мороз, сніг, але кілька десятків чоловіків та жінок з кошиками та посудом для молока в руках (бо молоко продають не в посуді, а «на розлив») вже о п'ятій ранку збираються біля крамниці.

— Хто крайній? Я за вами. Коли привезуть, чи не знаєте?

— Кажуть, о шостій.

Люди стукають закаблуками, зігріваючи ноги; дзеренчить посуд. Спілкуються. Черга виконує таку роллю, як каварні в Парижі, лише без кави. Протягом двох годин стояння можна встигнути познайомитися з ближчими й дальшими сусідами, обговорити новини, засудити недоліки спільних знайомих, поготорити на професійні теми, посперечатися про останній кінофільм, пошепки розповісти політичну анекдоту.

О пів на шосту або пізніше привозять «корову»: невелику цистерну на двох колесах, причіплена до вантажного авта. Може статися, що й взагалі не привезуть. О пів на сьому люди, не дочекавшись «корови», починають розходитися. Деякі згадують при тому чорта, але більшість зберігає спокій: шістьдесят років тренування витривалості зробили цю витривалість такою непорушною, що така дрібниця, як півтори-дві години марного стояння на морозі не здатна затьмарити доброго настрою. Якщо «корову» привезли, то всім молока не вистачає, і тоді ваш успіх залежить від того, як далеко від «голови» черги ви стоїте. З одного боку, вигідно одержати молоко зі споду цистерни, бо там воно густіше і більш схоже на справжнє. Але з іншого боку, це й ризиковано, бо можна нічого не дістати. Коли молока в цистерні залишається обмаль, іззаду черги лунають крики:

— Більш двох літрів в одні руки не давайте!

Ті, що стоять близько від жаданого кранта, обурюються і волають, щоб давали по три літри, як звичайно.

Ви повертаєтеся додому з молоком або без нього, а о восьмій або дев'ятій маєте бути на праці. На скору руч снідаєте, чим Господь наділив, і бігцем до тролейбусної зупинки, де натовп людей намагається за звичкою встановити чергу, але ті, що нахабніші або спізнюються, ламають чергу і сунуть наперед.

Якщо вам пощастить, ви не спізнитесь на працю, побалакавши з колегами про всілякі дрібниці, стаєте врешті до праці. Але насправді не так працюєте, як розмірковуєте ще про одну чергу, що є для вас найважливішою. Справа в тому, що вам, скажімо, 35 років, ви маєте дружину такого самого віку, сина 12 років та семирічну доньку. Усі разом ви живете в однокімнатній кооперативній квартирі. Тринадцять років тому, коли ви, скінчивши інститут, одружилися, ваші батьки та батьки вашої дружини примудрилися купити для вас цю квартиру. Це був величезний, майже фантастичний успіх. Допомогло високе службове становище вашого тестя. Ваш куточок здавався вам тоді справжнім раєм, і ви умеблювали його полірованими меблями. Звичайно, не відразу, бож так просто добрі меблі в СРСР не продаються. Офіційна пропаганда твердить, що причиною є таке бурхливе зростання попиту, викликане не менш бурхливим підвищенням життєвого рівня радянського народу, що жадна мебльова промисловість не здатна цей попит задовольнити. І не лише мебльова промисловість, а й багато інших галузей народного господарства, покликаних задовольняти життєві потреби громадян, не можуть наздогнати це шалене зростання попиту. Отже, в усьому винні громадяни, які мають жажливий, ще не бачений в історії апетит на всілякі побутові речі, а також і на харчові продукти і вимагають, щоб держава цей апетит задовольняла, наче в неї нема важливіших справ. Таким чином, ви витратили коло року, доки придбали імпортований з Німецької Демократичної Республіки мебльовий комплект, який відповідав західній моді за часів, приблизно, президента Трумена.

Техніка стояння в черзі по меблі принципово відрізняється від техніки стояння в черзі по молоко. Ви маєте зареєструватися в мебльовій крамниці, а потім щотижня протягом довгих місяців мусите ходити до крамниці, підтверджуючи своє право на місце в черзі (користуючися добрим німецьким словом, можна сказати, що ви ходите «мельдуватися»). Якщо ви бодай одного тижня не з'явитесь на «мельдування», буде вирішено, що ви меблів не потребуєте, і вас з черги викреслять. Такою самою є техніка стояння в черзі по авто, килими та деякі інші речі «тривалого користування», як їх звать офіційно. Проте, ціни на килими нині піднесли так високо, що черг по них, здається, вже нема...

Одне слово, після тривалих клопотів ваша квартира набрала

пристойного, з погляду радянської інтелігентної верстви (а насправді, якщо бути відвертим, досить міщанського), вигляду. Але потім, як і слід було чекати, народився син. Радощів було досхочу, а тісняви ви спочатку якось і не помітили. Трошки посунули шафу, забрали на кухню торшер, і звільнилося місце для дитячого ліжечка. Набагато гірше стало, коли за п'ять років випадково народилася донька. Гріх нарікати, дівчисько гарненьке, але спати їй нема де. Або нема місця для сина. Або для вас самих. Та й хлопчик вже нівроку великий, і вашій дружині вже трохи ніяково роздягатися в його присутності, не кажучи вже про деякі інші моменти подружнього життя.

Щоправда, тепер ви отримали право на місце в черзі по житлову площу. Справа в тому, що житлова площа вашої квартири — 19 квадратних метрів. (В СРСР беруть до уваги лише площу підлоги житлових кімнат і не враховують площі кухні, туалети та інших допоміжних приміщень.) У Харкові, як і в більшості інших великих міст, право на місце в черзі для збільшення житлоплощі мають лише ті, в кого на одного члена родини припадає менше, ніж 6 метрів житлової площі. Ви звернулися до профспілки, профспілка призначила комісію для перевірки вашого житла, і комісія встановила, що, як поділити 19 на чотири, то виходить менше, ніж 6. Вас ще примусили принести довідки про кількість членів родини і про розмір житлоплощі (хоча це все комісія вже встановила), після чого вас записали в чергу на одержання нової квартири. Це сталося 5 років тому, і ви тоді стояли в черзі під числом 48. Відтоді ви уважно і навіть із завмиранням серця стежите за просуванням черги. Першого року ваша установа одержала п'ять квартир і ви пересунулися на 43 місце. Наступного року «виділили» дві квартири, і ви вже сорок перший. Ви підраховали, що за такої швидкості просування ви одержите квартиру тоді, коли син одружиться і з'являться внуки. Отже, тоді й нова ваша квартира буде вже для вашої подвійної родини замалою. Саме так сталося з вашим сусідом, який має 43 метри на вісьмох членів родини. Ви можете тішитися думкою, що ваша покійниця-тітка ще за славних часів шостої п'ятирічки (нині — одинадцята, так само славна) жила в кімнаті площею 20 метрів з чоловіком, дочкою, сином, зятем, невісткою і трьома онуками, і в квартирі було 9 сусідів і одна на всіх спільна кухня і спільна туалета, а митися всі ходили до лазні. А це була 25 років тому, а при тому ще й на Четвертій Міщанській вулиці в Москві, відомій надзвичайною тіснявою. А ви живете сьогодні в Харкові, а всі газети пишуть про бурхливе зростання матеріального рівня найщасливіших у світі радянських трудящих, а також і про те, що в СРСР мільйони трудящих щороку одержують нові квартири. Отже, деякі шанси ви маєте. І цього року ви вже двадцять дев'ятий на черзі.

Думки відривають вас від праці, і ви нишком, вдаючи, що вам конче треба до туалети або на нараду з головним інженером, прямуєте до голови місцевого профспілкового комітету.

— Я чув, що нам дали кілька квартир, чи не так?

— Так, аж шість.

— Отже, я тепер буду двадцять третій?

— Та бачиш, така справа... В нас засідала комісія... Одне слово, довелося тебе трохи відсунути...

— Що?!!!

— Ти тепер тридцять перший. Справа в тому, що в нас тепер новий головний інженер, а він має право на квартиру поза чергою. Крім того, в Іванової виявили туберкульозу, а в Кравченка...

— Я про це й чути не хочу! — волаєте ви так, що чутно на цілий будинок, бо вам уже все байдуже. Вас заспокоюють і напувають холодною водою. Не будемо докладніше змальовувати цю сцену, бо це вже належить до галузі художньої прози, тоді як нас цікавить проблема черг.

Наступна черга, невелика і майже приємна, позбавить вас обідньої перерви: до буфету вашої установи привезли курчат. Лише для співробітників і лише по дві штуки для кожного. Курчата, щоправда, синього кольору, але зате з ціною на рівні ресторану, бож це буфет, який належить до тресту ресторанів. Але це — великий ваш успіх, який мало не примушує вас забути про пересунення на тридцять перше місце в списку на одержання квартир. Бож у крамницях м'яса взагалі нема.

Потім до вас телефонує дружина і вимагає, щоб ви після праці пішли до гастроному (так зветься в СРСР продовольча крамниця) навпроти пам'ятника Шевченкові. До неї дзвонила приятелька і повідомила, що до цього гастроному мають завезти вершкове масло. У другій половині дня. Це достеменно. У гастрономі ви вистоюєте годин зо три й одержуєте півкіла чогось такого, що однаково схоже й на масло, й на сир. Якщо вам пощастить, ви дістанете ще й півкіла «голландського» сиру. Певна річ, він не з Голландії, а зроблений у Харкові, але за російською традицією в СРСР всі тверді сири найчастіше звать «голландськими». У цей час ваша дружина після праці забрала дитину з садка, і вони разом підуть у чергу за морквою та капустою. Якщо всі ці зусилля будуть успішні, то ви матиме обід або вечерю і завтра зранку з новими силами розпочнете все від початку.

Втім, не єдиним лише хлібом живе людина. Не в тому сенсі, що ви потребуєте також духовної поживи: її ви маєте більше, ніж потрібно. За наполегливим проханням профспілки ви передплачуєте газету «Правда», журнал «Политическое самообразование», а для душі ще й одержуєте журнал «Наука и жизнь». Дружина так само «добровільно» передплачує газету «Труд» та журнал

«Коммунист Украины» (російською мовою), а справді добровільно та ще й за допомогою знайомства дістає журнал «Здоровье» та місцеву газету «Вечерний Харьков», що потрібна головне заради друкованих у ній телевізійних програм. Сина в школі зобов'язали передплатити газету «Пионерская правда» та журнал «Юный натуралист». Усе це поза будь-якою чергою. Отже, духовної поживи ви маєте вдосталь. Але, на жаль, з цієї купи паперу не можна зробити ані одягу, ані взуття. Тому ви не уникнете ще й багатогодинного стояння в черзі по черевики, по панчохи та по спідне, бо попит зростає, наче скажений, а швейна промисловість не встигає.

Як можна примудритися забезпечити родину всіма потрібними речами, коли година навіть у найпоступовішому соціалістичному суспільстві містить лише шістьдесят хвилин, а доба — лише двадцять чотири години? Якби ми спробували підрахувати, скільки часу потребує пересічний радянський громадянин, щоб забезпечити себе й родину всіма найпотрібнішими речами та продуктами, то число вийшло б абсурдне. і це в Харкові, який вважається за місто, де майже все є. А як живуть мешканці Волгограду, Омську чи Куйбишева? А як на півночі або в маленьких містечках Богом забутої середньої смуги Росії? Як там живуть? Як «дістають»? І чи це не одне з величезних див, породжених соціалістичною системою, що люди встигають протягом дня дістати все те, на що в черзі слід було би витратити понад добу?

Це соціалістичне диво створює прошарок населення, що його чомусь офіційно називають антисоціалістичним і паразитичним. Йдеться про приватного ділка, що своєю психологією і звичками подібний до торговця наркотиками в західніх країнах. Власне, це навіть не прошарок, а справжня кляса, численна, розгалужена і могутня. Галузь її діяльності можна було би назвати «чорним ринком», але чорний ринок звичайно охоплює невелику кількість людей, і величезна більшість населення нормальної держави жадного відношення до чорного ринку не має і навіть гребує ним. В СРСР «чорними» шляхами розподілу, а часто й виготовлення дефіцитних товарів користується величезна більшість населення. Отже, це — ціла друга економіка всередині першої — офіційної. Мабуть, такого ще не було в історії людства. Вам потрібний туалетний папір? Дитячі пелюшки? Чеські черевики? Обручка з діамантом? Авто «Жигулі»? Не потрібні? Тоді пошукайте це в крамницях! Ага, ви вже шукали і не знайшли! Тоді можемо з вами домовитися... Маємо також учнівські зошити, магнетофонні касети, закордонні джинси...

Отже, все десь є, треба лише знати, де, в кого і за допомогою кого це дістати.

В історичному та соціальному аспектах слід розглядати цю

систему всеохопної корупції водночас з кількох боків. Уже 1918 року, коли в державі бракувало всіх товарів (майже так само, як і нині), ЧК розстрілювала вуличного гендлера дефіцитними сірниками, а в цей таки час Дзержинський мав не лише сірники, а й все, що завгодно. Сьогодні дружина працівника обкому партії, облвиконкому, директора заводу, взагалі кожного «начальника» в черзі не стоїть, бо існує глибоко законспірована від народу, так би мовити, «підпільна навпаки» система розподілу земних благ для керівної кляси. Народ трохи підсміюється з цього, пошепки глузує, стоячи в черзі за неістівною ковбасою, але справжнього глибокого обурення цей факт не викликає, бо всі вважають, що інакше й бути не може. Величезна, майже без винятків, більшість тих, що стоять в чергах, радо опинилася б у становищі начальників і без жадних закидів сумління користувалася би закритими розподільниками, аніскільки не дбаючи про своїх вчорашніх сусідів по черзі. Такою є тамтешня мораль, і ледве чи варто тут гадати, чи ця мораль породжена радянською владою, чи такою вона там була споконвіку. Можливо, обидва ці припущення є однаково правильними, бо радянська влада міцно стоїть на старих російських традиціях.

Діючи за тим самим принципом, що й начальство, народ створив свою підпільну систему розподілу. Підпільних торговців називають звичним терміном «спекулянти», певні статті кримінального кодексу передбачають для них цілком певні строки ув'язнення. Але цих «бізнесменів» безліч, і як усіх виарештувати (а що міліція їх всіх або майже всіх знає і тримає на обліку, то в цьому нема жадного сумніву), то забракне в'язниць і концтаборів навіть у такій зразково-таборовій державі, як СРСР.

Підпільні ділки поділяються на дві головні категорії: професіонали та аматори, точнісінько так, як у спорті. Перші ніде не працюють (ще частіше формально десь оформлені на працю, але фактично не працюють, а їхню платню привласнює начальник того підприємства чи відділу, який взяв на працю такого фіктивного працівника) і фахово займаються своєю справою. У них широкі зв'язки в торговельній мережі, на фабриках, де виготовляють дефіцитні товари, вони подорожують по всій державі у пошуках зв'язків, товарів та кращих можливостей збуту. Вони добре заробляють і насолоджуються життям, хоча й змушені сплачувати високі «податки» тим, хто забезпечує їх товарами, і тим, хто за службовим обов'язком мав би їх переслідувати й карати. Про масштаби цієї діяльності можна мати уявлення з тих чисел, що їх десь п'ять або шість років тому наводили партійні лектори на всіляких напівзакритих лекціях: в самому лише Харкові було тоді 40 тисяч таких, що не працювали і перебували на обліку як «тунеядці» (дармоїди). Не маю сумніву, що нині, мірою погіршення державного

постачання, це число збільшилося в кілька разів. У Середній Азії та на Кавказі кляса ділків ще багато численніша.

До другої категорії — аматорів — належать люди, які, маючи постійну працю, у вільний час займаються дрібною торгівлею. Робітники та інженери тягнуть з підприємств усе, що можна продати або використати для власних потреб. Відомий випадок, коли на Харківському тракторному заводі вкрали трактор. Всюди «з-під поли» жваво торгують маслом, шоколадом, вкраденим з кондиторської фабрики, сигаретами з тютюнової фабрики, одягом з швейної фабрики. Інженер їде у відрядження до Москви або у відпустку до Чорного моря. Зазирає до крамниць і раптом бачить якийсь товар, якого в його рідному місті нема. Певна річ, він купує цього товару якнайбільше, скільки вистачить грошей, а продати цей товар сусідам або колегам на праці — справа найпростіша, що не викликає жадного засудження і не сприймається як «чорний ринок». Певна річ, товар продається з доброю надвишкою в ціні. Ця система загальна й всеохопна, але всі беруть у ній участь по-різному: міліціонер не так, як продавець пива, партійний функціонер не так, як професійний спекулянт, продавець в аптеці не так, як водій таксівки. Не приведи Господь, щось докорінно змінити в цій системі, бо буде ще гірше. Радянська структура виробництва й розподілу мала досить часу, щоб довести свою цілковиту неспроможність, а споживачі спокійно, без голосних слів, без метушні й протестів так-сяк залатують дірки цієї структури.

У Чімкенті є досить розчинної кави. У Харкові її зовсім нема. А мені дали відрядження до Чімкенту, щоб дістати запасні частини, яких бракує нашому заводові. Запчастин мені все одно не дадуть, і я це знаю так само напевно, як і моє начальство. Але я вдаю, що намагаюся дістати ці частини, а тим часом купую 20 бляшанок кави. Ціна бляшанки — 6 карбованців. У Харкові їх продають по 10 карбованців. Отже, мій прибуток — 80 карбованців. Щоправда, доводиться одну бляшанку подарувати начальникові. Чистий прибуток — 70 карбованців, що дорівнює моїй двотижневій платні. Усі задоволені, і розвинена фаза соціалізму успішно розвивається далі.

Слід пам'ятати, що в спекулятивній торгівлі хоча й беруть участь усі, але, як я вже зазначав, різною мірою. Один знайшов шляхи, як діставати м'ясо й ковбасу, а за всім іншим стоїть у черзі разом зі всіма. Інший влаштувався стосовно імпортової продукції легкої промисловости, але за харчами стоїть у черзі. Отже, найпоширеніший вид споживача — це споживач, який водночас бере участь як у легальній, так і в нелегальній торгівлі.

Радянські люди жартують: ми справді найщасливіші люди на Землі, бо в нас щодня радість діставання, якої не знає мешканець

«буржуазного суспільства». Адже відомо, що справжню радість приносить лише те, що дістається не легко, а що легко дістати, того майже й не помічаєш.

Є, одначе, один продукт, що його дістати здебільшого дуже легко, бо від одинадцятої години ранку і до сьомої години вечора він є в усіх крамницях. Це — горілка. Засновник радянської держави великий Ленін гостро й саркастично, обурено й речево картав антинародний царський уряд за горезвісну «монопольку», тобто за монопольне державне право на продаж горілки. Царський уряд, мовляв, споює народ, щоб відвернути його думку від боротьби за краще життя. Дуже, дуже гнівався Володимир Ілліч на царський уряд і присягався, що народна влада ніколи не зароблятиме на торгівлі спиртними напоями. І взагалі пияцтво буде за нової влади викорінене, бо в пияцтві зацікавлений лише експлуататор. П'яний трудящий не дбає про революцію, всі його думки крутяться довкола чарки. П'яним народом легше маніпулювати. Так казав геніальний Ілліч, і мав цілковиту рацію. Його сучасні учні добре засвоїли Ленінову науку. Справді, пияцтво може бути дуже корисним, коли треба маніпулювати напівголодним і стократ обуреним народом. Сьогодні, коли соціологи підраховують кількість випитого спиртного на душу населення у Франції або в Полінезії, робити такі підрахунки в СРСР — марна витрата часу. Пройдіться вулицями, зазирніть до заводських цехів у робочий час. На кожному кроці п'яні робітники, інженери, директори, партійні працівники. Директора заводу «Електромашина» довелося усунути з праці, після того, як він у непритомному п'яному стані прилюдно скинув на станції метро штани і зрсив облицьовані гарним мармуром стіни. Голову райвиконкому Ленінського району міліція із сусіднього (Жовтневого) району підбрала на вулиці Свердлова й привезла до витверезника, після чого його перевели на іншу керівну працю, де він пиячить досі. Секретар Ленінського райкому КПУ Грищенко практично переніс свій службовий кабінет до ресторану «Спартак». Його покарали переведенням на посаду голови профспілки Південної залізниці.

По горілку в черзі ніхто не стоїть. Але за неї доводиться платити, а коштує вона щораз дорожче. Півлітра горілки «столична» коштувала три карбованці й дванадцять копійок. Але це було давно, а потім, замість «столичної» почали продавати нібито «поліпшену» горілку під назвою «екстра» по ціні чотири карбованці й дванадцять копійок. Потім і ця горілка зникла з продажу, а замість неї з'явилася «сибірська» за шість карбованців і дванадцять копійок. Є й ще дорожчі горілки, які поступово замінюють «дешеву» «сибірську». А за офіційними даними пересічна платня в СРСР, — хочете вірте, хочете ні, — становить 170 карбованців на місяць. Пияцтво в СРСР — це окрема тема. Тут ми дозволимо собі лише зазначити, що

напитися радянська людина може без жадної черги. За часів Хрущова жартували, що Микита бореться проти пияцтва шляхом знищення закуски.

У будь-якій нормальній державі подібна ситуація неминуче призвела би до вибуху народного незадоволення, до зміни уряду, до банкрутства підприємств. В СРСР усе спокійно. Радянська людина «на всіх язиках мовчить». Вона не вірить ані в Бога, ані в Маркса, ані в Леніна. Під час обов'язкових політичних зайнять, зібрань, мітингів будівник комунізму не слухає доповідача, який доводить незаперечні переваги радянської системи. Він не вірить і газетам, напевно знаючи, що вони брешуть, не вірить і звітам Центрального статистичного управління, сміється, коли чує в радіопересиланні, що СРСР випередив інші країни за виробництвом м'яса й молока. Він скептик, наш пересічний будівник комунізму, але й оптиміст водночас. Він вірить, що завтра буде краще. Треба лише, щоб цього року було більше дощів і щоб «імперіялісти» не влаштували чергових неприємностей радянському урядові, і тоді труднощі зменшаться, продуктів та товарів буде більше. Він знає, що американський безробітний одержує більшу допомогу, ніж пересічна платня в СРСР, та ще й не мусить стояти в чергах, але це якось не впливає на його віру в те, що і в СРСР не так уже щоб дуже погано. І це попри те, що, крім товарів найпершої потреби, дуже важко, майже неможливо придбати твори Шевченка, Пушкіна, Шекспіра, Толстого та інших клясиків, так само важко дістати запасні частини до авт та до побутових електричних та механічних пристроїв, нема багатьох ліків, постільної білизни, тарілок, бинтів, протизапальних засобів... Усе це радянська людина знає, але не обурюється і вважає, що це все припущення і якщо й не зовсім нормальне, то принаймні краще, ніж під час великої війни. Подвійність психології радянської людини — чудове поле для досліджень фахових психологів, і я ледве чи можу це все пояснити...

Місис Джулія з США, насолодившись видовищем розкішних станцій московського метро та архітектурою помпезного палацу піонерів, заходить до спеціальної крамниці «Берізка», де купує за валюту (бож одержує зі США пенсію!) ікру, вудженого вугра, помаранчі, найкращі вироби з хутра — все те, про що сучасна радянська бабуся може лише розповідати казки своєю внукові-піонеріві. «Це добре, що є черги, — каже місис Джулія. — Це означає, що в радянських людей є можливість і бажання багато купувати».

ПІВДЕННО-БУКОВИНСЬКИМИ ПЛЯМИ

Анна-Гая Горбач

Карпати-Карпати

Була остання неділя серпня 1982 року, сонце вже схилялося до заходу, як наш «Гольф» вибрався на полининські верхи, що ними проходить дорога, яка веде з Семигороду на Буковину, надалеко від старої семигородсько-угорсько-молдавської границі. Сьогодні вона ще має тільки адміністративне значення. На верху при дорозі невелика паркувальна площа, дві лавки, коші для сміття й велика мапа, на якій з семигородського боку намальовані міста, села дороги області Бістріца-Насауд, а з буковинського боку — області Сучава. Ще тому десять років тут височіла збита з смерекових паль та дошок імпазантна брама, бюрократи від туристичного управління вирішили були прикрасити її кумедними вирізьбленими і помальованими ведмедами. Але після того, як вітри поломили ті оздоби, браму замінили таблицею з мапами, яка привітала нас румунським: «Біне аць веніт!» (Вітаємо!).

Тут ми нарешті зупинилися після 4-годинної важкої дороги від угорсько-румунської границі й зробили «попас», бо саме тут ми поклали його зробити в надії, що доїдемо до цього місця ще завидна. Цілу дорогу з Німеччини ввижалося мені це з частих подорожей відоме місце, цей поріг до «Зеленої Буковини», ця панорама пречудової «вібчини», що після лісистих серпентин семигородських гір відкриває далекі простори на північний схід, на Україну. Подорожньому тут відкривається Буковина сірозеленими хребтами Східніх Карпат, з лагідними верхами, вкритими запашними полонинами. А приїхали ми саме на час гірської косовиці. На царинках довкола розкиданих по околиці хат стоять уже складені копиці, незвичну для нашого вуха тишу перериває тільки час від часу калатання дзвінків худоби, що пасеться недалеко. Пастушки перегукуються з одного горба до другого. Цю ідилію каламутить часами рев якоїсь тягарівки, що з трудом вилізає серпентинами з одного чи другого боку перевалу, щоб на горі вичмихатися і спустатися вниз. Коли її рев замовкає в долині, повертається та неймовірна тиша, в якій чути, як бренять джмелі та бджоли. Вдихаємо чисте-пречисте повітря. Мої очі шукають північних хребтів, де, може, за третьою чи четвертою гірською хвилею лежить і долина Сучави, і рідне село Бродина з своїми верхами Гепюю, Чугою, Солованом, Ігрищем. Три роки, як я вже не бачила цих гір, а як тягнуло мене помандрувати ними!

Сонце вже вляглося за якоюсь семигородською горою, і нам треба поспішати, бо хочемо ще до пізнього вечора заїхати в повітове містечко Радівці, де живе тітка Фрозіна. Перед нами ще три дещо менші перевали: Местеканеш, щоб добратися в долину річки Молдови, де вже починаються гуцульські оселі; Садова, щоб доїхати до річки Молдавиці; та, врешті, гуцульська Чумирна, звідки дорога веде стрімко вниз до річки Сучавиці, над якою і лежать вже Радівці. З'їжджаємо преобережно, бо надворі починає сіріти, а по обох боках дороги діти пасуть по узліссях корів. Коні сапопасом переходять з одного боку на другий. У горах немає колгоспів, від людей забрали ліси, але царинки залишилися в їхній власності, там треба надбати сіна на зиму, а худоба випасається при дорогах, на узліссі. Між державою і гірськими селянами укладаються контракти на віддачу молоді худоби, молока. За це вони дістають право на купівлю кукурудзяної й житньої муки та «грису», дефіцитних останніми роками при сучасній економічній кризі. Тож витворюється той парадокс, що гірський селянин має більше хліба, ніж колгоспник, що його вирощує.

Доки ми доїхали до Садової, стемніло, і ми не зчулися, як вїхали в гірську бурю, що в Карпатах знаходить раптово «з ясного неба», вона захопила нас у густому лісі, яким доводилося їхати. Блискавки, гуркіт грому й несамовита злива так раптом з'явилася, що збилися з дороги. Моя дочка Марина опустила, не зважаючи на дощ, вікно і дивилася, щоб не зїхати в рів. При дорозі ховалися під смереками закутані в пастуші «дошовики» — вивернуті ютові мішки — хлопці й дівчатка з довколишніх осель. По горах розкочується грім, сильний відгомін надає йому ще більшого гуркоту — це святий Ілля розвозить калачі по небі, як мені вияснявали в дитинстві. Переїхали щасливо перевал Садової, перед нами ще Чумирна. Густа мряка тягнулася верхами, а над річками лив сильний дощ. Врешті десь біля десятої ми добилися під Радівці й були щасливі, що вирвалися з густої «пикли», яка нам справді нагадувала пекло.

Але доки ми опинилися в тітчиному подвір'ї, наша витривалість мусіла скласти ще кілька іспитів біля залізничних рогачок, що їх румунські залізничники звичайно з приходом темноти опускають і лягають... спати. Доводиться трубити й будити всю околицю...

Останній іспит довелося цього вечора скласти у вузькому в'їзді між хатою і парканом у тітчиній садибі, не призначеній для таких гостей.

Дещо про туризм і індустрію

Туристичний рух у Румунії розвинувся в середині 1960-их років, держава подбала про густу сітку туристичних баз та кемпінгових площ. Договір з французькою фірмою «Рено» будувати на ліцензії особове авто середньої класи, що тут вийшло на ринок з

патріотичною назвою «Дачія», уможливив середньому прошаркові (технікам, інженерам, лікарям, спекулянтам) здобути на таке авто, що й посилило туристичний рух у країні. Ця благодать, однак, скінчилася, коли подорожчала на міжнародному ринку нафта, і саме Румунія, хоч має власну нафту, мусіла зарядити заходи до суворої ощадності. Економі і експерти від уряду, що радили розбудовувати за західні кредити петрохімічну індустрію, не зважали ні на дорожнечу на міжнародному ринку, ні на те, що румунські ресурси нафти стоять перед вичерпанням. Кажуть, що «Плоешті», центр румунських нафтових джерел під південними Карпатами, вичерпані майже до решти.

Сьогодні Румунія належить до найбільш заборгованих країн Європи. На ринку зовсім зникли такі товари, як кава, чай, какао та інші закордонні продукти. Населення купує найконечніші харчові продукти на картки і то в дуже обмеженій кількості. Кожен споживач прикріплений до якоїсь крамниці, так що важко купити щось «у дорозі», в ресторанах туристи платять астрономічні гроші, а румунським власникам авт приписано за якоюсь системою заощадження бензини. Чужі туристи мусять платити за бензину бонами, що їх продають тільки за західню валюту. Це різко зменшило число чеських, угорських, польських авт, які в минулому зустрічалися у великій кількості на румунських дорогах. Правда, на бензинових станціях існує ще «цигаркова» валюта, бензину можна і без бонів отримати, коли покажете, що у вас є «Кент». «Кент» — західні цигарки, набрали останніми роками такої самої вартости, що «американські» в Німеччині перед валютною реформою 1948 року.

Держава намагається здобути девізи, як тільки може: експортує максимально м'ясні вироби, консерви, свіжі овочі. Донедавна «експортувала» в Західню Німеччину цілі бригади фахових робітників, доки тутешня економічна криза не закрила і цього допливу валюти. Сьогодні перекинулися на «випродаж» тих громадян, що хочуть назавжди виїхати за кордон: переважно євреїв та німців. Але ціни за виїзд неймовірно високі: треба повернути державі кошти за освіту, соціальне забезпечення тощо, це становить, коли йдеться про людину з вищою професійною кваліфікацією, майже 15 000 доларів! Тож навіть багатим євреям чи німцям ті ціни таки надто високі.

Отож, румунські дороги досить спорожніли останніми роками. Місцеве населення перейшло на «автобусний» туризм, що його держава забезпечує своїм громадянам. Мова про масові прогулянки до історичних пам'яток, головне молдавсько-буковинських манастирів, до археологічних розкопів римського і дацького часу, до великих водоспадів та гідроелектростанцій у Карпатах, наприклад, до «Червоного озера» в Східніх Карпатах, в яке впливає свою воду Золота Бистриця, та сама, що пливе через славетну Кирлібабу,

місцевість, де точилися за першої світової війни вирішальні бої між російськими та австрійськими військами.

Далі в рідні гори

Полагодивши другої днини у Радівцях формальності згошення до повітової міліції, вирушаємо з тіткою у Бродину, де ще живе вуйко, брат моєї мами, і це дає мені право затриматися в нього, не потребуючи вертатися в місто до призначеного готелю. Бродина зустрічає нас шумом річок Сучави і Бродини, що тут, пливучи на схід, сходяться в гірській долині. Сучава вбирає води Садови, Бродини, а ця остання — Бродинори; від Фалкова вона пливе вже румунськими селами, хоч їх назви ще несуть у собі далекий відгомін колишнього праукраїнського населення: Жиків (сьогодні по румунськи Віков), Білка, Городник. Там, де вона вливається в Серет, височить на горі місто Сучава, престольний город Стефана Воеводи (1447-1504), сьогодні обласний центр, принадний для туристів своїми церквами, руїнами могутньої фортеці й престольного замку. Вище Фалкова, від Бродини почавши, над річками по гірських терасах розкидані гуцульські хати й газдівства. Тепер рідко трапляється стара форма «ґражди»: оточене будинками й високими огорожами обійстя. Замість неї сьогодні стоять просторі хати з мансардами, зі смаком прикрашені малюнками й різьбами; стайні й шопи для господарського реманенту, для худоби стоять трохи далі від хати, тоді як у старих «ґраждах» усе було ліплене одне до одного, щоб розбишакам і диким звірам не дати можливости добратися до середини.

Асфальтова дорога доходить сьогодні майже під саму Бродину, в 1970-их роках ми ще мордували авто розбитим «макадамом» яких 25 кілометрів. Тепер його лишилося тільки 6-8 кілометрів.

Наші дні в Бродині пораховані, і ми хочемо їх оптимально використати, помандрувати на верхи, де розкидані далекі гуцульські оселі. Вибераємо Кунунське та Ігрище, до яких треба вибиратися з долини річки Бродини. По дорозі на Кунунське наше товариство наздоганяють кілька «ґазд», два статечні гуцули, що ще пам'ятають мого батька, який колись урядував нотарем у Бродині, і дуже пристойний з обличчя молодий чоловік з уже міськими вусиками, як їх носять на Балканах самозакохані «когутики». Виявляється, що він син полонинського ґазди, який має здавна «стаю» на Кунунському (літню кошару з вівцями, що йому приганяють з долів, за що він розраховується бриндзою і будзом та молодим приплотом). Він студент Букарештського університету, вивчає російську мову та географію, щоб стати вчителем середньої школи. Тому що я знаю декого з тамошніх викладачів, питаю про того чи іншого, про умови навчання, про зміни, які там відбулися,

можливості друку українських книжок у Букареші. Студент пропонує, що він відповідатиме мені по-російськи... бо буде йому легше висловлювати свої думки. «Бійтеса Бога, молодий чоловіче, — кажу йому, — ви з Кунунського, а я з Бродини, і ми маємо говорити по-російськи?... А ви як говорите з ньємом і мамою?» — «Та по-нашому, але говорю з ними про вівці, сіно, вереме (погоду), а про інше мені кешко...», — була його відповідь. Ця зустріч ще раз унааявила проблему асиміляції тієї української молоді в Румунії, що здобуває вищу освіту і відходить від свого кореня, асимілюється протягом кількох років. Чи то в Мармарошині, чи в Дунайській дельті, чи тим більше на Буковині — всі молоді люди, що вирвалися з сільського оточення і здобули вище соціальне становище, відходять від українства. Про дітей нашої розкинутої по містах інтелігенції старшого покоління я вже й не говорю. Один молодий інтелігент, що одружився зі «своєю» освіченою дівчиною — обоє вони походять з селянського роду — дивився на ці речі з деяким оптимізмом. «Пані, нас румуни не з'їдять, бо наша народна культура, наші традиції куди багатші від румунських, наші селянки більш господарні і чисті, люди тримаються по селах свого корення», — потішав він мене в нашій розмові на тему асиміляції. Однак все те, що доводилося спостерігати під час довголітніх мандрів між українцями Румунії, настроює песимістично. По наших буковинських селах урядують румунські священники, що, як представники православної румунської церкви, в порозумінні з державною владою продовжують асиміляційну роботу, яка розпочалася ще в 1930-их роках. Коли в 1950-их роках ще діяли по українських селах школи з українською мовою викладання і наші колишні греко-католицькі священники, що мусіли пристати до офіційної православної церкви, звернулися з проханням до уряду, щоб стягнули з румунських місцевостей українських священників і перенесли їх в українські села, влада відповіла тим, що відразу ліквідувала український вікаріят і підпорядкувала всіх парохів румунським територіальним вікаріатам. Всі намагання наших парохів змінити цей стан, коли почалася в Румунії лібералізація, були даремні. Отож, число всіх українських дітей, що їх христять Траянами, Лівіями, Октавіянами, Жоржетами та Сільвіями, зростає з року на рік. Переїжджаючи Чумирну, через яку пролягає дорога з Радовець на Кімполонг і Дорну, зупиняємося що пару десятків метрів, щоб купити в гуцульських дітей малини чи горішків, що їх тут у бляшанках пропонують подорожуючим. «Як називаєшся, хло? (по-гуцульськи „хлопче”)». — «Георге Ткач». — «Та який ти Георгіе? Мама ек до тебе каже?» — «Юрку». — «А що ти, румун?» — «Ні, я українець-гуцул...» Таких розмов було безліч. Наш ґазда, до якого ми завжди заїжджаємо, потішає, що гуцули, ніколи не переведуться, навіть тоді, як будуть «вогорити» по-румунськи...

Мандрівка на Кунунське нам не зовсім вдалася, бо довелося повернутися через несподівану бурю. Зате пощастило нам помандрувати Ігрищинською вібчиною: гуцульською оселею, де живе, може, сорок родин. Погода була гарна, вигляд огорнених сірою млою далеких гірських хребтів був просто захоплюючий. На Ігрище, гірський хребет, що лежить між долинами річок Сучави та Вродини можна вилізти з двох боків. З сучавського з півночі, але дорога там пролягає надто близько біля радянської границі, й чужим туристам я не раджу там показуватися через суворі приписи. Краще вибиратися з села Бродини через Солован та Гипу, або ще ліпше — з Шістнадцятого кілометра в долині Бродини. Кілометрами означають ще й сьогодні населені пункти вздовж річки Бродини, де до початку 1970-их років ще їздила «колейка», про яку я вже писала в своїх репортажах, а тепер пролягає «макадам», яким ввозять дерево до Фалкова або до залізничної станції. Туди ходить також аж до Кирлібаби, що над Бистрицею, автобус. Все це гуцульський терен, румуни тут з'являються лише як сезонні робітники, лісничі, жандарми. На Чотирнадцятому кілометрі старенька гуцульська православна церква, побудована ще першими прибульцями з Жаб'я та Делятина. Вона була правдоподібно спершу греко-католицька, але десь від початку 20 ст., ще за Австрії, почали гуцули переходити на православ'є, бо в гори засипали не найкращих греко-католицьких священників. Частина гуцулів збунтувалася і перейшла на православ'є, частина в 1920-30-их роках стала «покутниками». Серед гуцулів і сьогодні дуже високе число «покутників». Одним з їх провідників був наш знайомий Михайло Мойсюк, про якого я вже оповідала.

Паламар, що живе біля церкви, відкрив нам її, і ми захоплювалися гарно вирізьбленими і помальованими світло-синьою фарбою дерев'яними свічниками, хрестами, старенькими іконами, привезеними ще з Галичини. З Чотирнадцятого кілометра можна пішки або верхи перетяти Дубівське й добратися в долину Молдавиці, там ще є кілька гуцульських сіл: Арджел, Молдавиця, Чумирна.

Ми залишили авто на Чотирнадцятому кілометрі біля школи і помандрували вздовж річки на Шістнадцятий кілометр; по дорозі оглядали підготовні роботи до будови малої гідроелектростанції. З Шістнадцятого кілометра повела нас стрімка стежка, глибоко вирита зливними дощами, спершу лісом, а опісля сіножатами аж на Ігрище. На горі стежка то ширшає, то знову звужується, проходить через обійстя, на яких нас обгавкують люті собаки, прив'язані на довгих ланцюгах. Тут не треба вже задихатися і можна спокійно оглядати довколишні верхи, по яких розкидані на осоннях гуцульські хати. Узбіччя верхів укрите густим смерековим лісом,

царинки тягнуться тільки верхами, на них люди косять, обертають і згромаджують сіно. Минаємо не одну хату і з цікавістю зазираємо у вікна; стіни обвішані килимами з великими стилізованими квітами, зовсім зник старий геометричний гуцульський килимовий орнамент. В одній хаті бачимо крізь вікно на великій полиці цілий «регімент будзів», що сушаться. Це овечий сир, з якого пізніше роблять бриндзу. Ми охоче б купили такого свіжого будза, але наш «проводир» переконує не ждати на господарів і не тратити часу, бо всі будзи звичайно пораховані й призначені для власників овець з недалекої стаї, що, немов ластів'яче гніздо, прилипла під верхом затишного узбіччя одного з верхів. Минаємо також мініатюрну капличку, що стоїть при дорозі. За склом цілий ряд ікон уже масового виробу з австрійських часів, коли по ярмарках їздили такі продавці, що мали в запасі для кожного віровизнання відповідні «святі» образи: для римо-католиків — репродукції західніх, для греко-католиків — східніх богомазів. Тут, при цій капличці, відбувається на старого Іллі завжди храм. Приходить з Бродини румунський православний священик і відправляє під відкритим небом богослуження. Опісля відбувається гуляння і пиятика. 1974 року ми вибиралися з чоловіком на той храм, у надії, що зустрінемо цікавих розповідачів гуцульської бувальщини і запишемо на плівку якийсь цікавий матеріал. Але вночі сильна гірська буря перекреслила наші пляни. Наш керівник, в якого ми ночували на Дванадцятому кілометрі, заявив, що при злій погоді храм пересувають на наступну неділю. 1979 року ми вибиралися туди з Катериною; нас мали взяти з собою священик і паламар. Під вечір прийшов паламар і заклопотано відраджував нам іти на той храм: «Пані, це не для вас, доки там прийде священик, то ті гуцули такі вже п'єні та ріжуться і б'ютьси, що вам, паням, нема що там шукати. Отець мене прислав, він боїтси вас брати з собою...» Коли мій старенький вуйко, людина ще австрійського виховання, почув про таку небезпеку, то рішуче заборонив нам таку екскурсію...

За мого дитинства Ігрище мало репутацію, що там живуть дуже багаті, але дикі гуцули. У неділю після богослуження в церквах (православній та греко-католицькій) гуцули в своїх гарних строях заповнювали все село, сиділи в корчмах, де вони пили до вечора, галайкали, співали й часами билися. Мій батько любив про когось, хто вдавав із себе освічену «міську» людину, а був собі типовий сільський задавака, яких на Буковині ми називали «ауфшнайдерами», казати: «Він закінчив академію на Ігрищі». Мене в дитинстві та академія дуже інтригувала, але я щойно пізніше збагнула сенс того вислову.

Ігрище, як я його пізнала цієї чудової пізньолітньої днини, запам'яталося своїми соняшними верхами, між якими розкриваються западисті урвища, вкриті густим смерековим лісом; так і

називається одна частина «Западисте»; по верхах широкий приемний плай, що веде попри чепурні дерев'яні хатки з пахучими городчиками, де цвіли «ґеоргінії» (жоржини), чорнобривці та інше зілля. Дивувало, що грядки з капустою були густо вкриті гусінню. Курей коло хат не було, птахів небесних також дуже мало, бо їм немає де гніздитися. А «хемії» тут проти гусені не застосовували, як на долах, де майже день-у-день ми бачили літака, що сипав на поля ДТТ. Одна наша жінка з села біля Серету, що працює агрономом, казала: стільки сиплють хемії проти кольорадського жука, що картоплю ту можна хіба брати для годівлі худоби, такий огидний смак вона має. Зникли вже також бузьки на низах, бо винищили хемією їх поживу — жаб та вужів.

Отож, на Ігрищу екологічна рівновага порушена саме в протилежний бік! Тут і там біля хат залишені високі смереки, правдоподібно як затінок для худоби в час літньої спеки. Перелазимо ще один перелаз, робимо часті «попаси», сідаємо на теплу землю і не можемо надивитися на прекрасну панораму довколишніх гір. З подивом спостерігаємо косарів, що по царинках, ставши по 5-6 чоловіка кілька кроків один за одним, косять на стрімких узбіччях і посуваються поволі вгору. У доспільй скошеній траві світяться безліч срібних будяків, і ми набираємо їх повну торбу. Але вертаючись через ліс, очевидно, іншою стежкою, щоб побачити якнайбільше, натрапляємо на таку кількість лисичок, що мусимо частину будяччя кинути, щоб набрати того добра.

Неочікувана зустріч

Коли ми вже зійшли з Ігрища і, скинувши взуття, прохолодили натомлені ноги в рвучкій Бродині та перебрели на другий берег, проїхало дорогою, що була вкрита глибокими вибоїнами, мале легкове авто, в якому сиділи три жінки: дві молоді міського типу, а одна гуцулка з якимись кошелями. «Тільки якісь немудрі мішухи можуть їхати такою дорогою», — кажу я своїй тітці, що нарешті звелася на рівні ноги, бо у черевиках з слизькими підошвами вона дуже важко сходила стрімкою стежкою. Але діставшись під вечір до наших господарів на Шостому кілометрі, ми побачили, що там стоїть те авто, яке попри нас проїхало. Вийшов пан Василь нам назустріч і повідомив у добром настрої: «Пані, ви маєте гостей аж з Англії! Дві молоді пані на вас чекають». виявляється, що то були Надя Дюк та Леся Дяківська з Англії. На весні Надя розпитувала, як їй заїхати в якісь українські села на Буковині, бо вона матиме стипендію архівних студій у Софії і радо заскочила б до Румунії. Я навела їй декілька місцевостей і пояснила, як туди дістатися. З приятельскою вона доїхала до Сучави, а там позичила авто і виїхала в гори. Наша добра чародійна Калина, господиня дому, мала незабаром добру страву на столі й попросила до вечері. Тим часом

наш молодий провідник розклав вогонь на березі річки, бож по дорозі обіцяв мені напекти свіжої картоплі. Тож ми всі, озброївшись коцями, посідали довкола вогню, як птахи в гнізді з хмизу, що полишався на березі під високими вільхами після великої повені. Пан Василь, як досвідчений мисливець, заходився коло вогню, і його ватра палахкотіла й гріла нас, бо вечір був уже досить холодний. До нашого товариства пристав ще місяць, що саме в повні вийшов із-за гори Подерей. Ми співали пластові та народні пісні, від наших молодих буковинських друзів вивчали буковинські. До пізньої ночі засиділися в тому милому гурті, але треба було вирушати. І ми й дівчата мали ще добитися до міста Радівців. Домовилися, що спільно відвідаємо рідне село нашого «проводиря», недалеко Серету, бо він не гуцул, а «бойко з мосяндзовим пупцем», себто з низів. Так гуцули називають українців, що живуть не на горах. Тому що Надя і Леся не мали ще змоги зустрітися з українськими людьми, ми уклали кілька спільних прогулянок до їхнього від'їзду, тим більше, що вони мусіли віддати авто, а ми мали для них ще місце в нашому. Тож ми разом гостювали в батьків нашого молодого приятеля, де зібралася його родина, нас щедро частували і співали нам пісень, а дівчата записали їх собі на касету. Під хатою, стріха якої була вкрита виноградною лозою, ми зробили собі спільну світлину. Повернулися ще раз до Бродина, там я їм показала стару греко-католицьку церкву, що її в 19 ст. ще святив митрополит Сембратович. Церква замкнена, ключ зберігається у румунського священика, що раз на рік там відправляє богослуження. У церкві ми оглядали старий, різьблений з дерева іконостас, привезений з Галичини, читали історію церкви: я читала по-румунськи і перекладала їм. Загостили ще раз до Калини й Василя, де перебули кілька чудових годин. У неділю в Радівцях, у церкві Різдва Богородиці, що належить українській парафії, мало відбутися храмове свято. Парохом там тепер молодий священик з Мармарощини, а був донедавна о. Олександр Хортик, який з двома священиками теж прибув на храм. Хто хоче відчутти українську народну стихію, мусить побувати на храму на Буковині або Мармарощині. Там з'їжджається дуже багато народу з далеких українських сіл. На Мармарощині сходиться на таких храмах біля тисячі, а то й більше людей.

Спільно з дівчатами ми об'їхали південну частину Буковини; у Кімполюнзі відвідали українську церкву, яку побудував ще батько Ольги Кобилянської. Парох тієї церкви, отець Василь, також з Мармарощини, його дружина, пані Марійка, вчителько в недалекому селі. Говорив, що в самому Кімполюнзі ще є кілька греко-католицьких старших пань і панів, але головною підпорою церкви є гуцули, що приїжджають до міста і навідуються до своєї церкви, бо по їхніх селах вже урядують румунські священики. А церква стоїть на вулиці, що веде від двірця до центру міста.

У цьому гірському містечку, що за Австрії було адміністративним центром округи, жило колись багато німецьких родин, що працювали тут як урядовці. Вони й створили тут німецьку атмосферу, в якій виростала в молодості наша письменниця. Кімполюнг з околицями відбитий у її щоденниках, листах, у творах. До цієї теми маємо намір ще повернутися, бо саме видано її щоденники, писані в цьому містечку.

Короткий відступ в історію культури

Прийшов час прощання. Дівчат ми відвезли до Сучави на станцію, звідки вони мали поїзд на Букарешт. Ми поспішали до Радівців, щоб заскочити ще до Колібаби, славного тутешнього ганчара, що виробляє «покутську» кераміку. Ми вже бували в нього, але хотіли дещо докупити. Батько сьогоднішнього майстра вчився колись у Кутах і звідти переніс узори і кольори гуцульської кераміки до Радівців. Румунські етнографи твердять, ніби зовсім навпаки: гуцульська кераміка походить з румунської Буковини. Пригадую собі стереотипну фразу наших патріотів: «Вони це в нас украли...» Що сказали б наші «трипільські патріоти», якби побачили розкішну монографію Владіміра Думітреску, видану 1979 року в Букарешті: «Арта културій Кукутени» («Мистецтво кукутенської культури»), з розкішними ілюстраціями і репродукціями розкопаної в Кукутенах трипільської мальованої кераміки. (Кукутени — молдавська місцевість біля міста Яси.) Загально відомо, що культура, яку ми називаємо трипільською, сягала від Дуная до середнього Дніпра, мала різні періоди, між якими лежали тисячоліття. Ідентифікувати цю культуру з українською — просто патологічне явище, що виникло на тлі нашого загального незнання передісторичних та історичних процесів виникнення і перемішування давніх культур, про які написано вже немало томів. На жаль, у нас легше складаються фальшиві гіпотези, ніж вивчається те, над чим учені зуби з'їли.

Ніде нема так добре, як у Калини та Василя

10 вересня ранесенько вирушаємо назад до Німеччини. Перед нами майже дві тисячі кілометрів дороги. Годинами мугикаю і хочу скласти пісеньку, щось у стилі німецького естрадника Роберта Мая про ідилічне життя в селі, де живуть його приятелі, куди він приходив відпочити від поспіху міського життя. Та чепурна хата, щедрість і весела вдача Калини і Василя гріють мою уяву, веселять душу. На закінчення мушу додати дещо з їх розповідей. Василь, нащадок гуцульського роду Глодеків, що вимандрували в 19 ст. з Жаб'я до Бродини, був колись славним браконьєром, таким самим, зрештою, як і його батько, що його прозивали «Піштаком», та його брат Ілля. А вчився він браконьєрства у славного «Костана»

Мойсюка, про якого я вже в попередніх спогадах дещо розказувала (це той, що справив собі лежачи в труні панахиду). Отож, розказує пан Василь таке. Після війни набігали жандарми, підсилені присланими з повітового центру солдатами, і шукали в гуцульських хатах рушниць, рогів, шкір оленів та сарн. Одного разу забрали щось півдесятка гуцулів до «постерунку», також і пана Василя. Там їх тримали кілька днів, жандармський майор, що прибув на ту акцію, допитував, бив, домагався здачі зброї. Взяли пана Василя в «обертаси». «Пане майоре, — каже молодий лейтенант, що був комендантом бродинського посту, — ці гуцули ніколи вам не скажуть, що вони мають зброю. Вони її й не тримають дома, а обрізану, десь у лісі, в якомусь дуплі. Перестаньте з ними мучитися. Гей, Василю, ти маєш зброю?» — звертається він до Василя. «Ні, не маю, ви ж перевернули в мене все догори ногами, та нічого не знайшли». «Присягайся перед цим образом», — показує на портрет Сталіна. «А хто це такий, щоб я перед ним присягався? Колись тут висів реджеле (король) Кароль, того я знав, але цього не знаю». «Як, ти не знаєш нашого пана і годівника?» «Пане лейтенанте, цес мене не годує, мене годує Петро Галиця, тот, шо на Гипі жиє. Я у него ліс рубаю, а він мені платит кукурудзянов муков, бо за гроші муки нема, як знаєте...» «Ти, дураку, ти, гуцуле темний, ти не знаєш, хто такий Сталін? Иди к чортовій матері, й щоб я тебе не зловив на гарячому, бо кості перетру...»

Пан Василь розказує і весело підморгує, як він перехитрив жандарма.

Історії Калини стосуються до господарських проблем. Вона має домовлення з представниками держави здати певну кількість молока і телят. Але телят немає або були й зникли у власних горшках. Тож приходять «інспектор» і домагається здачі теляти державі. «Де твоє теле?» — питає в неї. «Йди, спитайся корови»: «Слухай, як ти зі мною говориш?» «А що? Я тобі теле на світ приведу? Иди до вашого ветеринара, що заступає шпріцою бугая. Питайся в него, де теле моєї корови...»

Боюся, що наші дівчата з Англії не надто вловили тонкощі їхнього гумору, бо обоє, Калина й Василь, говорять гуцульсько-покутським діалектом. От Гриць Зозуля, той би собі «файно» з ними побалакав.

З моєї пісні нічого не виходить, Марина, що певно й спокійно веде нашого «гольфа» угорською «пустою» (степ), висловлюється критично про мої віршувально-композиційні спроби. Зрештою, відмовляюся від них і я й обіцяю собі висловити все в цьому репортажі.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

«МИ СПОДІВАЄМОСЯ...»

До
Найвищої влади
Польської Народної Республіки
Сейму Польської Народної Республіки
Державної Ради Польської Народної Республіки
Ради Міністрів Польської Народної Республіки

Ми, польські громадяни української національності разом з усім польським народом щиро вітаємо процес віднови в політичному і суспільному житті нашої країни. Ми сподіваємося, що цей процес змінить також ставлення влади й органів державної адміністрації до питання національних меншостей у Польщі, їхніх суспільних і культурних потреб.

Всупереч статтям конституції ПНР та міжнародним умовам, а зокрема Міжнародному пактові громадянських і політичних прав, потреби української меншости часто ігноровано, до громадян, які відкрито говорили про свою українську національність, ставилися з недовір'ям, навіть дискримінували їх.

Українське населення є найбільшою національною меншістю в Польщі. Народна Польща стала батьківщиною для кількох сот тисяч українців. Такий стан не перекреслив, проте, їхнього духовного й інтелектуального зв'язку з українською культурою, мовою, їхньої свідомости національної відрубности і бажання зберегти її та передати наступним поколінням.

Доказом, що влада Народної Польщі розуміла ці потреби, була ухвала Політбюра ЦК Польської Об'єднаної Робітничої Партії з квітня 1952 року, а зокрема рішення 1956 року: утворення Українського суспільно-культурного товариства і його пресового органу «Наше слово» і далі шкіл і осередків навчання української мови, а також створення умов для розвитку аматорської культурної діяльності. Товариство стало справжнім репрезентантом усієї української суспільности, організатором її суспільно-культурного життя, включаючись активно у вир суспільно-політичного і господарського життя країни. Засоби масової інформації часто обговорювали проблеми українського населення, і це чимало допомогло переламати взаємне недовір'я між обидвома народами, а громадянам української національності давало змогу почувати себе повноправною, шанованою і визнаною частиною всього громадянства.

У 60-их роках цей процес почали гальмувати, а в 70-их — в наслідок більше рішучих дій адміністрації — почався далекосяжний регрес у нашому суспільно-культурному житті. Приклади дискримінаційних дій місцевої

Це один з численних документів, в яких висловлені протести проти національної дискримінації української меншости в Польщі. Заголовок наш.
Ред.

адміністрації може навести майже кожний осередок УСКТ. Зокрема в гострих і прикрих формах виявилися вони в Легніці, де без обґрунтування звільнено з посади директора єдиного в Польщі ліцею з українською мовою навчання гр. Ірину Снігур; не дозволяється влаштовувати мистецькі імпрези.

У Перемиському і Кроснонському воєводствах ще й досі діє закон, що забороняє купувати нерухоме майно українцям, які приїжджають з західних чи північних земель.

Дуже болісним, не тільки для українців, було перейменування історичних назв місцевостей в північно-східній частині країни. Це був кричущий приклад нехтування нашими почуваннями.

У 1976 році Товариству накинено новий статут, який помітно обмежив коло діяльності нашої організації. Ліквідація воєводських управлінь УСКТ, а також скорочення штатів у великій мірі спаралізували діяльність багатьох осередків. Систематично обмежуються також фінансові дотації. Не маючи дозволу організувати центральні перегляди мистецьких ансамблів УСКТ, багато з них практично припинили свою діяльність.

Ряд осередків не має приміщень, що також робить неможливим провадити культурну діяльність.

Через скандальний стан приміщень, через штучне творення формальних перешкод і різних адміністративних натисків на вчителів і батьків зменшується систематично кількість учнів у школах з українською мовою навчання і осередків навчання української мови.

Діяльність багатьох осередків УСКТ є під систематичним наглядом служби безпеки, а до його членів і діячів присікуються.

Проблематика української національної меншости в Польщі стала забороненою темою для засобів масової інформації. Не появилася навіть інформація про з'їзд Товариства, який відбувся у червні ц. р. Дискутовані на ньому справи, віддзеркалювали проблеми, які хвилюють усю українську громадськість у Польщі. На жаль, критичні голоси делегатів не знайшли відгуку навіть на сторінках «Нашого слова».

Все це і багато інших обставин викликає у великій частині української спільноти почуття, що її поставлено поза суспільністю, викликає почуття огірчення, що її трактують як громадян другої категорії. Переселення і територіальна розпорошеність значно поглиблюють це відчуття.

Ми не можемо далі погоджуватися з таким станом. Українське населення впродовж останніх тридцятьох років завжди було лояльне у ставленні до держави, до її ладу, вважаючи Польщу своєю батьківщиною. Воно дало свій великий і незаперечний вклад у господарську і культурну розбудову країни, а зокрема в упорядкування господарства східних і північних земель. Спричинивши своєю працею до розвитку цих земель, ми хочемо почуватися їх співгосподарями.

Після другої світової війни для польських державних інтересів перестало існувати т. зв. українське питання. Але факт, що в Польщі живе українська меншість, повинен спричинитися до поборення упереджень, джерелом яких є події минувшини, які посварили обидва народи. Діячі і члени УСКТ, а також не об'єднані в Товаристві українці, неодноразово висловлювали готовість разом з державною владою працювати на цій ниві. Таку можливість бачили неодноразово також визначні польські діячі культури, науки, як і визначні публіцисти.

Ми маємо надію, що суспільно-політичні зміни, які відбуваються в нашій країні, спричиняться до того, що засади конституції ПНР, які гарантують нам рівноправність, будуть дотримуватися повністю. Йдеться також про те, щоб вони давали фактичні і широкі можливості культивувати рідну мову, розвивати культуру, освіту, зберігати звичаї та провадити активну суспільну діяльність. Покладаючи великі надії на радикальну зміну відношення влади і органів державної адміністрації до вищенаведеної справи, подаємо наші вимоги в напрямі ліквідації найбільш болючих для нашої громадськості проблем.

1. Визнати Українське суспільно-культурне товариство організацією самоуправною і незалежною, що репрезентує інтереси усього українського населення в Польщі, метою якої є задовольняти культурні й освітні потреби цього населення. Культурною діяльністю Товариства повинно піклуватися і давати йому фінансову базу Міністерство культури і мистецтва, а не Міністерство внутрішніх справ; так це водиться в інших країнах народної демократії.

2. Забезпечити українській громадськості відповідну репрезентацію в сеймі ПНР.

Українці являють собою 1% населення ПНР. Сейм повинен віддзеркалювати склад усього суспільства. Відсутність представників національних меншин змінює вигляд польського суспільства в особовому складі найвищого органу державної влади.

3. Забезпечити діяльність УСКТ матеріальними засобами через:

а) приділення кожному осередкові УСКТ відповідного приміщення для провадження культурно-освітньої роботи;

б) збільшити фінансові дотації на культурно-освітню й організаційну діяльність, на фонд зарплат, придбання устаткування, інструментів, устаткування клубів;

в) збільшити штат щонайменше до трьох осіб на воеводство (де повинні бути створені воеводські управління УСКТ), гарантувати платні у такій висоті, яка заохочувала б приплив кадрів;

г) гарантувати УСКТ безплатне користування з матеріальної бази інших культурних установ;

г) приділити Товариству відповідні засоби транспорту. Українське населення дуже розпоросшене, і доїзд до багатьох осередків з мистецькими улаштуваннями можна здійснювати тільки власними засобами транспорту.

4. Гарантувати загальне навчання українських дітей і молоді матірньої мови:

а) збільшити сітку початкових і середніх шкіл з українською мовою навчання. Загальноосвітні ліцеї, на зразок того, що в Лігніці, повинні бути також щонайменше в Кошаліні, Ольштині і Перемишлі;

б) забезпечити негайно відповідним приміщенням початкову школу ім. Т. Шевченка в Білім Борі. Конче також поліпшити мешканеві і матеріальні умови в IV загальноосвітньому ліцеї в Лігніці і загальноосвітньому ліцеї в Гураві Ілавецькому, де з паралельних клас з українською мовою навчання треба створити самостійну школу;

в) змінити розпорядження в справі організації осередків навчання української мови в початкових школах: скасувати вимогу, щоб батьки

писали індивідуальні прохання і потрібну кількість учнів зменшити до чотирьох;

г) треба, щоб Міністерство освіти і виховання, у співпраці з УСКТ, опрацювало програму розвитку українського шкільництва у зв'язку з його реформою, щоб вона була опублікована впродовж поточного шкільного року;

д) створити при якійсь вищій педагогічній школі відділ української філології, де можна було б вишколювати кадри вчителів української мови, а також приймати більше студентів на відділ української філології Варшавського університету;

д) прийняти знову на працю колишнього директора IV загальноосвітнього ліцею в Лігницькому гр. Ірину Снігур;

е) освітнім властям створити, при співпраці з УСКТ, літні табори для українських дітей і молоді, зокрема мовні табори та забезпечити їх відповідними кадрами вчителів і вихователів.

5. Забезпечити осередки УСКТ відповідною кількістю інструкторів для культурно-освітньої роботи шляхом висилання кандидатів на відповідні студії до УРСР. У цьому контексті прийняти на працю музичного інструктора УСКТ, звільнену з невідомих нам причин Анну Хронюк.

6. Створити професійний український театр у Польщі.

7. Відновити історичні назви місцевостей у південно-східній Польщі. Запровадження нових назв українська суспільність вважає рівнозначним з наміром денационалізації її шляхом адміністративного відрубання від «коренів», штучного перерізання духовного зв'язку з місцями народження предків, створення загрозливої для нас фікції, що в Польщі ми є захожим елементом. Вищевказані зміни є також наявним фальшуванням історії, на що також звертали увагу польські інтелектуали, між ними Ярослав Івашкевіч.

8. Піддати під охорону пам'ятники української матеріальної культури (церкви, кладовища, інші будови) і дати УСКТ можливість виконувати цю охорону. Ремонтуючи такі об'єкти, треба зберігати їх первісні архітектурні форми. Осіб, які нищать такі пам'ятки, належить притягати до карної відповідальності.

9. Створити українську секцію при якомусь державному видавництві, яка друкувала б белетристику і наукові книжки українською мовою, це піднесло б розвиток літератури і популярність українських письменників і науковців у Польщі.

10. Відокремити від «Нашого слова» дитячий додаток «Світанок» і додаток «Наша культура», видавати їх як самостійні журнали, збільшити їхні об'єми і тиражі; це саме стосується «Українського календаря» і «Нашого слова».

11. Уможливити організацію щорічних центральних оглядів мистецьких ансамблів УСКТ і приділення їм потрібної матеріальної й організаційної допомоги.

12. Забезпечити матеріальною базою діяльність чоловічого хору УСКТ «Журавлі» й уможливити його виступи за кордоном. Хор мав кілька запрошень на такі виступи (м. ін. до Югославії, США і Канади), гарантоване покриття всіх коштів закордонними організаторами, проте не дістав від польської влади дозволу на виїзд.

13. Збільшити культурний обмін між ПНР і УРСР, запрошуючи

українські мистецькі ансамблі. Це у великій мірі задовольняло б культурні потреби українського населення в Польщі, збільшило б знання польського населення про Україну.

14. Заснувати Інститут української культури у Варшаві.

15. Збільшити тираж книжок і видань, присвячених спільним діям і співпраці обох народів у минулому, й об'єктивних та докладних праць про їхню спільну історію.

16. Вилучити зі шкіл як обов'язкову до читання книжку «Заграва у Бескидах». Твори цього роду, об'єктивно не насвітлюючи джерел конфліктів між обома народами й історичної основи їх виникнення, гальмують нормалізацію польсько-українських стосунків у Польщі, поглиблюють ненависть поляків до всіх українців.

17. Дати можливість УСКТ користуватися центральними станціями Польського радіо і телевізії.

18. Обговорювати актуальні проблеми з життя української й інших національних меншостей Польщі в центрах масової інформації.

19. Припинити цілком безправний нагляд за членами і діячами УСКТ і причіпки до них органів служби безпеки. За двадцять п'ять років Товариство виявило, що не провадить ніякої протидержавної чи заколотницької діяльності.

20. Скасувати наказ, що всі мистецькі імпрези, організовані УСКТ, мусять бути дозволені цензурою.

21. Протидіяти практиці місцевої адміністрації в південно-східних воєводствах, яка дискримінує громадян української національності при купівлі нерухомого майна і прописці. Заборонити різні причіпки і роблення перешкод людям, які бажають повернутися у ті місцевості.

22. Визнати і надати правний статус греко-католицькій церкві в Польщі і віддати їй її святині та інше майно (йдець зокрема про колишню греко-католицьку катедру в Перемишлі, яку окупує тепер чернечий орден босих кармелітів).

23. Заснувати воєводські управління УСКТ у воєводствах, де є більші скупчення українського населення і поширити статуту діяльність УСКТ на всі галузі суспільного життя так, щоб дати товариству можливість співдіяти в реалізації вищевказаних вимог і повністю репрезентувати інтереси і потреби українського населення в ПНР.

24. Надати УСКТ право вносити пропозиції про звільнення працівника від праці, щоб він міг взяти участь в організаційних справах Товариства, а зокрема в мистецьких імпрезах як член ансамблю.

Представлені вище проблеми не є повним списком усього, що наболіло українській спільноті в Польщі; це тільки найпекучіші проблеми, які вимагають втручання влади. Про них неодноразово говорили члени Товариства при різних нагодах (збори середовищ, наради активу, крайові з'їзди УСКТ), але дотепер не знайшли позитивного відгуку. Спрямування, отже, цих вимог до найвищої влади Польської Народної Республіки є диктоване переконанням, що тільки найвищі органи державної влади, вглянувши в наші проблеми, можуть елімінувати усі наведені в цьому листі негативні явища.

При здійсненні наших вимог ми готові допомогти суспільною працею. Ми переконані, що здійснення цих не надто високих вимог збагатить суспільне і культурне життя Польщі новими позитивними вартостями, зміцнить опінію про неї як державу демократичну і толерантну до громадян з окремою культурною традицією, піднесе морально-політичну єдність польського суспільства, інтегральною частиною якого є українська меншість...

Ми сподіваємося також, що представлені у цьому листі справи, найвища влада Польської Народної Республіки розгляне з належною увагою, доказом чого будуть відповідні політичні рішення.

Просимо повідомити нас, в який спосіб будуть полагоджувані наші вимоги.

Щецін, 6 листопада 1980.

«ХРОНИКА ТЕКУЩИХ СОБЫТИЙ» ПРО МИХАЙЛА ГОРИНЯ

У самвидавному московському журналі «Хроника текущих событий» вміщено подробиці подій, які передували арештві Михайла Гориня 3 грудня 1982 року. Про його арешт і судовий вирок уже повідомлялося в пресі раніше.

Як повідомляє «Хроника», 26 березня 1981 року Михайло Горинь надіслав начальникові Львівського УКГБ М. П. Черпакові заяву, в якій, розповівши, як під час обшуку 24 березня йому підкинули заклеєний конверт з машинописним текстом (про це повідомляв «Вісник репресій в Україні», 1981, 5-23), він писав:

«Якщо мене карають за написану статтю або публічний виступ, то я можу протестувати проти кваліфікації вчинку або змушений визнати, що такий вчинок був. І якщо я не хочу йти на конфлікт із владою, я, враховуючи обставини, можу регулювати свою поведінку. Тоді я виступаю як суб'єкт справи, в іншому випадку я стаю об'єктом чиеїсь злої волі, а отже цілком беззахисним, беззбройним, оскільки йдеться не про діяльність, яка порушує закон чи ще (не) узаконену настанову влади, а про імітацію (підробку) такої діяльності. Покарання за такий документ уже не буде покаранням, а буде чимось украй гидким і в нормальній конституційній державі неприпустимим...

«Я звертаюся до Вас із проханням... визначити, хто з ваших працівників припустився безпрецедентного на Львівщині вчинку, цілком аморального і злочинного, що є великим лихом для мене й не меншою драмою для установи, якою Ви керуєте.

«Адже досить прецеденту, якому ніхто не запобіг, щоб колесо боротьби за правопорядок і безпеку в країні почало з великим прискоренням крутитися в зворотний бік. Ми всі пережили таке становище і добре пам'ятаємо, як дорого за це заплатив народ».

8 і 19 травня 1981 року на слідстві в справі Кандиби та 24 липня на суді над ним Горинь відмовився давати свідчення, у зв'язку з чим 11 вересня проти нього порушили кримінальну справу за ст. 179 КК УРСР («Відмова... свідка від дачі свідчень...»). Справу вів слідчий прокуратури Залізничного р-ну Львова В. Г. Пацюкевич.

Під час допиту в цій справі Горинь заявив:

«Як на попередньому слідстві, так і під час судового засідання я відмовився давати свідчення, мотивуючи свою відмову морально-етичними міркуваннями, хоча мене попереджали про кримінальну відповідальність за відмову давати свідчення.

«Я вважаю, що в моїх діях немає складу злочину, оскільки в дійсності я не мав з Кандибою постійних або частих контактів останніми роками; крім того, Кандиба був моїм близьким знайомим і другом ще з часу навчання в університеті, і я вважаю неетичним брати участь в судовому процесі як свідок звинувачення».

4 листопада Пацюкевич влаштував у Гориня обшук. Нічого вилучено не було.

5 листопада Гориневі пред'явили звинувачення за ст. 179 та взяли підписку про невиїзд.

26 листопада до Горинів прийшла двірничка й сказала, що на двері їхнього льоху треба поставити число квартири. Дружина Гориня погодилася. Михайла Гориня здивувала така вимога, бо вони живуть у будинку близько двадцяти років і ніколи цього не було. Того самого вечора він пішов до льоху й уважно переглянув старі газети й журнали, які там були, але нічого стороннього не виявив. Увечері 27 він знову уважно оглянув льох.

28 листопада інспектор карного розшуку Червоноармійського р-ну

Львова лйтенант Трикалець провів у Гориня обшук «у зв'язку з пограбуванням квартири». Не оглядаючи помешкання, обшукувачі вирушили до льоху, де відразу виявили цельофановий пакунок, у якому було три примірники машинописного тексту (15 стор.) під заголовком «Соціалні дослідження механізму русифікації на Україні» і записка: «М. Н., ознайомився, треба доробити, а потім пустити в світ». Горинь тут таки завив, що це провокація.

29 листопада Горинь надіслав Черпакові заяву:

«... За останніх 8 місяців я пережив 4 обшуки. Під час обшуку 24 березня 1981 року вилучено документ, який не належить мені, його підкинув майор Сенкевич під час оформлення протоколу обшуку. Хоча провокація йому не зовсім вдалася, але тим не менше викликала в мені глибоку тривогу...

«Від того часу я перебував під посиленням контролем майора Сенкевича. Він викликав на бесіди моїх друзів, знайомих, родичів. При цьому йшлося не тільки про те, що я думаю, говорю, роблю, які питання мені поставити, які розмови зі мною завести, але декому з них пропонували щось написати проти мене або моєї родини. Ця постійна спрямованість зробити якунебудь капость, а не тільки сумлінно виконувати службовий обов'язок, позбавила мене певности в завтрашньому дні».

Розповідавши про обшук 28 листопада і події, що йому передували, Горинь пише:

«Я звертаюся до Вашого розуму. Я звертаюся до Вашого почуття відповідальности за те, що з нами відбувається тепер і що буде завтра. Розгляньте мою заяву об'єктивно. Не допустіть скоїти злочинів під покривалом закону! Адже той, хто злочинними способами захищає інтереси держави, живе тільки сьогоднішнім днем. Він не усвідомлює, що, підриваючи правові й моральні підвалини суспільства, завдає йому тяжкого удару, позбавляє перспективи. Не може морально жити суспільство без віри, що справедливість і правопорядок переможуть. Із втратою віри в це ми втрачаємо сенс життя».

Горинь наводить кілька аргументів на свою користь (нумерування льоху, пов'язане з потребою точно знати, куди підкласти зфабрикований матеріал; обшук у суботу без санкції прокурора; пакунок кинуте просто на підлозі, а не сховано серед паперів; неписьменність заголовка — «соціалні» замість «соціологічні»; текст, який встиг прочитати М. Горинь, «має вигляд поспіхом зшитой електрики без будь-якого стилю бодай трохи досвідченої в писанні людини»; записка «кримінального» змісту, що зберігалася разом з текстом; для чогось на рецензію віддано одразу три примірники) і закінчує такими словами:

«Якщо все це не переконує Вас, якщо Ви не виявите бажання дослідити цю справу, значить, настав час, коли мене чекає тюрма і, по суті, вічне ув'язнення не за скоєний злочин, а за підлу фабрикацію злочину, яка тяжким вантажем ляже на плечі тих, хто її організував і здійснив».

1 грудня Горинь надіслав заяву першому секретареві Львівського обкому КПУ В. Ф. Добрикові:

«... Я сподіваюся на Ваше втручання, тим більше, що останнім часом так багато говориться про моральне здоров'я людей як запоруку руху вперед. Я сподіваюся на Ваше втручання, адже мусить бути людина, яка скаже принципове „ні“ подібним діям. ...»

3 грудня о 7 год. 45 хв. ранку до Михайла Гориня знову прийшли з обшуком. Обшук, який відбувався «в справі М. Гориня, звинуваченого за ст. 62 ч. 2 КК УРСР», тривав понад 13 годин (вилучено 34 назви). Після обшуку М. Гориня забрали.

4 грудня старший помічник прокурора Львівського обл. В. М. Дорош офіційно повідомив дружину Михайла Гориня Ольгу, що її чоловіка заарештовано і що він перебуває в Львівському ізоляторі УКГБ.

Прийняти харчову передачу в Ольги Горинь відмовилися.

Михайло Миколайович Горинь (нар. 17 червня 1930), психолог, у 1965-71 роках відсидів у таборах і тюрмах 6 років за ст. 62 ч. I КК УРСР. Після звільнення сім років не мав дозволу на прописку в родині у Львові (дружина з двома неповнолітніми дітьми мешкає за адресою: 2900016 м. Львів-16, вул. Кірова, 33, кв. 14); працював кочегаром. Тільки в 1978 році його відновили на роботі в лабораторії економіки Всесоюзного об'єднання «Кінескоп» на посаді психолога.

Як уже повідомлялося в пресі, М. Гориня засудили на 10 років табору особливого режиму і 5 років заслання. Теперішня його адреса в таборі: 618263, Пермская обл. Чусовской р-н, пос. Кучино, учр. ВС-389/36-I. Термін ув'язнення має закінчитися в грудні 1996 року.

ЧЕРГОВА АКЦІЯ ТОВАРИСТВА ЄВРЕЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ В ІЗРАЇЛІ

Товариство єврейсько-українських зв'язків в Ізраїлі розіслало всім членам ізраїльського парламенту (Кнесету), крім комуністів, листа, в якому міститься заклик до перегляду політики стосовно України та українсько еміграції на Заході. Нижче ми публікуємо текст цього листа. Від більшості членів Кнесету одержано відповіді, в яких вони дякують за лист, а один з членів Кнесету у своїй відповіді повідомив, що поставить питання України на засіданні Комісії закордонних справ та оборони. Листом, що його ми подаємо, Товариство єврейсько-українських зв'язків в Ізраїлі розпочало нову фазу боротьби за перегляд ізраїльської настанови щодо українського національно-визвольного руху і, в ширшому плані, щодо проблеми народів, поневолених російським імперіалізмом.

Членові Кнесету

Товариство єврейсько-українських зв'язків в Ізраїлі пропонує Вам розглянути вплив взаємин між євреями та українцями на зовнішню політику Ізраїлю та на стан ізраїльсько-радянських взаємин.

Як Вам має бути відоме, український народ, що нараховує понад 50 мільйонів осіб і є складовою частиною радянської імперії, багато разів висловлював своє прагнення до незалежності і звільнення від російського панування. Водночас взаємини між євреями, які у великій кількості жили на Україні, та місцевим українським населенням були далекі від нормальних з причин, що були властиві становищу євреїв у багатьох країнах розсіяння. Під сучасну пору на Україні живе коло мільйона євреїв, і їхня доля не може бути байдужа для Ізраїлю.

У країнах вільного світу живе близько трьох мільйонів українських емігрантів, об'єднаних у різних політичних та громадських організаціях, антикомуністичних за своїм спрямуванням і таких, що домагаються відновлення незалежності Української республіки, знищеної Червоною армією 1920 року. Пропаганда цих організацій істотно впливає на настрої українського народу в СРСР і викликає у кремлівських володарів поважне і обґрунтоване занепокоєння. Антирадянські українські організації на

Заході, попри історичну відчуженість між євреями та українцями, прагнуть подолати історичну ворожнечу між обома народами і вдаються до зусиль для встановлення контактів з Ізраїлем, водночас підкреслюючи konieczність надання нових громадських та автономних прав євреям у майбутній незалежній Україні, включно з правом на вільну репатріацію до Ізраїлю для всіх, хто цього бажає.

Ми вважаємо, що громадські, політичні та державні інстанції Ізраїлю повинні надати відкриту підтримку українському національно-визвольному рухові і закликати народи світу визнати право українського народу на вільне національне і державне існування. Крім гуманного аспекту такої заяви, ми вважаємо її корисною для ізраїльсько-радянських взаємин, стан яких під сучасну пору, лагідно кажучи, залишає бажати кращого. Оскільки радянська політика стосовно Ізраїлю перевершує своєю ворожістю всі без винятку арабські країни і ставить собі за мету знищити Ізраїль незалежно від арабсько-ізраїльського територіального конфлікту, ми певні, що зовнішньополітичні акції Ізраїлю, спрямовані до відкритої підтримки національно-визвольних рухів неросійських народів, силою утримуваних у радянській імперії, виправдані і корисні для зміцнення зовнішньополітичних позицій Ізраїлю. Такі акції мають привести до:

1. Посилення тиску на СРСР і, в наслідок цього, придбання Ізраїлем сильного козиря в стосунках з СРСР.

2. Можливості створити сильну загрозу позиціям СРСР, якщо інші західні країни наслідуватимуть у цьому питанні приклад Ізраїлю.

3. Посилення українського національного руху всередині СРСР, що послабить його внутрішнє становище і змусить відвернути увагу від військових авантур (включно з авантюрами на Близькому Сході) і, можливо, переглянути головний напрям своєї політики на Близькому Сході, що її кінцевою метою є знищення Ізраїлю.

4. Послаблення народного антисемітизму на Україні.

Ми вважаємо за конечне вдатися до таких заходів:

1. Внести до Організації Об'єднаних Націй пропозицію щодо визнання Світового Конгресу Вільних Українців єдиним законним представником українського народу.

2. Організувати роз'яснювальну кампанію на Заході і, зокрема, серед американських євреїв щодо національних проблем і національної трагедії українського народу і закликати єврейські організації до тісної співпраці з українськими організаціями в боротьбі проти комунізму та радянського імперіалізму.

3. Офіційно запросити до Ізраїлю керівників українських організацій і прийняти їх у Кнесеті на державному рівні.

4. Заохочувати розвиток зв'язків між ізраїльтянами та закордонними українцями по лінії культурного обміну та бізнесу.

Голова правління Товариства єврейсько-українських зв'язків в Ізраїлі

Яків Сусленський

ПРО ДУМИ ТА ДІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДІЯСПОРИ

Мирослав Малецький, *Без ілюзій. Коментарі*. Передмова Івана Кедрина-Рудницького. Торонто—Нью-Йорк—Мюнхен, 238 стор.

Це збірка статей, що їх автор друкував у журналі «Вісті комбатанта» впродовж 1970-их та початку 1980-их років. Тільки одна стаття походить з 1967 року. Хоча статті друковані в комбатантському журналі і призначені в першу чергу для колишніх вояків українських армій, діпазон тематики книжки дуже широкий: громадські і політичні проблеми української діяспори, ідеологічні та програмові питання, проблеми зовнішньої політики, взаємини з сусідами, зокрема з поляками та росіянами, церковні справи, проблеми української культури та науки, правозахисний рух на Україні та ін. Окреме місце у збірці посідають статті, присвячені Українській дивізії.

Назва збірки не випадкова. Автор переконаний, що однією з найшкідливіших рис української національної вдачі є брак реалізму, наша готовість приймати бажане за дійсність. Правда, каже він, цією недугою хворіють не тільки українці. Відомо, наприклад, що, всупереч достовірним інформаціям, Сталін був переконаний, що Гітлер його не зрадить, і цим привів до поразок Червоної армії за перших місяців війни. Наївністю грішать також західні демократії, коли покладаються на можливість тривалого замирення з Москвою. Але, каже автор, для нас багатобезпечніше жити ілюзіями, бо не здійснені сподівання часто породжують зневіру і пасивність. Реалізм потрібний зокрема у підході до двох основних завдань української діяспори: до її духовно-культурного та національного самозбереження та у виборі засобів, що були б найдоцільнішими в акціях допомоги українському народові.

Висуваючи вимогу політичного реалізму, автор, сам колишній старшина Української дивізії, прокладає лінію поділу між політичною концепцією дивізії, її «легіоновими» міражами та, як він каже, дійовою військовою одиницею, живими людьми, з яких вона складалася. Це правильно, бо відомо, що ті, хто вступав до дивізії і вдягав на себе військову форму ворога, робили це в глибокому переконанні, бажаючи служити Україні, а не її поневолювачеві. Вони сподівалися, що дивізія стане фактором в організації майбутньої української армії. На таке мислення впливало також виплекане в галицькій Україні за міжвоєнного періоду переконання, що організованій збройній силі треба приділяти найголовнішу увагу, навіть незалежно від політичних зобов'язань чи обставин, в яких вона створюється. А це не може служити догмою в плануванні визвольної боротьби поневоленого народу.

Якщо йдеться про політичну концепцію дивізії, то автор переконаний, що «остаточний вердикт правильності цієї політики», отже і самої «легіонової» концепції, «залишається за історією».

Звичайно, важко передбачити, що скажуть майбутні історики. Проте, деякі аспекти цієї проблеми давно ясні. Лише коли б після утворення дивізії дійшло якимось чином до розвалу СРСР і Німеччини, дивізія могла стати початком регулярної української армії. Тоді, звичайно, ніхто не брав би під сумнів і самої політичної концепції дивізії, як ніхто не сумнівається у важливій ролі, що її відіграли наприкінці першої світової війни польські легіони під керівництвом Юзефа Пілсудського. Але немає також сумніву, що в умовах сприятливої міжнародної кон'юнктури, що утворилася б для України, визвольні сили українського народу єдналися б у ще більшій мірі

довкола підпільних та повстанських формацій типу УПА. Тоді до голосу дійшли б українські старшини та вояки Червоної армії і загалом почався б серед провідної верстви УРСР процес національного відродження, як то сталося у 1917 році.

Однак, не уклався такий сценарій, в якому вагому роль могла б відіграти також і дивізія. На весні 1943 року, коли дивізія народжувалася, себто після Сталінграду, важко було сподіватися на перемогу Німеччини. Це був час, коли німці били не тільки на східньому фронті, але також і в Африці, коли німецькі міста були під постійними ударами англійських та американських бомбардувальників, коли з кожним днем зростала сила західніх альянтів і їх допомога Радянському Союзові. Сподіватися на перемогу Німеччини чи тільки пов'язувати з нею пляни визволення України було нереально. Нічого вже й казати про те, що впродовж двох років німецькі окупанти вчинили масові злочини на Україні, починаючи від знищення сотень тисяч українських полонених Червоної армії в наслідок чого пов'язання з німцями могло принести тільки шкоду.

І взагалі не слід забувати, що навіть катастрофічні наслідки німецької колоніальної політики не переконували Гітлера та його співробітників у потребі змінити своє ставлення до народів Східньої Європи. Якби навіть, всупереч цим фактам, німцям якось пощастило перемогти Радянський Союз, важко уявити, щоб вони могли змінити свою настанову до України чи інших поневолених народів. У такій ситуації дивізія не могла змінити німецької політики, бо її політична концепція не базувалася на реальному ґрунті.

Інша справа — настанова самих вояків і старшин дивізії. Вони прагнули здобути військові знання, сподіваючись використати їх у боротьбі за волю свого народу. Зрештою, дехто з них згодом, після катастрофи під Бродами, приєднався до УПА і підсилив її фаховими знаннями. Також у діяспорі колишні вояки тієї дивізії є важливим і цінним фактором який стабілізує українське організоване громадське та політичне життя. Відома їхня допомога в таких зусиллях української діяспори, як Енциклопедія Українознавства, Український Гарвардський Науковий Інститут та ін. Варто також підкреслити, що колишні вояки і старшини Української дивізії утворили і зберегли свою комбатантську організацію як одну дружну сім'ю, незалежно від політичних пов'язань її членів з різними політичними групами.

Автор суворо критикує окремі вияви українського громадського і політичного життя діяспори, зокрема її політичні партії. Він засуджує їх суперечки, атомізацію, нетолерантність, відсутність плянування на тривалий час тощо. Він загалом переконаний, що саме існування політичних партій на еміграції є безпредметне, бо однією з основних причин існування партій є боротьба за владу, здобувши яку, можна здійснювати свою програму. А в умовах еміграції — це нереальне. Це відчувають самі керівники політичних груп. Тому вони часто переносять свої дії та конфлікти на громадські організації, що лише шкодить як цим організаціям, так і самим партіям.

У цих міркуваннях автора є багато правди. Проте, коли політичні партії перестали б існувати, залишається відкритим питання, хто має турбуватися про розвиток політичної думки, висувати політичні концепції, зокрема концепцію ладу, що його треба протиставити системі, яку створила на Україні Москва? На Україні люди типу Полтави, Горнового, Кужеля, Осипенка, Розенка чи інших публіцистів і теоретиків організованого визвольного підпілля, загинули в боротьбі з ворогом ще в 1950-их роках. Москва вчинила розправу також з Дзюбою, Чорноволом, Лук'яненком, Світличним, Сверстюком, Бадзьом, Литвином, Руденком, Тихим, Рома-

нюком, Лісовим, Попадюком, Ю. Шухевичем, Іриною Сеник, Шабатурою, Горською та іншими носіями культурного та політичного відродження України 1960-их і 1970-их років. Коли на Україні далі буде існувати така темна ніч, а наявні на еміграції українські політичні партії сходитимуть зі сцени, — хто, які люди, якого покоління, якого соціального і культурного рівня будуть носіями незалежної думки народу, хто творитиме образ-візію нового ладу, до якого має прагнути нація? Ясно, що на свій час знову відродяться нові сили, але чи з цього процесу треба викреслити політичні сили діаспори? Це не мусять бути політичні партії в дослівному розумінні, це можуть бути окремі гурти чи одиниці, але їх існування для розвитку нації konieczне.

Не забуваймо, що, наприклад, два наші сусіди, доля яких дуже тісно пов'язана з Україною, себто росіяни і поляки, є також у цьому відношенні на своїх землях і в діаспорі в багато кращому становищі, ніж ми. Навіть якщо не враховувати їхні інтелектуальні сили в Росії і Польщі, сьогодні кожному ясно, що т. зв. третя хвиля російської еміграції та постійний вплив польських емігрантів (за підрахунками паризької «Культури» кілька сот тисяч!) у великій мірі рятують свої народи з того духовного маразму, в який їх штовхають режими комуністичної диктатури. А хто рятуватиме нас?

Тому, зовсім слушно критикуючи негативні риси сучасних українських політичних партій, не можна заперечувати потреби, такі конечности політичних середовищ, що ставили б своїм завданням розвиток незалежної політичної думки нашого народу. Правда, що для цього можуть багато дати науково-дослідні праці академічного характеру, зрештою у наш час вони мусять лежати в основі серйозної політики і без них не можна її мислити. Велике значення мають вже сьогодні такі наші наукові установи, як Український Гарвардський Інститут або Канадський Інститут Українських Студій та інші. Проте доля науки тут все таки допоміжна. Застосовувати в дії висліди її дослідів повинні політичні діячі, як це діється у державних народів, дарма що наші можливості неспівмірно менші. Алеж наші потреби більші, бо, як сказано, на українських землях вільна політична думка придушена, а дослідна праця вбгана в рамки бюрократичної офіційщини та затруєна пляною русифікацією.

Політичні партії не є єдиним об'єктом критики автора. Він пише про відчуження окремих провідників Української Католицької Церкви від прагнень віруючих у їх змаганні до помісности. Він виступає проти захоплення універсальними вселюдськими ідеалами коштом власного національного інтересу, також перестерігає від декларативної політики війни на різних фронтах проти всіх сусідів і протиставляє їй змагання до співпраці в ім'я спільного фронту проти головного ворога. Це не є нові думки, але нагадувати про них треба, щоб звільнитися від ілюзій, які часто зводять на манівці наше політичне мислення.

Збірка статей Малецького примушує думати, вона актуальна своєю проблематикою і таким чином є документом, якого не зможе поминути майбутній дослідник сучасної української діаспори.

М. П.

Farmer Kenneth C., *Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era*. The Hague, Martinus Nijhoff Publishers, 1980, 241 pp.

Фармер Кеннет С., *Український націоналізм післясталінської доби*. Гага, Мартінус Нійгофф, 1980, 241 стор.

Праця Кеннета Фармера про український націоналізм післясталінського періоду в дійсності дещо вужча студія, в якій автор обговорює намагання радянських українців відновити і зберегти національно-культурні, освітні та суспільні традиції у рамках дуже обмежених легальних можливостей у Радянському Союзі того часу. Ця праця є також вужчою, якщо брати до уваги період, проаналізований у ній: від 1957 по 1972 рік, тобто від повної консолідації влади Хрущова до усунення Шелеста. Книжка Фармера обмежується часом після «відлиги» перших післясталінських років до початків реалізації програми створення «нового радянського народу», яка характеризує брежнєвську національну політику 70-их років.

Книжка Фармера — поважна і солідно опрацьована студія, вона являє собою цінний і докладний огляд прагнень радянських українців 60-их років. Студія особливо докладна, коли йдеться про боротьбу на оборону мови, літератури і національної культури взагалі. Слабшими є частини книги, присвячені політичним процесам у цій радянській республіці.

Переходячи до критичних зауважень, перш за все треба звернути увагу на дещо дивне вживання слова «міт». Уже у вступному розділі Фармер говорить про «мітичні структури націоналістичних і комуністичних універсалізмів». Очевидно, мітів у Радянському Союзі багато; можна б згадати тут пролетарський інтернаціоналізм, соціалістичне правосуддя, рівноправність націй тощо. Але ані радянська влада, ані національні групи не вважають націоналізм мітом.

Не менш дивним є вживання *національний* і *націоналістичний* без докладного розрізнення цих понять. Правда, Фармер підкреслює марксистсько-ленінську позицію І. Дзюби та пригадує нам, що Л. Плушч воліє називати себе українським *патріотом*, а не націоналістом. Одначе в розділі про дисидентів він постійно говорить про них як про націоналістів. Цю назву можна б прикладати до В. Мороза і ще кількох політично репресованих українців. Але більшість членів українського руху опору, які появились недавно на Заході, не зараховують себе до націоналістичних кіл і це часто підкреслюють.

Попри ці дрібні критичні зауваження, книга Фармера є цінним додатком до все ще обмеженої літератури на цю тему. Ця студія добре опрацьована і використовує усі можливі джерела. Дещо обережні висновки автора засвідчують живучість та динамізм українських національних змагань. Одначе і тут треба було б бути дещо обережнішим і не утотожнювати оборону національних, культурних чи релігійних традицій, які в такій чи іншій мірі є важливі для українського народу, з українським націоналізмом та його здобутками, які, на жаль, все ще доволі обмежені.

Хоча робимо це з деяким запізненням, але щиро вітаємо Кеннета Фармера у лавах тих нечисленних неукраїнських учених, які спеціалізуються на проблематиці національних відносин на Україні.

Олег Федішин

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

ПОСИЛЕННЯ РУСИФІКАЦІЇ ШКІЛЬНИЦТВА

(Нью-Йорк. Пресова служба ЗП УГВР). — «Радянська Україна» від 27 травня ц. р. повідомила, що на останньому засіданні Політбюра ЦК КПРС у Москві обговорено «питання про додаткові заходи по поліпшенню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік» та що «у прийнятій з цього питання постанові ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР... намічено комплекс заходів, спрямованих на створення умов, що полегшують населенню національних республік вивчення російської мови, розширення і поліпшення підготовки вчительських кадрів, підвищення їх кваліфікації». Зокрема, «передбачено додаткові заходи по випуску підручників, навчальних посібників, словників, методичної і художньої літератури, по великому поширенню досвіду кращих учителів, партійних і радянських органів, громадських організацій у справі задоволення прагнення молоді, що вчиться, до оволодіння російською мовою».

У контексті русифікаційної політики Москви йдеться тут про черговий посилений і загострений лінгвіцидний наступ, спрямований проти української молоді і шкільництва взагалі, що його водночас прикривають фальшивими твердженнями, що, мовляв, «в результаті неухильного здійснення ленінської національної політики» разом з «інтернаціоналізацією (читай — русифікацією) всіх сторін суспільного життя» відбувається і «взаємозбагачення і розквіт національних культур». Або: що «широкий простір для всебічного і рівноправного розвитку дістали рідна мова і література всіх націй і народностей СРСР». З тією ж самою брехливо-оманною і заспокійливою метою говориться у наведеному повідомленні про те, що, мовляв, «вільне володіння російською мовою, поряд з рідною, як правильно відзначається в листах громадян, що надходять з місць, стає об'єктивною необхідністю і потребою кожного громадянина, служить дальшому зближенню усіх націй і народностей», бо цього вимагає «єдиний народногосподарський комплекс», та що згадану постанову про «додаткові заходи» ухвалено, як це водиться в Радянському Союзі, «відповідно до пропозицій, які надійшли з союзних і автономних республік».

Ще перед проголошенням «додаткових заходів» для «поліпшення вивчення російської мови» надходили останнього часу з різних місць тривожні вістки про посилення русифікації шкільництва на Україні в наступному навчальному році. Говорилося зокрема про збільшення годин російської мови й літератури, перехід на російську мову у викладанні деяких інших предметів, призначення «кращих учителів» для викладання російської мови, перетворення ряду загальноосвітніх шкіл у містах і містечках з українськомовних чи мішаних на російськомовні.

У цьому ж пляні змінено програми курсів і семінарів для вчителів, які мають відбутися влітку ц. р. у Львівській, Харківській, Донецькій, Хмельницькій, Черкаській та інших областях. Згідно з цими змінами, головною темою всіх семінарів і курсів має бути вивчення і поширення російської мови. Окрему увагу звертають на те, щоб заохочувати учнів говорити між собою по-російськи на перервах і поза школою, і деякі вчителі прискіпливо цього вимагають.

ДЕЩО ПРО ПРЕМІЇ ІМ. Т. ШЕВЧЕНКА

Як відомо, кожного року в березні Центральний Комітет Компартії України та Рада міністрів Української РСР присуджують премії ім. Т. Шевченка в галузі літератури, журналістики, мистецтва та архітектури... Тут буде мова лише про театральне мистецтво на фактах останніх трьох років...

1981. Премію ім. Т. Шевченка в галузі театрального мистецтва отримала провідна акторка Київського російського театру ім. Лесі Українки Алла Роговцева за інтерпретації кількох ролей клясичного й радянського російського репертуару і лише одній ролі з українською тематикою (роля Лесі Українки в п'єсі Ю. Щербака «Сподіватися»). Нема потреби зазначити, що ця п'єса була виставлена російською мовою і Лесю Українку зобов'язали говорити по-російськи...

1982. Премію ім. Т. Шевченка в галузі театрального мистецтва отримали драматург Микола Мірошніченко, режисер Віктор Терентієв, сценограф Олександр Кривошеїн та провідний актор вистави Андрій Гончар за виставу «Відродження» за одноіменною книжкою Леоніда Брежнєва в Одеському обласному російському драматичному театрі ім. А. Іванова...

1983. Премію ім. Т. Шевченка в галузі театрального мистецтва присуджено режисерові Михайлу Резніковичу та сімом акторам Київського російського театру ім. Лесі Українки за створення образів сучасників у виставах «Межа спокою», «Катедра» та «Тема з варіаціями». Серед нагороджених акторів і два ветерани театру, що починали свою сценічну кар'єру на українській сцені, а потім залишили її (Віктор Добровольський та Анатолій Решетченко)...

Ці факти яскраво свідчать, що партійних русифікаторів перестала цікавити справа українського театру. Центр їх уваги пересунувся на російські театри Києва та Одеси. Російські актори, що працюють на Україні, мають значно більш привілей, ніж їх українські колеги. Про них більше пише не тільки російська преса, але й українська, всі їх ювілеї пильно згадуються, і навіть вистави російських театрів значно більше аналізує критика.

Якщо протягом останніх трьох років премії ім. Т. Шевченка в галузі театрального мистецтва були присуджені російським театрам у Києві та Одесі, то ніяк не виключене, що наступний рік принесе нагороди російським театрам Харкова, Львова чи Дніпропетровського...

Валерій Ревуцький

РАДЯНСЬКА ПОШТА НА СЛУЖБІ РЕПРЕСІЙ

Асоціація Прав Людини у Франкфурті-на Майні подає список осіб, на ім'я яких радянським поштовим відомствам заборонено приймати посилки з-за кордону. Асоціація дістала цей список від однієї з фірм, що має дозвіл на висилання посилок до СРСР. До списку ввійшли:

1. Ірина Браїловська, Москва;
2. Ірене Гаюскене, Каунас;
3. Іраїда Якуніна, Москва;
4. Сильвія Кукк, Тарту;

5. Зіновій Красівський, Тюменська обл.;
6. Олександра Козорізова, Ворошиловград;
7. Мальва Ланда, Казахстан;
8. Володимир Маркус, Тюменська обл.;
9. Лариса Богораз-Брухман, Москва;
10. Любов Мурженко, Київ;
11. Оксана Мешко, Хабаровський край;
12. Ніна Комарова, Москва;
14. Ельфріда Ніклус, Тарту;
15. Ірина Валітова-Орлова, Москва;
16. Ігор Огурцов, Микунь;
17. Анна Паульс, Шахтинськ;
18. Антоніна Прокопенко, Казахстан;
19. Євген Сверстюк, Бурятська АРСР;
20. Ірене Скуодене, Вільнюс.

І ось триває сьоме десятиріччя від часу її смерти,

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

ПОКАЯННА ЗАЯВА

У «Шляху перемоги» від 25 липня 1982 року появилось таке ствердження:

«В науковому світі існують сервілісти на службі чужих Україні сил, а то й ворожих, що зручно використовують своє розуміння народу для справ „науки”, запрягли її до чужого воза на ворожих Україні та її минулому тезах про норманську генезу її історії (О. Прицак), про готську державу антів (Струмінський)».

Опублікувавши свою статтю «Чи анти були східними слов'янами?» в гарвардській книзі на пошану О. Прицака (того самого!), я мав надію, що ніхто її не прочитає, і якось воно мені пройде безкарно. Але тепер бачу, що мене спіймано на гарячому і здемасковано. Не залишається нічого іншого, як признатись і покаятися.

Так, я справді сервіліст на службі чужих Україні, а то й ворожих, готських сил. Я запряг себе до готського воза за тридцять готських срібняків і обіцяв готам приєднати Україну до Готської Держави, яка вже незабаром має бути створена в наслідок великого збройного повстання, що готується в готському підпіллі в Криму.

Обіцяю, що більше таких негідних учинків коїти не буду.

Богдан Струмінський

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Марта Тарнавська*: Буденні діалоги на болючі теми.
7 *Гелій Снегірьов*: Де собаку зарито. *Переклав І. Клейнер*.
44 *Поль Валері*: Чотири вправи. *Переклав Олег Зуєвський*.
52 *Яків Гніздовський*: Про екслібрис.
63 *Йосип Гірняк*: До сторіччя з дня народження Катерини Рубчакової.
76 *Леонід Плющ*: Дещо про запахи слів Миколи Хвильового.

СПОГАДИ

- 84 *Василь Сокіл*: Дещо про повоєнний літературно-мистецький Харків.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 104 *Мирослав Прокоп*: У сорокріччя III надзвичайного великого збору ОУН.
133 *Степан Процюк*: Економічне становище України на початку XIX сторіччя.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 146 *Анатоль Камінський*: У дзеркалі радянської преси.
157 *Надія Світлична*: Закон і українські політв'язні.
162 *Ісак Гейбер*: Черга як соціальне явище.

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

- 172 *Анна-Гая Горбач*: Південно-буковинськими пляями.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 183 «Ми сподіваємося...»
189 «Хроника текущих событий» про Михайла Гориня.
191 Чергова акція Товариства єврейсько-українських зв'язків в Ізраїлі.

РЕЦЕНЗІЇ

- 193 *М. П.*: Про думи та дії української діяспори.
196 *Олег Федишин*: Український націоналізм післясталінської доби.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 197 Посилення руси фікації шкільництва.
198 *Валерій Ревуцький*: Дещо про премію ім. Т. Шевченка.
198 Радянська пошта на службі репресій.
199 3 листів до редакції.

Адреси наших представників

- Австралія:** Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:** Dr. M. Wasyluk
Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-британія:** Mr. S. Wasylko
4, The Hollows,
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:** G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam
- Канада:** Nina Hnytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
- США:** Nina Hnytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Muristrasse 82
3006 Bern
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 1062
141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ журналу «СУЧАСНІСТЬ»

на 1983 рік

одно число: річно:

Австралія	3.—	30.— дол.
Австрія	45.—	450.— шил.
Англія	1.25	12.50 фун.
Аргентина	7000.—	70.000.— пез.
Бельгія	100.—	1.000.— б. фр.
Бразилія	200.—	2.000.— н. круз.
Венесуела	3.50	35.— ам. дол.
Голляндія	7.—	70.— гул.
Ізраїль	20.—	200.— шек.
Канада	3.50	35.— ам. дол.
Німеччина	6.—	60.— н. м.
США	3.50	35.— ам. дол.
Франція	15.—	150.— ф. фр.
Швайцарія	6.—	60.— ш. фр.
Швеція	15.—	150.— к.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 22.— ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з краї, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на Ukrainianische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для вилат: Ukrainianische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postcheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Богдан Бойчук

ВІРШІ, ВИБРАНІ І ПЕРЕДОСТАННІ

Нью-Йорк, 1983, 199 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка.
Вибірка віршів з п'яťох друкованих ранніх збірок — «Час болю», «Спомини любови», «Вірші для Мехіко», «Мандрівка тіл» і «Подорож з учителем», а також вибрані вірші з п'яťох недрукованих збірок.

Ціна 8 ам. дол.

Микола Горбаль

ДЕТАЛІ ПІЩАНОГО ГОДИННИКА Поезії та пісні

Мюнхен, 1983, 398 стор. Упорядник Надія Світлична. Музичний редактор Ігор Соневицький. Вступні статті Надії Світличної та Віри Воак.

Обкладинка з картини Никифора в оформленні Якова Гніздовського.

Це перша збірка поета й композитора — сина лемківської землі. Поділена збірка на три розділи: «Дні і ночі» — поетичні рефлексії, написані під час ув'язнення (1970-1977); «Деталі піщаного годинника» — вірші-афоризми з періоду другого ув'язнення, де він і тепер перебуває; «Пісні» — 17 текстів пісень з нотами. Перша пісня «Цвинтарі» написана лемківським діяльком.

Ціна 14 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-а:

В Європі:

Sučasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 8
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Inytskyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
USA